

Міністерство освіти і науки України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

На правах рукопису

ТЕКЛЮК ГАННА ПЕТРІВНА

УДК 37.018.1–053.6(410)043.5

**ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО
ВІКУ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ**

13.00.07 – теорія і методика виховання.

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник –
Сметанський Микола Іванович,
доктор педагогічних наук, професор

Вінниця - 2013

ЗМІСТ	
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Ретроспективний аналіз сімейного виховання дітей підліткового віку Великої Британії.....	13
1.1. Тенденції розвитку сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії.....	13
1.2. Методологічні засади організації сімейного виховання дітей підліткового віку Великої Британії.....	44
Висновки до першого розділу.....	70
РОЗДІЛ 2. Проблеми сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії на сучасному етапі.....	73
2.1. Роль сучасної британської сім'ї у вихованні дітей підліткового віку.....	73
2.2. Виховання дітей підліткового віку в неблагополучних сім'ях.....	100
Висновки до другого розділу.....	124
РОЗДІЛ 3. Зміст і методи сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії	126
3.1. Зміст сімейного виховання дітей підліткового віку Великої Британії.....	126
3.2. Методи сімейного виховання дітей підліткового віку Великої Британії.....	145
3.3. Компаративний аналіз української й британської систем сімейного виховання дітей підліткового віку.....	157
Висновки до третього розділу.....	177
ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183

ДОДАТКИ..... 204

3

ВСТУП

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В законодавчих документах України визначено, що наша країна рухається шляхом європейської інтеграції, використовує кращі прогресивні ідеї світової цивілізації, що дає можливість національній системі виховання збагатитися здобутками розвиненої культури. Одним із найголовніших напрямів виховання є розробка теоретико-методологічних аспектів національної системи виховання з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Особливу увагу привертає сімейне виховання, яке завжди було і залишається важливою суспільною проблемою. Значною мірою це пояснюється виховними можливостями сімейного впливу на дитину. Саме в родині закладаються основи ціннісно-мотиваційної сфери особистості, формується її характер. Багатогранність взаємин, щирість почуттів, зацікавлене ставлення до дитини – все це створює найсприятливіші умови для формування її особистості.

Аналіз наукових досліджень дає підстави стверджувати, що проблема сімейного виховання привертала увагу науковців різних часів. Я. Коменський, спираючись на історичний досвід сімейного виховання, обґрунтував ідею "материнської школи". Ф. Рабле й Ж.-Ж. Руссо розглядали сімейне виховання як важливу частину педагогіки. Й. Песталоцці, узагальнивши досвід народної педагогіки, створив "Книгу для матерів".

Заслужують на увагу і роботи видатних вітчизняних вчених, які зробили вагомий внесок у розробку проблем сімейного виховання: О. Духновича, А. Макаренка, С. Русової, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, К. Ушинського, а також сучасних дослідників: І. Беха, Н. Побірченко, В. Постоного, Т. Руденко, О. Сухомлинської, Т. Кравченко, С. Червонецької, В. Федяєвої та інших.

Проблемам сімейного виховання приділено значну увагу в Державних документах з питань освіти (Закони України "Про позашкільну освіту", "Про сім'ю і шлюб", "Про освіту", "Про загальну середню освіту", Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття"), Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Концепція педагогічної освіти, Державна програма "Вчитель", програми з організації навчання й виховання дітей і молоді та ін.).

Водночас, актуальність проблеми сімейного виховання не зменшується, а, навпаки, ще більше загострюється. Значною мірою це пояснюється тими політичними, соціальними, економічними і духовними змінами, які відбуваються в Україні в кінці XX на початку XXI століття. Особливо проблематичним є сімейне виховання дітей підліткового віку, який характеризується, з одного боку, активним прагненням звільнитись від опіки дорослих, непослухом, опором і протестом, а з іншого, – недостатньою сформованістю моральної свідомості, відсутністю досвіду соціального самоствердження, прагненням до спілкування з ровесниками, переоцінкою цінностей, зміною симпатій і авторитетів, зникненням інтересу до навчання, потребою в самостверженні і самопізнанні, замкненістю, незадоволенням собою, неадекватною самооцінкою, що нерідко веде до конфронтації дітей з батьками, значно знижує ефективність сімейного виховання. У зв'язку з цим виникає необхідність у пошуках кращих зразків світового досвіду сімейного виховання дітей.

У ракурсі зазначеної проблеми на особливу увагу заслуговує організація сімейного виховання дітей у Великій Британії. Значною мірою це пояснюється тим, що Велика Британія належить до найпотужніших держав світу. Її високий економічний і культурний розвиток обумовлений наявністю сильної еліти, свідомих громадян і висококваліфікованих фахівців. Вагому роль у цьому відіграло сімейне виховання, яке вибудовується на чітких народних традиціях і теоретичних напрацюваннях.

До скарбниці передової педагогічної теорії та практики сімейного

виховання увійшли ідеї таких представників філософії та педагогіки Великої Британії: Р. Ашама, Ф. Бекона, Дж. Беллєрса, У. Гросіна, І. Дунса, А. Кентерберійського, Дж. Колета, Т. Лінакра, У. Оккама та ін. Значні теоретичні напрацювання щодо сімейного виховання мають британські мислителі, педагоги: Е. Берк, Дж. Локк, Т. Мор, Г. Спенсер, Дж. Уїнстенлі.

Варто зазначити, що теорія та практика сімейного виховання у Великій Британії вперше стала об'єктом глибокого конструктивно–критичного аналізу в кінці XIX – на початку XX століття. Серед тогочасних наукових досліджень найбільшу цінність мають праці французьких учених Е. Демолена, М. Леклерка, німецького соціолога Л. Візе, слов'янських дослідників О. Водовозової, П. Єнько, П. Каптерєва, які описали свої результати спостережень у Великобританії.

Різні аспекти дослідження британської сім'ї та виховання в ній висвітлені в публікаціях таких британських педагогів і соціологів: Н. Аберкромбі, Т. Александера, С. Гудмана, Л. Давідофа, Л. Джеймісон, Л. Ірвіна, Дж. Карден, П. Корнер, П. Ласлета, Д. Моргана, С. Мортон, Д. Невіла, Л. Полок, К. Тісдол, Х. Уілкінсон, Р. Флетчера, М. Янга та ін.

Українські науковці розглядали проблему в історико-педагогічному аспекті (дисертація О. Демченко "Теорія та практика сімейного виховання у Великій Британії"), з теоретико-методологічного погляду (дисертація Г. Фінчук ("Теорія та практика сімейного виховання в зарубіжній педагогіці"), у ракурсі етнопедагогічних традицій (дисертація М. Тадеєвої "Етнопедагогічні традиції виховання у Великій Британії"). Історико-педагогічним аспектам теорії і практики сімейного виховання Великої Британії присвячені дослідження О. Романовської, В. Миценко, О. Скринської, Т. Кравцової, О. Барило, Л. Ваховського та ін.

Окремі аспекти проблема сімейного виховання дітей підліткового віку була висвітлена у дисертаційних дослідженнях І. Петрової, Л. Романенкової, А. Розказова, Л. Гордієнко, О. Пічкара, А. Дробницької, в яких аналізуються такі види організації соціально-педагогічної роботи у Великій Британії та

Західній Європі, що допомагають батькам у вихованні підлітків, як: культурно-дозвіллева діяльність клубів; зміст, форми й методи організації вільного часу тінейджерів; особливості соціалізації молоді в студентських об'єднаннях і в діяльності молодіжних організацій; педагогічні засади корекції девіантної поведінки дітей підліткового віку.

Водночас аналіз зазначених наукових праць дає підстави зробити висновок про недостатність теоретичних досліджень, присвячених висвітленню досвіду сімейного виховання дітей у Великій Британії. В результаті залишається недостатньо з'ясованою проблема організації сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії: концептуальні засади, зміст, форми і методи його організації. Такий стан справ негативно позначається на використанні кращих зразків світового досвіду в практиці сімейного виховання підлітків в Україні.

Актуальність і недостатня наукова розробленість проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – **"Проблеми сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії"**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Відображений у роботі напрям дослідження відповідає державній політиці України, спрямованій на зміцнення української сім'ї й забезпечення реалізації національної системи батьківського виховання дітей, основні положення якої викладені в Державній національній програмі "Освіта" ("Україна ХХІ століття"), у концепції "Сім'я та родинне виховання" та у програмі родинно-національного виховання "Сім'я і діти", укладених працівниками лабораторії сімейного виховання Інституту педагогіки НАПН України.

Дисертація є складовою науково-дослідної теми кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського ("Методологія і технологія моніторингу якості педагогічної діяльності") (державний реєстраційний номер 0108U001064). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла

Коцюбинського (протокол № 10 від 28.05.2008 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 17.06.2008 р.).

Мета дослідження – з'ясувати методологічні засади, зміст і методи сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії та здійснити аналіз тенденцій сімейного виховання у Великій Британії в контексті використання актуальних ідей цього досвіду в Україні.

Відповідно до мети були поставлені такі **завдання**:

- виявити та проаналізувати основні тенденції розвитку сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії;
- з'ясувати методологічні засади сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії;
- висвітлити зміст і методи виховання підлітків у сучасній британській сім'ї;
- обґрунтувати можливості практичного застосування позитивного досвіду в сімейному вихованні в Україні.

Об'єкт дослідження – сімейне виховання у Великій Британії.

Предмет дослідження – методологічні засади, зміст і методи організації, тенденції розвитку сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії.

Методологічну основу дослідження становлять принцип провідної ролі сімейного виховання в процесі розвитку особистості та ідея зв'язку національного й загальнолюдського підходів до виховання. Ураховувалися також принципи об'єктивності, історизму, науковості, пріоритету загальнолюдських цінностей, розвитку, цілепокладання, детермінізму, єдності теорії й практики, які забезпечують об'єктивність у вивченні предметів і явищ реальної дійсності; закони й категорії наукового пізнання; діалектична теорія про взаємозв'язок, взаємозумовленість і цілісність явищ у природі; принципи та методи системного підходу до пізнання. Важлива роль у процесі осмислення методологічних і теоретичних основ дослідження належить аналізу

філософсько-теоретичного матеріалу. Концептуальні положення філософів, психологів, педагогів про тенденції розвитку сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії (Ф. Бекон, О. Водовозова, П. Єнько, А. Кентерберійський, М. Леклерк, Дж. Локк, Т. Мор, Г. Фінчук), про зміст, форми і методи сімейного виховання дітей підліткового віку Великої Британії (Дж. Беллерс, Е. Берк, Л. Візе, Е. Демолен, Л. Полок, Г. Спенсер, Дж. Уінстенлі), наукові дослідження про концепції організації сімейного виховання дітей підліткового віку Великої Британії (сучасні дослідники Т. Александер, Дж. Карден, П. Корнер); дослідження ролі сучасної британської сім'ї у вихованні дітей підліткового віку (С. Мортон, Д. Невіл, К. Тісдол); праці з вивчення проблем виховання дітей підліткового віку в неблагополучних сім'ях у Великій Британії (Я. Горват, Х. Уілкінсон, Р. Глетчер) та інші дозволяють систематизувати задіяний у роботі матеріал і здійснити його аналіз з метою вирішення основних завдань дослідження.

Методи дослідження визначені його специфікою:

- загальнонаукові – аналіз вітчизняної та зарубіжної історико-педагогічної, психологічної, філософської та соціологічної літератури, а також матеріалів досліджень із подальшим синтезом їхніх результатів у цілісну систему поглядів на розвиток теорії та практики сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії; абстрагування та конкретизація під час вивчення монографічних досліджень з теорії і практики сімейного виховання підлітків у Сполученому Королівстві Великої Британії і Північній Ірландії;
- вивчення й узагальнення першоджерел, за допомогою яких були проаналізовані документи з проблеми сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії;
- порівняльно-історичний, що дав змогу порівняти та зіставити соціально-педагогічні явища в сімейному вихованні дітей підліткового віку у Великій Британії і в Україні шляхом встановлення подібності й відмінності щодо змісту, методів і прийомів;
- предметно-хронологічна ретроспекція, що сприяла виявленню

тенденцій розвитку теорії і практики дітей підліткового віку у Великій Британії, дає змогу простежити зміни в теоретичному обґрунтуванні та практиці організації сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії;

- гіпотетичний, який дає змогу виявити закономірності розвитку сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії;
- аналітико-прогностичний, на основі якого зроблено висновки та узагальнення щодо використання британського досвіду сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії.

Джерельну базу дослідження складають фонди Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського, Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника, наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, наукової бібліотеки Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Київського та Львівського філії Британської Ради, державні документи уряду Великої Британії з проблем сімейного виховання та матеріали з державного регулювання питань, пов'язаних із сімейним вихованням, британські періодичні та Інтернет-видання, Інтернет-джерела, що висвітлюють досвід сімейного виховання дітей підліткового віку; іншомовні видання; матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячені проблемам сімейного виховання підлітків.

З періодичних видань використано матеріали журналів "Учитель", "Педагогический сборник", "Педагогіка", "Рідна школа", "Педагогіка і психологія", "Семья и школа", "Child development", "Journal of Family Issues", "Journal of Research on Adolescence", "Developmental Psychology", "Journal of child and family studies", "Journal of Marriage and the Family" та ін.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від XVIII ст. до початку XXI ст. Нижня межа визначається 1707 роком, в якому був прийнятий Акт про унію Англії та Шотландії, і вони утворили Королівство Великої Британії (Kingdom of Great Britain). Верхня хронологічна межа дослідження зумовлена сучасними досягненнями у сфері сімейного виховання дітей

підліткового віку у Великій Британії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- виявлено основні тенденції сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії;
- набули подальшого розвитку основні методологічні засади сімейного виховання підлітків у Великій Британії;
- висвітлено основні напрями змісту сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії;
- уточнено основні сучасні методи сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії;
- в науковий обіг введено нові джерела, які сприяють подальшому поглибленню уявлень про теорію та практику сімейного виховання дітей у Великій Британії.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що його основні положення, результати та висновки можуть бути використані для подальшої розробки теорії сімейного виховання дітей підліткового віку; втілені як новий теоретичний матеріал в педагогічний процес для вивчення студентами ВНЗ; використані під час підготовки студентами кваліфікаційних робіт; вивчені педагогами, соціальними працівниками і батьками.

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка № 01–307 від 04.04.2013 р.), Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників (довідка № 01/21–404 від 09.04.2013 р.), Вінницької філії Університету сучасних знань (довідка № 06–01/04–13 від 12.04.2013 р.), Хмельницького інституту соціальних технологій Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна” (довідка № 106/1 від 16.04.2013 р.).

Вірогідність і обґрунтованість результатів дослідження забезпечується методологічною й теоретичною основою його вихідних положень, застосуванням комплексу взаємодоповнювальних методів наукового

пошуку, вибраних відповідно до мети й завдань дисертаційної роботи, використанням широкої джерельної бази.

Апробація результатів дисертації здійснювалась шляхом їх обговорення на засіданнях кафедри педагогіки, на наукових конференціях:

міжнародних: VII Міжнародна науково-методична конференція "Духовно-моральне виховання і професіоналізація особистості: виклики XXI ст." (Київ – Вінниця, 2010), Міжнародна науково-практична конференція "Теоретичні та методологічні проблеми сучасної педагогіки і психології" (Одеса, 2012);

всеукраїнській: Всеукраїнська науково-практична конференція "Виховання студентської молоді в процесі професійної підготовки: сучасний стан, проблеми і перспективи" (Хмельницький, 2012).

Публікації. Основні положення дослідження відображені в 11 одноосібних публікаціях, з них 6 статей у наукових фахових виданнях України, 2 статті в наукових виданнях РФ, 3 публікації у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (232 найменування, з них 82 – англійською мовою), трьох додатків на 13 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 219 сторінок, обсяг основного тексту – 183 сторінки. Робота проілюстрована чотирма таблицями.

РОЗДІЛ I

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

1.1. Тенденції розвитку сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії.

Підлітковий вік – це перехідний етап фізичного й психологічного розвитку від статевої зрілості до повноліття. У сучасній британській науковій літературі виділяють такі вікові групи дітей цього віку: від 13 (або 11 чи 12) до 14 років – ранній підлітковий вік, від 15 до 18 років – середній підлітковий вік, від 18 до 19 (або 20 чи 21) років – пізній підлітковий період або юність. Незважаючи на цю періодизацію, фізичні, психологічні та культурні прояви означеного вікового проміжку можуть починатися раніше і закінчуватися пізніше. Так, хоча період статевого дозрівання історично пов'язується з настанням підліткового віку, в даний час він, зазвичай, починається раніше, особливо у дівчаток (раннє й передчасне статеве дозрівання). Фізичний і когнітивний розвиток (особливо в юнаків) може також поширюватися до 20 - 21 року і далі. Таким чином, хронологічний вік дає приблизні рамки для визначення підліткового етапу розвитку, і вченим важко узгодити точне часове визначення цього періоду [149, с. 34].

Дослідження сучасного стану проблеми сімейного виховання дітей підліткового віку Великої Британії потребує огляду історії становлення національних особливостей виховання, зокрема його пріоритетних напрямків. Під *тенденціями виховання* дітей і молоді розуміємо об'єктивно зумовлені напрямки формування і розвитку ціннісних інтересів, ідеалів і життєвих пріоритетів в суспільстві.

Вивчення британської родини і проблем сімейного виховання дітей підліткового віку Великої Британії в історичному аспекті пов'язане з певними

труднощами, тому що більша частина опублікованих джерел містить дані про те, як британці уявляли собі сім'ю і стосунки в ній, а не про тогочасні реалії. Кожна сім'я була своєрідною, і певні її риси мали тимчасовий характер. Визначення, кого слід вважати членом сім'ї, докорінно змінилося за останні декілька століть. Наприклад, на початку XVIII століття до складу родини відносили чоловіка й залежних від нього жінку, дітей, родичів, слуг, учнів (підмайстрів). У сучасному розумінні термін "сім'я" охоплює людей, пов'язаних лише шлюбними та родинними зв'язками. Чітке розмежування сім'ї, приватного та суспільного життя відбулося порівняно недавно, що ускладнює дослідження проблеми [45, с.14].

Британська сім'я і проблеми виховання в ній дітей підліткового віку є складовими частинами історичного розвитку цієї країни та тісно пов'язані з економічними, політичними та іншими соціальними інститутами на кожному етапі еволюції британського суспільства.

На ранньому етапі історії Великої Британії вкрай сповільнений та низький рівень суспільного розвитку зумовлював досить прості та неспеціалізовані механізми передавання головних культурних цінностей та надбань новим поколінням. Як свідчать літературні джерела [45, 48, 57], стародавня британська сім'я була патріархальною. Існує думка, що найстарішою формою існування сім'ї є нуклеарна, що складалася з чоловіка, жінки (між якими не існувало кровних зв'язків) та їхніх дітей [168, с. 35]. За умов, коли знаряддя та спосіб праці залишалися незмінними впродовж багатьох поколінь, підготовкою дітей і молоді до життя ставало, по суті, саме життя. Діти, залучаючись з семи-восьмирічного віку до посильної праці, поступово засвоювали соціальні норми колективної діяльності та співжиття від дорослих, що працювали поруч [168, с. 46].

На чолі типової британської родини середньовіччя стояв чоловік, а всі інші члени сім'ї залежали від нього. Характерною рисою цієї епохи була відсутність чіткої концепції дитинства як окремої стадії людського розвитку. Це дало підстави значно пізніше деяким ученим стверджувати, що до XVIII

століття дітьми часто нехтували й жорстоко поводитися з ними, стосунки між батьками та дітьми були формальні й віддалені. Старших іноді не зворушувала навіть смерть дитини, що часто траплялося через незадовільні побутові й санітарно-гігієнічні умови та через поширення небезпечних хвороб. Таке ставлення до дітей було пов'язане з тим, що батьки заперечували будь-яке визнання незрілості своїх дітей, розглядали їх як дорослих у мініатюрі [17, с.25].

Тодішній стан організації виховання характеризувався пануванням примусових методів навчання та дисциплінуванням молоді, оскільки організація стосунків між батьками, вчителями та учнями відображала досить загальний характер суспільних відносин та суспільної психології. Жорсткість світогляду середньовічного суспільства потурала використанню тілесних покарань, приниженню дітей, що було нормою. В школах і в університетах Великобританії застосовували різки попри те, що жорстокість згубно впливала на розвиток особистості, створювала певні проблеми в сімейному вихованні. Опису жорстокості, приниження, пригнічення волі вихованців у школах присвячені численні сюжети світової літератури, зокрема Ч. Діккенса [55, с. 48].

Згідно до Н. Аберкромбі, соціалізація молоді з нижчих соціальних станів середньовічного європейського суспільства – селян, ремісників, міської бідноти – не передбачала її навчання у спеціальних навчальних закладах. Освіта цих молодих людей, як і їх навчання трудових операцій та вмінь, а разом і засвоєння кодексів статусу та поведінки, здійснювались або безпосередньо в сімейному колі, або ж у системі ремісницького та іншого учнівства, що стимулювало розвиток народної педагогічної культури [1, с. 325].

Діти підліткового віку з вищих верств населення навчалися при церквах і монастирях, але вже впродовж XI – XV сторіч шкільна освіта та виховання в Західній Європі виходять за межі церков та монастирів, де головними навчальними книгами були Абецедарій (буквар) і Псалтир [72, с. 93].

Натомість активно починає розвиватися мережа міських або латинських шкіл та університетів. Наприкінці XI – на початку XII століття низка великих монастирських шкіл перетворюється на університетські центри – в Оксфорді (1206 р.), в Кембріджі (1231 р.), починає зростати освіченість населення, що впливає на сімейне виховання, дітям передаються знання з різних галузей, батьки формують у дітей підліткового віку переконання про цінність світи [112, с. 35].

Пізнє середньовіччя (кінець XIV – початок XVII сторіччя) ознаменувалося для Європи початком піднесення гуманістичних традицій. У творах титанів Відродження людина знову була проголошена головною цінністю. А отже, і виховання та освіта набули статусу інструментів творення такої цінності. Цей погляд утворив ідейні підвалини розвитку прогресивних педагогічних ідей і педагогічного ідеалу. Ним стає уявлення про новий тип особистості, наділеної високими громадськими якостями, далекої від християнського аскетизму, про людину, розвинену тілесно і духовно, здатну до самостійної, активної творчої діяльності.

Доба Відродження стала тією віхою, яка ознаменувала перехід західноєвропейської культури від середніх віків до Нового часу, від суспільства феодального до буржуазного.

Проте, попри всю свою новизну, прогресивність і демократизм, культура Ренесансу не була винятково світською. Заперечення диктату церкви не означало заперечення релігії загалом, адже діячі Відродження були людьми віруючими. Вони вважали, що сімейне виховання повинно обов'язково базуватися на релігійних догматах [112, с. 49].

Епоха Реформації була відповіддю на виклик нових капіталістичних відносин, що зароджувалися в надрах феодального ладу. Сформувавши особистість з якісно новими суспільними задатками як носія вищої культури, вона забезпечила стрімкий розвиток ринкових відносин з усіма супровідними наслідками: урбанізацією, індустріалізацією, інформатизацією суспільного буття, що вплинуло й на сімейне виховання. Форми і функції сімей

представників середньої верстви населення почали відрізнятися від земельної аристократії, яка володіла сировиною, засобами виробництва, значними грошовими сумами. У XVII – XVIII століттях вся родина представника середньої верстви населення (власника мануфактури, магазину чи фермера), а також слуги працювали на підприємстві. Сім'я середньої верстви населення, в широкому сенсі, була найважливішою комерційною структурою, у ній переважно нараховувалося більше дітей, ніж в аристократичній. Для того, щоб виховати в дітях відповідні норми поведінки й навчити грамоти, суворо притримувалися чіткого розпорядку дня, за якого добре узгоджувалися трудові обов'язки дітей з релігійними принципами [66, с. 56]. Щодня батьки, діти, слуги, учні (підмайстри) збиралися на ранкову та вечірні молитви, де майстер (чоловік, батько) хвалив, засуджував членів сім'ї та молився за кожного з них. Відвідування церкви було обов'язковим. Увечері вся родина збиралася біля каміна, щоб вголос почитати світську та релігійну літературу, їжу подавали у визначені години, і дітей підліткового віку навчали правильно поводитися за столом. Сімейні події, такі як: дні народження, похорони, ювілеї, Різдвяні свята – святкували разом. Зазвичай, в такі дні готували традиційну святкову їжу [62, с.78]. Діти підкорялися владі та авторитетові батька, щоб "їх можна було бачити, але не чути". Авторитет батька й підлегле становище жінки та дітей освячувалися і підтримувалися релігійною вірою. Запорукою єдності сім'ї була сімейна Біблія [63, с. 126].

У XVIII столітті з розвитком капіталізму дитинство повільно стали визнавати як окрему фазу в життєвому циклі, а до дітей ставитися, за словами Ф. Арієса, "як до слабих Божих створінь, яких слід було виховувати так, щоб вони змогли виконати свою роль у суспільстві" [125, с. 17]. Зростало усвідомлення необхідності "формування людини", а не "прискорення процесу дорослішання", дитина ставала центральною фігурою у сім'ї [125, с. 20].

У XVIII столітті класовий і становий поділи в британському суспільстві ставали все очевиднішими. В сімейних укладах, формах і методах виховання земельної аристократії, середнього класу та нижчих верств населення існували істотні відмінності.

Аристократична сім'я XVIII століття базувалася на усталених традиціях, а її фундаментальною основою був закон першородства, який надавав право успадковувати головну власність – землю – старшому синові. Цей закон піднімав проблему забезпечення вдови, дочок, молодших синів. Жінки могли володіти землею лише шляхом успадкування її або укладання спеціальних договорів при одруженні. Але вони залишалися лише номінальними власниками, а насправді землею розпоряджалися чоловіки, родичі чи повірені. Молодші діти знаходили себе у таких сферах, як армія, військово-морський флот, дипломатична та консульська служби. Батьки часто зловживали практикою опіки молодших синів. "Вони вели довгі й непотрібні війни, щоб їх діти могли служити в армії та флоті; завойовували нові колонії; організовували дорогі дипломатичні місії; утримували консула чи посла, а часто обох майже в кожній малій державі світу; створювали посади без обов'язків; зберігали непотрібні місця при королівському дворі, в адміралтействі, державній скарбниці, митниці, судах!..", – писав Вейд [31, с. 52].

Для дівчаток з аристократичних сімей було відкрито лише три дороги: одруження, монастир або куточок у домі старшого брата [31, с. 50].

Аналіз листів, записів у щоденниках, які вели жінки з аристократичних сімей на той час, зібраних у книзі Л. Полок, свідчить про те, що велика увага приділялася дітям. Батьки намагалися виховати їх благородними, що мало виявлятися в зовнішньому вигляді, мові й поведінці. Це означало, особливо для хлопчиків, декілька років перебування в замках родичів і покровителів у ролі старших слуг, де їх навчали відповідним правилам поведінки [31, с. 55].

Після другої половини XVIII століття поступово утверджується тенденція до виховування дітей у власних сім'ях і приділення їм більше часу й уваги. Наприкінці XVIII століття в заможних родинах з'явилися дитячі іграшки та книжки [31, с. 59].

В аристократичних сім'ях того часу продовжували існувати різні підходи до навчання й виховання синів і доньок. Хлопчики, досягнувши віку 7 років, навчалися в школах-інтернатах або публічних школах (public schools). Вихованням дівчаток переважно займалися гувернантки, няні, матері, які навчали їх правильно поводитися в світському товаристві й готували до одруження [29, с. 89].

Деяким іншим було виховання дітей підліткового віку в нижчих верствах населення, що в середині XVIII століття становило 2/3 людей. Це були ті, що мали невелику або не мали ніякої власності. Трудова діяльність була основою існування таких родин. До початку стрімкого розвитку промисловості сім'ї нижчих верств населення, зайняті в сільському господарстві й домашньому виробництві, були основними економічними та суспільними одиницями. Діти залучалися до праці в ранньому віці, а отже, був певний поділ праці всередині родини, в контексті якого відбувалася "соціалізація дитини", включаючи освітнє і моральне виховання. За законом про бідних (Elizabethan Poor Law), батьків, не спроможних платити податки, зобов'язували віддавати дітей на роботу до господаря і його дружини. Там вони працювали на фермі або були домашніми слугами, доглядали за дітьми (хлопчики – до 21 року, а дівчатка – до 24 років або до одруження). Відповідно їх вихованням і освітою займалися господарі, які могли похвалити чи, навпаки, покарати, обмежити свободу, фізично чи словесно образити. Ці діти фактично вважалися частиною сім'ї господаря, тоді як своїх рідних батьків вони могли бачити лише раз на рік [33, с. 101]. Не легшою була доля і тих дітей, що залишалися у власних домівках. Жахливі, злиденні умови життя сільського населення впродовж XVIII і XIX століть описані в працях Л.

Давідофа, П. Ласлета, Р. Флетчера та ін. Довгі години роботи поза домівкою, неспроможність через тяжке економічне становище скористатися з тієї обмеженої освіти, що була доступною на той час, безперервна боротьба з бідністю означали, що серед сільського робітничого класу панувала неосвіченість і не вистачало засобів для створення задовільних умов життя. Не маючи освіти, члени цих сімей не могли покращити свого становища, а життя дітей просто повторювало долю їхніх батьків. Це призводило до загальної безнадії та моральної деградації, втрати самоповаги й будь-якого бажання самовдосконалюватися. "Неспроможні створити теплоту, комфорт, нагодувати дітей, батьки втрачали інтерес до будь-чого, і домашні умови змінювалися від поганого до гіршого", – писав П. Ласлет [21, с. 49].

Частина сімей займалася домашнім виробництвом. Безперечно, вони були частково незалежними, але їхні члени – тісно пов'язані між собою важкою та непосильною працею. Заховані в сільських будинках, щоб не привертати уваги, тисячі дітей працювали цілими днями разом зі своїми батьками. Домашнє виробництво не тільки не створювало умов для задовільного сімейного життя, а й не давало навіть елементарних знань у веденні домашнього господарства.

У XIX столітті батьки почали більше піклуватися про навчання своїх дітей підліткового віку. Батьки почали передавати школам прямий контроль над синами і залишали за собою право обирати навчальний заклад, який найбільше відповідав би їхнім запитам, та обов'язок платити за навчання.

Доньки представників середнього класу або відвідували приватні "сімейні" школи, або, якщо їхні батьки могли собі дозволити, виховувалися вдома гувернантками. Доказом респектабельності представника середнього класу та його становища в житті була спроможність утримувати штат слуг для догляду за домом і виховання доньок. Закон про школу 1868 р. розширив систему навчання для таких дівчаток.

Загалом становище сімей, зайнятих у сільському господарстві й домашньому виробництві, було настільки жахливим, що навряд чи можна говорити про те, що розвиток капіталізму, відкриття заводів та процеси урбанізації в ХІХ столітті погіршили його, хоча, безперечно, сприяли різкій зміні способу життя. Батьки часто експлуатували власних дітей для того, щоб вижити самим.

Отже, на початку промислової революції діти підліткового віку залишалися винятковою власністю своїх батьків, їх могли експлуатувати і промисловці, і власні батьки; їхня праця не регламентувалася, тому що для розвитку промисловості вона була необхідною. Доповідь про роботу шахт, представлена спеціальною комісією для розгляду в Парламенті в 1842 році, розкрила жахливі умови праці жінок і дітей [10, с. 77]. Неповнолітні важко працювали з раннього віку і, ще не сформувавши уявлення про правильну поведінку, поринали в світ нецензурщини, брутальної поведінки дорослих і под. Лише в останній третині ХІХ століття потреба в загальній освіті була усвідомлена і політична влада Великої Британії була готова підтримати її [3, с. 41].

Паралельно зі становленням і розвитком сім'ї британський народ формував звичаї і традиції, які оберігали авторитет родини, материнство, дитинство, містили певні норми, правила виховання підростаючого покоління. Британська сім'я несла відповідальність не лише за збереження життя дитини підліткового віку, а й за підготовку її до праці, до існування в суспільстві, тобто за релігійне, моральне, фізичне, трудове, естетичне виховання тощо.

З послабленням соціалізуючої ролі традиційних інститутів (релігія, громада, сім'я) поставала загроза небезпечної суспільної хвороби – аномії культури. Цей термін увів свого часу до наукового обігу відомий французький соціолог і педагог Е. Дюркгейм для позначення такого стану суспільства, за якого відсутня чітка моральна регуляція поведінки індивідів, унаслідок чого

настає дезінтеграція світоглядно-психологічної структури особи й суспільства та їх взаємне відчуження [2, с. 16–17].

Упродовж XIX століття така система навчання і виховання дітей підліткового віку з аристократичних сімей практично не змінилася. Лише прийнятий у 1868 році Закон про школу (Endowed Schools Act) проголосив необхідність надавати рівноцінну освіту представникам обох статей. Він був відправною точкою "раціональної" системи освіти для дітей вищих і середніх верств населення, основним принципом якої стала соціальна користь. У дітей виховували повагу до жорсткої системи соціального порядку. Вони повинні були чітко засвоїти своє класове становище, а також відповідні суспільні та родинні цінності [33, с. 123].

Аналіз законодавчих актів Великої Британії 1870 - 1970 років засвідчує зростання уваги до дітей підліткового віку та піклування про них як майбутніх громадян. Зокрема, окремими рядками утверджується визнання дітей як особливої соціальної групи, усвідомлюється державна відповідальність за їхнє майбутнє, започатковуються державне регулювання дитячої праці та державний контроль за освітою та вихованням усіх дітей, визнається за державний обов'язок забезпечувати вихідцям з усіх верств рівноправний доступ до освіти, формується кодекс прав дитини та ін.

У суспільстві починає формуватися значущість індивідуалізму як установки на самозначимість людського життя й вищу цінність інтересів окремо взятої особистості. Авторитарна родина раннього періоду промислової революції відійшла в минуле, а її місце зайняла невелика британська сім'я з демократичними стосунками [38, с.42–43].

Характерною рисою сімей британської аристократії початку та середини XX століття стало значне зменшення кількості дітей. Однією з причин цього процесу було те, що стрімкий розвиток промисловості поставив питання про здобуття дітьми ґрунтовної освіти в школі, що не під силу багатодітним родинам. З уведенням обов'язкової і надто дорогої освіти недоцільність великої сім'ї стала очевидною. До середини XX століття

кількість дітей в сім'ях зменшилася загалом до двох осіб [38, с. 65]. Матері вимушені були дотримуватися всіх світських ритуалів і могли приділити увагу дітям лише в чітко визначений для цього час. Батьки були ще віддаленіші від своїх дітей, яких, як і раніше, доглядали переважно гувернантки, няні [38, с. 111].

Отже, аристократична сім'я в ранній період промислової революції протягом XIX та початку XX століття була могутньою, здатною підтримувати свій статус без суттєвих змін. Але вважати її стабільною, самодостатньою, багатофункціональною родиною, в якій усі члени жили в тісному взаємозв'язку та виконували корисну роботу, підтримуючи один одного, і ставитись до неї, як до основи моральності, навряд чи можна, натомість спосіб життя сімей середнього класу на початку XX століття був ідеальною домашньою атмосферою. Батьки у таких родинях знаходячись далі від світського товариства, ніж аристократичні сім'ї, більше уваги приділяли один одному та вихованню дітей.

30-і роки – період краху й застою освітньої системи Великої Британії. Через економічну кризу 1920-30-х років подальший розвиток системи освіти фактично призупинився. Єдиним позитивним кроком стало визнання підліткового віку особливою, окремою фазою розвитку, найбільш сприятливою для підготовки до дорослого життя та праці. У зв'язку з цим значна увага була приділена розширенню і реорганізації освіти для дітей 13-16 років. Держава все більше намагалася регулювати ринок праці та вважала своїм першочерговим завданням усунути з нього підлітків. Батьківські обов'язки стосовно підлітків теж були чіткіше визначені і суттєво відрізнялися від обов'язків щодо молодших дітей.

Головною тенденцією 30-х років був розвиток освіти і для середніх, і для нижчих верств населення. У школах все ще існували класові відмінності, приватні школи та школи-інтернати залишалися головним місцем навчання дітей з сімей середніх і вищих верств [45, с. 22].

Отже, до початку Другої світової війни освітня система Великої Британії була вже зовсім іншою, ніж на початку століття, її основним завданням стала підготовка дітей до праці. З цією метою закони 1930-1932 років закріпили пропозицію щодо продовження тривалості навчання до 15 років, яка була підтримана відповідною реформою 1936 року. Проте Друга світова війна стала на заваді її ефективного впровадження [48, с. 142].

За Законом про освіту 1944 року діти фактично ставали власністю не лише батьків, а й нації, через що держава розширювала своє піклування про них. Вона брала на себе зобов'язання, які до цього вважалися винятково материнськими: доглядати за молодшими дітьми, забезпечувати їх їжею, а також встановлювати жорсткий контроль за здоров'ям і добробутом школярів. Попри це більшість зусиль держави в період Другої світової війни стосувалася догляду за дітьми, а не освіти.

Поширення ідей персоналізму, який визнавав цінність, автономність і суб'єктивність особистості та наголошував на її індивідуальних правах і свободі самовираження, спричинило послаблення соціальних зобов'язань і поширення нігілістичних поглядів у суспільстві. Прибічники персоналізму виступили проти соціального тиску та несправедливості, делегітимізували моральний авторитет, відновили віру в суб'єктивні моральні норми [48, с. 142].

У цей же період набуває популярності такий напрям філософії моралі, як гуманістична етика, що зародився в 20-х роках ХХ століття. Його представники (І. Беббіт, А. Гарне, І. Левін) акцентували увагу на проблемі "моральної природи" людини, її моральному самовираженні, розглядаючи суб'єкт моралі як ізольовану від суспільства істоту. Вони заперечували існування загальнолюдських моральних норм і проголошували право кожної особистості бути собі суддею.

У 50-х роках подальший розвиток британської економіки призвів до змін у сімейних взаєминах, підсилених освітньою політикою. Освіта стала основним стимулом прискорення економічного зростання держави. Участь батьків у шкільному навчанні і вихованні була визнана необхідною для досягнення цілей держави через освіту. Зусилля урядової політики були

спрямовані не лише на відтворення соціального і статевого поділу праці, а й забезпечення дітей підліткового віку навичками і вміннями, необхідними для участі в капіталістичній економіці [48, с. 143].

Виникнення та розвиток у 60-х роках ХХ століття гуманістичної психології, з позицій якої природа особистості є біологічно заданою, лише посилив тенденцію до визнання самоцінності особистості та її права самостійно визначати моральні норми та цінності.

У 70-х роках у Великій Британії проблема впливу соціального становища сім'ї на навчання дитини підліткового віку в школі все ще залишалась актуальною. Широко дискутувалася тема "проблемних", "неадекватних" родин, "несприятливого морально-психологічного клімату" в них. Під керівництвом Альберта Хелсі створювалися освітні програми, спрямовані на те, щоб компенсувати все втрачене на стадії дошкільного виховання в родині [55, с. 31]. Так звана компенсаційна освіта відводила сім'ї місце об'єкта впливу, авторитарний стиль роботи школи призводив до втрати традиційної поваги до батьків.

У 60-90-х роках ХХ століття організація взаємодії сім'ї та школи у сфері виховання й освіти поступово набувала сучасного вигляду.

У 80-90-х роках намітилася тенденція до повернення пріоритету сім'ї у виховному процесі, залучення її до складної системи шкільного життя. В політиці акцент змістився з нав'язування обов'язків батькам на захист батьківських прав.

Вивчення інтересів і запитів громадськості засвідчило, що більшість батьків незадоволена якістю викладання в державних освітніх закладах, браком інформації про їхню роботу, тому вони висловлювали свої побажання і вимоги щодо поліпшення навчально-виховного процесу. На думку А. Едвардса і П. Найта, в освіті поступово утверджувалися ринкові стосунки типу "постачальник – споживач", які поділили вчителів на "постачальників" навчальної програми, батьків – на "споживачів", а дітей – на "клієнтів" [76, с. 64]. Реформи, проведені Департаментом освіти і науки Великої Британії

у 80-90-х роках, свідчили про наміри уряду розвивати такі взаємини шкіл з батьками, які наповнили б систему освіти духом змагання. Значущими в цьому плані є: Закон про реформу освіти 1988 року, Закон про подальшу та вищу освіту 1992 року та закони 1993 і 1994 років з цього питання. Вони визнавали одним із пріоритетних напрямів політики уряду в галузі освіти покращення якості викладання у середніх та вищих навчальних закладах, що відповідало запитам батьків і вимогам суспільства. Закон про реформу освіти 1988 року зобов'язав навчальні заклади розширити сфери впливу батьків у системі управління. Відповідні закони, прийняті в 1990 році в Шотландії та Ірландії, загострили увагу на створенні спеціальних шкільних рад з питань управління навчальними закладами за участю батьків. У 1991 році Департамент освіти і науки Великої Британії опублікував документ "Батьківське право". Уже сама назва свідчила про розширення батьківських повноважень щодо шкільного навчання і виховання. Батьки вважали своїм основним обов'язком забезпечити процес соціалізації дитини підліткового віку. Вони намагалися застерегти дітей від помилок і небезпек, із якими вони можуть зустрітися в житті, а також ознайомити з правилами поведінки, необхідними для досягнення успіху в суспільстві.

Протягом історії динаміка напрямів виховання (релігійного, трудового, фізичного, морального, розумового, естетичного) відзеркнувала соціокультурний розвиток Великої Британії. Основні напрями виховання в країні охоплювали всі аспекти життя, зокрема вибір дружини, управління маєтком, поведінку в товаристві, позику грошей. Батьки не лише намагалися полегшити дітям перехід до дорослого життя, а й у розумних межах тримати його під постійним контролем. Поради синам і дочкам стали визнаним літературним жанром, який набув особливої популярності в XVII столітті і пропагував високоморальні норми поведінки. Тексти були сумішшю релігійних повчань і практичних порад [76, с. 47, 83, с. 116].

Протягом багатьох віків у Великій Британії формування духовності в сім'ї тісно пов'язувалося з релігійними виховними традиціями. Британці завжди намагалися дати своїм дітям належне релігійне виховання. У Великій Британії був звичай, що неділя – це день молитви для всієї родини, тому, зазвичай, не працювали театри, музеї, кінотеатри. В цей день не прийнятним було розважатися чи приймати гостей. У XVIII-XIX століттях особливо впливовим було релігійне виховання в сім'ях, де батьки дотримувалися пуританської, методистської або євангелістської віри. Дітям із раннього віку розтлумачували поняття гріха та смерті. Релігійне виховання загалом базувалося на вивченні Біблії, яка завжди залишалася духовною скарбницею англійців. У британській сім'ї діти навчалися першої молитви, християнських заповідей, релігійних символів. Тут у дитини формувалися перші релігійні поняття – Бог, Ісус, молитва, вивчався досвід релігійних обрядів і свят. Уклад сімейного життя демонстрував дітям, що віра тісно пов'язана з намаганнями людини осмислено формувати переконання й погляди на світ відповідно до основних християнських заповідей: не вбивай, не бери чужого, люби ближнього, поважай і слухай батьків. Навчити молитви було важливим завданням, але не головним. Важливішою метою вбачалося розвинути та виховати в дитини потребу молитися, відчутти її необхідність, зробити невід'ємною частиною свого духовного життя. Цього можна досягти лише в сім'ї, беручи участь у щоденній молитві [89, с. 126].

На думку Дж. Локка, людина, яка не залишила у своєму світогляді місця для Бога, є аморальною. У праці "Думки про виховання" великий мислитель висловлює захоплення системами Бейля й Ньютона, але все ж рекомендує приступати до ознайомлення з ними після попереднього детального вивчення "Святого письма". У сфері виховання підростаючого покоління Дж. Локк також радить спочатку прищепити дітям любов до Бога і лише потім дозволяти їм вивчати праці філософів і вчених.

Релігійний вплив у Локка ґрунтується на кардинально нових принципах, порівняно з його попередниками. Земне існування для нього – це

не короткий проміжок часу, що готує до майбутнього ідеального, вічного життя. Воно цікаве й важливе саме собою. Людина створена не для страждань, а для щастя і є щасливою тоді, коли вірить у Бога і хоче бути корисною. На таких переконаннях будує Дж. Локк свою систему релігійного виховання. Він також відстоює ідею релігійної віротерпимості та відокремлення церкви від держави [89, с. 126].

Англійський філософ Дж. Мур основним завданням сім'ї і школи вважає виховання високоморальної особистості. Основами духовного життя людини у Дж. Мура є мораль і релігія. Головний моральний принцип, який дозволить кожному досягти щастя в житті, – це робити добро [110, с. 143].

Саме завдяки суворому релігійно-моральному вихованню Велика Британія стала батьківщиною видатних людей у галузі науки, політики, культури.

Важливу роль традиційно відігравало трудове виховання. Діти з раннього віку допомагали батькам вести домашнє господарство, доглядати за будинком, садом. У сім'ях середніх верств населення хлопчики залучалися до бізнесу та трудової діяльності з 14-13-ти років. Працюючи поряд із батьками, вони набували професійного досвіду та навичок у роботі. Дівчатка підліткового віку допомагали вести домашнє господарство, доглядати молодших. Британська народна педагогіка, відводячи чільне місце трудовому вихованню дітей, завжди наголошувала, що праця повинна бути творчою, цікавою і головне – посильною. Але на практиці (це стосується насамперед дітей із сімей нижчих верств населення) вона часто була обтяжливою. Важкі умови життя в кінці XVIII - на початку XIX століття вимагали від батьків залучати своїх дітей до в'язання, вишивання, пришивання гудзиків уже з семи-восьми років. Плести солому починали в чотири роки, регулярно заробляли цим уже в шість років, а прикрашали мереживом подушки часом і в три роки. Р. Флетчер, описуючи життя британських сімей нижчих верств населення, вказує, що діти виконували певні види робіт, як тільки починали повзати [110, с. 118].

У підході британської етнопедагогіки до проблеми трудового виховання можна простежити такі основні думки, що висловлювалися представниками англійської трудової школи: вирішальний вплив трудового виховання на всебічний гармонійний розвиток дитини, необхідність поєднання розумової та фізичної праці, чергування теоретичних і практичних занять, праці й відпочинку. Будь-яка праця дитини повинна бути наповнена своїм змістом, бути посильною і, за можливості, не одноманітною, систематичною, щоб перетворитися у внутрішню потребу. Дитину підліткового віку не варто карати працею, у неї треба стимулювати бажання трудитися особистим прикладом. Прищеплення любові до праці, підготовка до трудової діяльності посідають головне місце в системі народного виховання [149, с. 243].

Тісно переплітається в британській народній педагогіці фізичне виховання з трудовим.

Уільям Петті один з перших захищав думку, що праця – творець багатства, а тому кожен повинен посильно трудитися. Трудове виховання покликане готувати дітей до практичної діяльності [130, с. 75].

Класик англійської трудової школи Джон Беллерс у невеликому трактаті "Пропозиції про створення трудового коледжу всіх корисних ремесел і сільського господарства" намагався обґрунтувати залежність добробуту країни від ступеня залучення всіх людей до праці і розробити проект перетворення суспільства шляхом трудового виховання всього народу. Основну увагу Дж. Беллерс приділяв ручній праці і тому, що вона є засобом здобуття професії та розвиває розум і загартовує волю. Дж. Беллерс вважав, що вже з 4-5 років хлопчиків і дівчаток, крім читання, треба вчити в'язати, прясти і под., тобто пов'язувати навчання з продуктивною працею. Таке розуміння дозволило Беллерсу дійти висновку, що праця є одним із засобів не лише фізичного, а й розумового виховання дітей підліткового віку, сприяє гармонійному розвитку особистості [132, с. 98].

Схожі погляди на цю проблему висловлював і великий англійський філософ Джон Локк. У своїй праці "Думки про виховання" він переконує, що трудове виховання необхідне для зміцнення здоров'я. Урізноманітнення процесу навчання працею сприятливо впливає на розвиток дитини [69, с. 76].

Прихильником трудового виховання в сім'ї був Томас Дей – автор популярного педагогічного роману "Історія Сендфорда і Мертона". Нові шляхи суспільного виховання дітей він шукав у межах сім'ї. Томас Дей – гарячий прихильник зв'язку теоретичних знань з практичними навичками [45, с. 71].

Думка про необхідність поєднання навчання з працею, правильного чергування фізичної й розумової праці є принципово важливою в поглядах англійського соціаліста-утопіста Роберта Оуена. В його трактуванні таке поєднання є головною умовою для всебічного розвитку людини [67, с. 51].

Оскільки спосіб життя і поведінка дитини з перших днів її існування закладаються в сім'ї, то домашнє фізичне виховання вважалося важливішим у порівнянні з тим, чого пізніше може навчити школа. Батьки дбали про загартування дітей з юних літ. На підставі власних спостережень Е. Демолєн писав, що фізична сила й енергія розвиваються не за рахунок надмірних тілесних вправ і гімнастики, а завдяки іграм переважно на свіжому повітрі [43, с. 65]. Окрім вправляння м'язів, вони навчають володіти собою.

Великий англійський педагог Джон Локк вважав, що фізичне загартування повинно починатися з дня народження дитини. Саме тому проблемі фізичного розвитку він присвятив перші сторінки своєї відомої педагогічної праці "Думки про виховання". Локк протестує проти надмірних пестощів і ніжності в ставленні батьків до дітей. Він переконаний, що джентльменів слід виховувати так, як виховують дітей фермери і селяни. Головне – турбота про загартування організму. Фізичне виховання дітей підліткового віку у Дж. Локка зводиться до кількох правил, яких легко дотримуватися: проста їжа, тверда постіль, ніяких вин чи міцних напоїв, дуже мало ліків, не надто теплий і тісний одяг, постійні фізичні вправи, суворий

режим сну і занять, привчання голови і ніг до холоду, часте обливання ніг холодною водою [69, с. 54].

Фізичний гарт є частиною системи виховання раціональної людини у Роберта Оуена. На його думку, в раціональному суспільстві не буде односторонньо (тільки фізично чи розумово) розвинених осіб. Усі від народження виховуватимуться так, щоб до зрілого віку стати цілком і всебічно сформованими людьми фізично, розумово, морально. Свої теоретичні положення щодо цієї проблеми Р. Оуен намагався втілити практично в Нью-Ленарку, де велику увагу приділив гімнастиці, рухам під музику, дотриманню правильного режиму дня, харчуванню, прогулянкам на свіжому повітрі [98, с. 234].

Одним з перших порушив проблему моральної поведінки людини, сутності її щастя основоположник гуманістичної традиції в англійській літературі Джефрі Чосер. Не заперечуючи любов людини до Бога, він головну увагу звернув на взаємну любов один до одного. Глибоко занепокоєний падінням моралі в англійському суспільстві XVI століття, Джефрі Чосер бачив основні причини цього явища у втраті милосердя, співчуття, справедливості. На його думку, людина від народження наділена благородними рисами, а тому головне завдання виховання полягає у створенні відповідних умов для розвитку її здібностей. Він закликав усіх жити у взаємній любові, щоб підняти роль моральних зусиль людини для боротьби зі своїми недоліками, допомогти кожному досягти щастя, [132, с. 78].

Англійський мислитель і політичний діяч Е. Дадлі, як і Дж. Чосер, схилився до думки, що високі моральні якості повинні бути окрасою кожного громадянина незалежно від того, є він представником народу чи монархом. Найвищої оцінки заслуговують такі риси характеру, як любов до Бога, чесність, правдивість, справедливість. Вершиною ідеального співжиття він вважав мир, єдність і злагоду між людьми [132, с. 79].

Надати належну увагу моральному вихованню закликав мислитель, історик і політичний діяч Томас Старкі. Головним засобом досягнення

досконалості, виховання в собі високих моральних якостей, потреб, навичок і звичок, на його думку, є праця. Вона повинна бути й основним критерієм оцінки гідності людини [149, с. 40].

Г. Спенсер повністю віддає моральне виховання особистості в руки сім'ї на підставі твердого переконання, що будь-яка духовність закладається батьками. Він високо оцінює методика природних наслідків у процесі морального виховання – дитина підліткового віку на власному досвіді повинна бачити результати своїх учинків. Це має на неї набагато більший вплив, ніж постійні накази, заборони. Така методика заснована на утилітаристському розумінні суті моралі: морально те, що не шкодить іншим і веде до корисних для людини наслідків. Г. Спенсер також застерігає батьків від "моральної скороспілості" їхніх дітей і наполягає на поступовому розвитку вищих моральних якостей. Вершиною такого виховання, за Г. Спенсером, є здатність до "самоуправління" – самостійного керівництва й оцінки власних учинків [92, с. 21].

Моральні риси британського народу склалися віками й передавалися з покоління в покоління. У Великій Британії завжди схвалювались такі моральні якості, як щирість, милосердя, повага до сімейних традицій, любов до батьківщини, справедливість, чесність. Передовсім у хлопчиків виховували такі риси, як: правдивість, почуття власної гідності, чемність. Дівчаток батьки хотіли бачити скромними, покірними, привітними, ввічливими й економними. Дітей підліткового віку навчали не витратити дорогоцінного часу. Велика увага зосереджувалася не просто на вихованні покірності батькам, а й на виробленні внутрішньої дисципліни як більш ефективного засобу підготовки до життя в суспільстві [132, с. 43].

Надійними помічниками батьків у моральному вихованні були британські казки, загадки, прислів'я, ігри, сімейні традиції. Наприклад, англійські прислів'я вчать: "Чесність – це краса розуму", "Чесність – найкраща політика" [30, с. 17], "Чесноти, ремесло – найкращий спадок дітям", "Чесність – єдина справжня шляхетність" [8, с. 119]. Британські

казки прославляють хоробрих і мужніх, добрих і благородних, учать слухати батька й матір, піклуватися про старших, а ігри виробляють рішучість та ініціативу.

Практика народного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії органічно поєднує всі напрями виховання. Проте особливо чітко простежується зв'язок морального виховання з фізичним, розумовим і релігійним.

Піклуванню про розвиток розумових здібностей у дітей відведено чільне місце у працях Джефрі Чосера, Томаса Старкі, Томаса Мора, Річарда Мюлькастера, Френсіса Бекона, Джона Локка, Герберта Спенсера, Роберта Оуена та ін.

У працях Томаса Старкі розумове виховання є необхідною складовою формування всебічно розвиненої особистості. Незнання, невігластво, необізнаність, на його думку, – джерело всіх нещасть у житті кожної людини і суспільства загалом [45, с. 45].

До статусу науки підніс значення й роль розумового виховання англійський мислитель і педагог Френсіс Бекон. Намагаючись переконати своїх сучасників, що знання є результатом дослідження та розуміння природи, він доклав усіх зусиль, щоб перетворити науку в засіб досягнення людиною влади над речами. Принципи розумового виховання, викладені Френсісом Беконом у "Новій Атлантиді" [91, с. 164], були пізніше систематизовані у "Великій дидактиці" Я. Коменського.

На важливість розумового розвитку в житті й діяльності кожної особистості вказували Дж. Д'юрі і Дж. Уінстенлі. Наука відкриває перед людиною всі таємниці природи, сприяє всебічному розкриттю її здібностей – такої позиції дотримувався Дж. Уінстенлі [55, с. 30]. Дж. Д'юрі у праці "Реформована школа" попереджав про небезпеку надмірного захоплення науковим пізнанням та шкідливість розумових перевантажень [132, с. 125].

У Дж. Локка інтелектуальне виховання, на яке зверталася основна увага в усіх педагогічних дослідженнях минулого, відійшло на другий план і сприймалося ним як допоміжний засіб для розвитку моральних якостей особистості. У поглядах на розумове виховання, викладених педагогом у "Думках про виховання", простежується чітке розмежування виховання й освіти. Освіта для нього – це лише інтелектуальний засіб, а виховання в цілому прирівнюється до дисципліни. Основне завдання розумового виховання, у трактуванні Дж. Локка, – збагатити джентльмена знаннями, які знадобляться в його майбутній практичній діяльності. Результатом такого утилітарного підходу є оцінка ним кожного навчального предмета з погляду корисності. Вирішення питання, чого навчати, Локк покладає на батьків і вихователів.

У праці "Про управління розумом" Дж. Локк переходить від розгляду проблем реальної освіти до теорії формальної дисципліни розуму. Метою розумового виховання, на його думку, є не одержання знань з усіх галузей, а розвиток і відповідне спрямування розуму на здатність сприймати будь-які науки.

Актуальними в британській педагогіці на сьогодні залишаються й основні положення з питань розумового виховання, розроблені Г. Спенсером. Відомий педагог і мислитель наголошував на потребі узгоджувати знання, набуті дітьми в сім'ї, з навчанням у школі; на необхідності переходити в розвитку розумових здібностей від простого до складного, від невизначеного – до визначеного, починати з емпіричних знань і закінчувати абстрактними. Він зазначив, що важливу роль при цьому відіграє метод самовиховання й самоосвіти, здатний спричинити вищий вияв сили та діяльності розуму [92, с. 121].

Ідеї розумового розвитку, викладені Г. Спенсером у праці "Виховання розумове, моральне і фізичне", втілював у життя англійський мислитель Томас Гекслі. Окрасою справжньої особистості, на його думку, повинен бути

розум, багатий знаннями фундаментальних істин природи та її законів [45, с. 86].

Роберт Оуен вважав, що за допомогою науки і знань створюється раціональний характер. Людські біди, злочини, нещастя – усе це, стверджував він, є результатом неучтва, незнання законів людської природи. Р. Оуен дуже уважно ставився до розвитку таких пізнавальних здібностей дитини, як відчуття, пам'ять, сприйняття, мислення. Головна мета розумового виховання, за Р. Оуеном, – навчити дитину критично мислити [98, с. 44].

У масовій практиці сімейного виховання дітей підліткового віку британців розвиток розумових здібностей є невід'ємним компонентом формування активної творчої особистості. Головне своє призначення народна педагогіка завжди вбачала в тому, щоб розвивати в дітей підліткового віку цікавість, допитливість розуму і формувати на їх основі пізнавальні інтереси. Потреба в самостійному здобутті знань й творчому оволодінні ними сформує культуру розумової праці [169, с. 123].

Важливий засіб розумового виховання – гра. Британський педагог Дороті Ейнон підкреслює значення гри на кожному етапі розумового розвитку. У рольових іграх знаходить своє виявлення не лише фантазія дитини підліткового віку, а й її перші ідеї, абстракції. Гнучкість у зміні ролей спонукає дитину до різних розумових операцій, навчає мислити і логічно доводити власні думки. На середньому етапі дитинства життєвої практики ще недостатньо і багато чого дітям ще треба навчитися, щоб використати вже набуті практичні уміння для вирішення нових завдань. У цей період з'являються формальні ігри – ігри з правилами, які контролюють уміння мислити логічно [45, с. 47].

Отже, розвиток розумових здібностей завжди був у центрі уваги британської сім'ї і педагогічної науки. Усвідомлення його пріоритетності стало характерним явищем сучасного британського суспільства.

Вирішення завдань всебічного розвитку особистості неможливе без естетичного виховання, в основі теорії й практики якого у Великій Британії лежали давні історичні традиції [155, с. 45].

Важливу роль у системі виховання джентльмена Джон Локк відводив естетичному вихованню, невід'ємною складовою якого було навчання хороших манер, добропристойності, статечності. Локківська освітня програма містить традиційні дисципліни дворянського виховання: танці, фехтування, їзду верхи, пластику, малювання. Вони покликані розвинути зовнішні риси джентльмена, тобто надати йому витонченості й грації, а водночас і впевненості в собі.

Однак основним критерієм у виборі предметів навчання Джона Локк вважав практичну користь. Хоча естетичний цикл займає в його навчальному плані певне місце, все ж значну перевагу над ним мають реальні предмети: вивчення людини, мов, законів вітчизни, промисловості, торгівлі та ін. Музика в Джона Локка – на останньому місці, оскільки, на його думку, вона вимагає значних затрат часу, а з позиції користі нічого не дає джентльмену. Живопис – цікаве заняття, але відволікає від серйозніших обов'язків, проте танці є дуже важливими, оскільки, крім статечності й грації, вони виражають впевненість у собі [69, с. 95].

У сфері естетичного виховання Роберт Оуен великого значення надавав формуванню в дітей звичок до чистоти і порядку. Навколишнє середовище, красиві предмети та іграшки, вважав він, виховують естетичний смак [98, с. 43].

Ідеалом британської народної, як і наукової, педагогіки була не лише фізично здорова, працелюбна, високоморальна, а й інтелектуально та естетично розвинена особистість. Естетичне виховання дітей підліткового віку британська етнопедагогіка розуміла як формування краси людської особистості: краси розуму, душі, характеру, вчинків, творінь [7, с. 108]. Найінтенсивніше естетичні почуття, смаки, фантазія розвиваються в дитинстві, а тому участь батьків у цьому багатогранному процесі була

винятково важливою і потрібною. Від їх турботи й наполегливості залежить, чи зуміють вони прищепити своїм дітям любов до прекрасного, чи навчать правильно розуміти й оцінювати красу в усій різноманітності її виявів: у навколишньому світі, природі, людині, праці, повсякденному житті, творах мистецтва; чи допоможуть оволодіти знаннями в галузі національної і світової культури. Але, окрім цього, перед батьками стояло й інше, не менш важливе завдання – виховати у своїх дітях уміння й потребу самим вносити елементи прекрасного до всіх сфер життя, праці й відпочинку, розвивати свої творчі здібності, практичні навички, вдосконалювати естетичні знання, вміння берегти пам'ятки культури, народної творчості і, врешті, боротися з усім, що не відповідає вимогам краси в житті і мистецтві.

Виховання не лише естетичної свідомості (почуттів, смаку, суджень, ідеалів) у дітей підліткового віку, а й потреби брати активну участь у створенні краси в житті – такими є завдання естетичного виховання в розумінні британської етнопедагогіки [28, с. 3].

Н. Єрофєєв зазначав, що релігійне, моральне, фізичне, трудове, розумове виховання дітей підліткового віку були тісно пов'язані з естетичним. У британських сім'ях батьки завжди намагалися прищепити любов до прекрасного: до природи, мистецтва, самої людини. Хлопчиків і дівчаток підліткового віку навчали хороших манер, мистецтва спілкування, виховували естетичні смаки. Діти допомагали батькам оформляти зовнішній та внутрішній вигляд будинку, опановували мистецтво танцю, співу, музики [54, с. 129].

Тенденції розвитку сімейного виховання дітей підліткового віку Великої Британії своїми коренями сягають глибокої давнини. Вони знайшли відображення в староанглійському епосі та поезії, народній мудрості середньовіччя, літературній спадщині епохи Відродження, працях видатних мислителів і педагогів Великої Британії різних часів і сьогодення.

Отже, основними тенденціями британської системи сімейного виховання підлітків протягом історії були такі:

1. *Раннє залучення до праці і виховання в процесі життєдіяльності.* На ранньому етапі історії Великої Британії підготовкою дітей і молоді до життя ставало, по суті, саме життя. Діти, залучаючись з семи-восьмирічного віку до посильної праці, поступово засвоювали соціальні норми колективної діяльності та співжиття від дорослих, що працювали поруч. Батьки заперечували будь-яке визнання незрілості своїх дітей, розглядали їх як дорослих у мініатюрі.

2. *Виховання за допомогою примусових методів, дисциплінування, тілесних покарань, приниження дітей та молоді.* Панували примусові методи навчання та дисциплінування молоді, оскільки організація стосунків між батьками, вчителями та учнями відображала досить загальний характер суспільних відносин та суспільної психології. Жорсткість світогляду середньовічного суспільства потурала використанню тілесних покарань, приниженню дітей, що було нормою.

3. *Виховання підлітків переважно в сімейному колі.* Освіта молодих людей, як і їх навчання трудових операцій та вмінь, а разом і засвоєння кодексів статусу та поведінки, здійснювались або безпосередньо в сімейному колі, або ж у системі ремісницького та іншого учнівства, що стимулювало розвиток народної педагогічної культури.

4. *Виховання у дітей підліткового віку розуміння цінності освіти.* Наприкінці XI – на початку XII століття низка великих монастирських шкіл перетворюється на університетські центри – в Оксфорді (1206 р.), в Кембріджі (1231 р.), починає зростати освіченість населення, що впливає на сімейне виховання підлітків, дітям передаються знання з різних галузей, батьки формують у дітей підліткового віку переконання про цінність освіти.

5. *Визначна роль релігійності у вихованні дітей підліткового.* Протягом доби Відродження і Реформації вважали, що сімейне виховання повинно обов'язково базуватися на релігійних догматах.

6. *Класові та гендерні відмінності у сімейному вихованні підлітків.*

1) У XVIII столітті в аристократичних сім'ях ствердилися різні підходи до навчання й виховання синів і доньок. Хлопчики, досягнувши віку

7 років, навчалися в школах-інтернатах (public schools). Вихованням дівчаток переважно займалися гувернантки, няні, матері, які навчали їх правильно поводитися в світському товаристві й готували до одруження.

2) Іншим було виховання дітей підліткового віку в нижчих верствах населення у XVIII столітті. Діти залучалися до праці в ранньому віці, вони працювали цілими днями разом зі своїми батьками, таким чином відбувалася "соціалізація дитини", включаючи освітнє і моральне виховання. За законом про бідних (Elizabethan Poor Law), батьків, не спроможних платити податки, зобов'язували віддавати дітей на роботу до господаря і його дружини.

На початку промислової революції діти підліткового віку залишалися винятковою власністю своїх батьків, їх могли експлуатувати і промисловці, і власні батьки; їхня праця не регламентувалася, тому що для розвитку промисловості вона була необхідною. Британська сім'я несла відповідальність не лише за збереження життя дитини підліткового віку, а й за підготовку її до праці, до існування в суспільстві, тобто за релігійне, моральне, фізичне, трудове, естетичне виховання тощо.

7. *Зміна пріоритетів у сімейному вихованні дітей підліткового віку.* На початку XIX ст. батьки вважали пріоритетним виховання у підлітків наполегливості, вольового характеру. До середини дев'ятнадцятого століття, батьки в першу чергу турбувалися про здоров'я своїх дітей, релігійне благочестя, і моральний розвиток. В кінці дев'ятнадцятого століття, батьки стали більш уважними до емоційного і психологічного благополуччя підлітків.

8. *Виховання у дітей підліткового віку поваги до жорсткої системи соціального порядку.* У XIX ст. вони повинні були чітко засвоїти своє класове становище, а також відповідні суспільні та родинні цінності.

9. *Науковий підхід до виховання дітей підліткового віку.* В кінці XIX століття у британських сім'ях дотримувались наукового підходу до виховання дітей підліткового віку, підкреслюючи його регулярність і систематичність.

10. *Надання підліткам більшої незалежності.* У 30-і роки ХХ ст. позитивним кроком стало визнання підліткового віку особливою, окремою фазою розвитку, найбільш сприятливою для підготовки до дорослого життя та праці. Батьківські обов'язки стосовно підлітків були чіткіше визначені і суттєво відрізнялися від обов'язків щодо молодших дітей. Багато підлітків прагнули не залишатися в школі, а працювати, щоб допомогти своїм сім'ям фінансово. Деякі діти підліткового віку ішли з дому, щоб не бути тягарем для рідних. Як наслідок, підлітки ставали більш психологічно незалежні. До кінця десятиліття вони почали створення окремої культури, в якій вони сподівались один на одного і не шукали підтримки у дорослих.

11. *Забезпечення дітей підліткового віку у сім'ях навичками і вміннями, необхідними для участі в капіталістичній системі економічних відносин.* У 50-х роках подальший розвиток британської економіки призвів до змін у сімейних взаєминах, підсилених освітньою політикою. Освіта стала основним стимулом прискорення економічного зростання держави. Участь батьків у шкільному навчанні і вихованні була визнана необхідною для досягнення цілей держави через освіту. Зусилля урядової політики були спрямовані не лише на відтворення соціального і гендерного поділу праці, а й забезпечення дітей підліткового віку навичками і вміннями, необхідними для участі в капіталістичній економіці.

12. *Забезпечення емоційних та психологічних потреб дітей (середина ХХ століття).*

13. *Надання дітям підліткового віку права самостійно визначати власні моральні норми та цінності.* Виникнення та розвиток у 60-х роках ХХ століття гуманістичної психології, з позицій якої природа особистості є біологічно заданою, лише посилив тенденцію до визнання самоцінності особистості та її права самостійно визначати свої моральні норми та цінності.

14. *Виховання в умовах втрати у дітей підліткового віку традиційної поваги до батьків і приналежності підлітків до субкультур.* У 70-х роках у Великій Британії проблема впливу соціального становища сім'ї на

навчання дитини підліткового віку в школі все ще залишалась актуальною. Широко дискутувалася тема "проблемних", "неадекватних" родин, "несприятливого морально-психологічного клімату" в них. Під керівництвом Альберта Хелсі створювалися освітні програми, спрямовані на те, щоб компенсувати все втрачене на стадії дошкільного виховання в родині [55, с. 31]. Так звана компенсаційна освіта відводила сім'ї місце об'єкта впливу, авторитарний стиль роботи школи призводив до втрати у дітей підліткового віку традиційної поваги до батьків. У цей час відбулися зміни у сприйнятті підлітків як вікової групи. Починають виникати *молодіжні субкультури* – культури певного покоління молоді, яка вирізняється спільним стилем життя, поведінки, групових норм, цінностей та інтересів. Це культурні групи у складі загальної культури, в яких підлітки часто мають переконання або інтереси, які розходяться з інтересами загальноприйнятої культури, їм притаманний індивідуальний стиль – певні способи одягатися, розмовляти, слухати музику і збиратися в схожих місцях [234].

15. *Відновлення пріоритету сім'ї у вихованні дітей підліткового віку і максимізація дитячого інтелектуального і соціального розвитку.* У 80-90-х роках пріоритет сім'ї у виховному процесі почав відновлюватися. Наголос у сімейному вихованні в кінці ХХ століття робився на максимізації дитячого інтелектуального і соціального розвитку.

16. *Виховання дітей підліткового віку у різних типах сімей.* До другої половини ХХ ст. шлюб розглядався як контракт між чоловіком і дружиною, в якому ролі розподілені між годувальником (чоловіком) і тим, хто доглядає за будинком і дітьми (жінка). Вважалося, що жінки в значній мірі залежать від шлюбу і чоловіка з економічних причин, крім того, шлюб вважався установою, в якому мали місце любов і дітонародження. Проте з початку 60-х років, коли відбулася контрацептивна революція, революція рівних можливостей, почалось створення робочих місць для жінок, вони почали відстоювати свої права в рамках освіти і праці. Це призвело до змін у формуванні сім'ї та дітонародженні, працюючі жінки почали проводити менше

часу зі своїми дітьми підліткового віку, а отже, менше виховувати їх. В цей час, крім традиційної нуклеарної сім'ї (nuclear family), яка складається з чоловіка, дружини та їх дітей, що перебувають на утриманні у батьків, значно зростає кількість неповних сімей, де є тільки один з батьків (lone-parent family) та формуються інші типи сімей: cohabiting couple – співжиття партнерів, громадянське партнерство, de facto marriage – громадянський шлюб, common-law marriage – узаконене подружжя, фактичний шлюб (у країнах загального права спільне співжиття осіб різної статі за правовими наслідками прирівнюється до шлюбу, зареєстрованому відповідно до цивільного законодавства), same-sex marriage (civil partnership) – одностатевий шлюб (з 2005р.) [234].

17. *Виховання підлітків в умовах подолання багатьох проблем, з якими вони зіткнулись.* Найбільші з них – це раннє статеве життя, алкогольна, тютюнова і наркотична залежності. Інші проблеми, що стоять перед підлітками і їхніми батьками сьогодні: фінансові питання хвилюють підлітків тому, що вони знають про фінансові проблеми батьків; sexting – це поширення мобільних телефонів останнього покоління, що використовуються для відправки порнографічних матеріалів; сайти соціальних мереж, де можуть бути знущання і образи підлітків їхніми ровесниками; самогубства, кількість яких постійно зростає і до яких звернена пильна увага британських ЗМІ; надмірне навантаження на дітей підліткового віку, що спричинене позакласними заходами, зайнятістю деяких підлітків на роботі і под.; розлади харчування, які виникають через спотворене уявлення у підлітків про свою зовнішність, невдоволення собою; частішають випадки насильства серед дітей підліткового віку, тому що фільми та ігри сильно впливають на поведінку підлітків, роблять її агресивнішою; мас медіа сильно впливає на дітей підліткового віку відбувається постійне навіювання засобами ЗМІ, якими вони мають бути, що повинні робити і який мати вигляд [232]; порушення сну негативно впливає на поведінку дітей підліткового віку відповідно до недавнього дослідження, підліткам потрібно стільки спати 10-11 год.; cutting є

особливо популярним серед дівчаток-підлітків. Це навмисне утворення самому собі подряпин або порізів на тілі (на зап'ястях, руках, ногах або животі) гострим предметом. Деякі підлітки травмують себе запаленими цигаркою або сірником. Коли порізи або опіки гояться, вони часто залишають шрами або сліди. Протягом останніх років фільми і телепередачі звернули на це увагу, що спонукало більшу кількість дітей підліткового віку віком від 9 до 14 наносити собі ушкодження. Таким чином підлітки ризикують втратити занадто багато крові або заразитися інфекцією, також можливе виникнення психологічної залежності. Нанесення ушкоджень допомагає підліткам контролювати свій емоційний біль; венеричні захворювання поширюються через те, що підлітками не завжди застосовуються запобіжні заходи; депресія – це поширене сьогодні захворювання серед британських підлітків; аборт не є більше соціальною ганьбою для підлітків Великої Британії, як це було раніше; ожиріння, яке виникає через неграмотний вибір продуктів харчування, шкідливі харчові звички або недостатню кількість фізичних вправ; середній вік дівчат, які вагітніють у підлітковому віці у Великобританії є 14 років.

18. *Звернення особливої уваги на фізичне здоров'я, розвиток особистості, психологічне благополуччя та шкільну успішність у сімейному вихованні дітей підліткового віку.* Відмінною рисою сучасного виховання у Великій Британії на початку XXI ст. є страх і тривога, яку відчувають батьки, адже вони звертають особливу увагу на фізичне здоров'я своїх дітей, розвиток особистості, психологічне благополуччя та академічну успішність [229, 230]. Сучасні батьки турбуються через викрадення дітей підліткового віку, фізичне і сексуальне насильство, а також через порушення сну і гіперактивність дітей. Сьогодні більше, ніж у минулому, батьки мають почуття провини, вони хвилюються, щоб їхні діти мали достатньо розваг, через їхню низьку самооцінку і надмірний тиск школи [236].

Отже, на початку XXI ст. британські батьки стали більш свідомими щодо особливостей підліткового віку, вони розуміють, що дитячий розвиток проходить через серію фізіологічних, психологічних, соціальних і когнітивних

етапів і діти підліткового віку повинні відокремитись емоційно і психологічно від своїх батьків.

1.2. Методологічні засади організації сімейного виховання дітей підліткового віку Великої Британії

Педагогічна думка сімейного виховання у Великій Британії розвивалася в рамках теологічних і філософських поглядів, що сприяло виникненню різних концепцій, які вибудовувалися залежно від рівня розвитку людських спільнот, від природних умов, національної належності, релігійних уподобань. Ці концепції виступали методологічними засадами освітньо-виховної діяльності.

Під *методологічними засадами* сімейного виховання розуміємо основи, які стосуються методології, це те головне, на чому ґрунтується, базується сімейне виховання.

Відомості про ранню історію виховання у народів, які жили на території Великої Британії містяться в "Церковній історії народу англів" *Беда Достоповажного* (близько 672 чи 673 -735 рр.). Він вважав, що дітей підліткового віку потрібно виховувати з урахуванням того, що людина є не просто малим світом, а особою, створеною за образом і подобою Божою, що вона має не лише тіло, а й душу, точніше здатна мислити, має «розумний дух». Подібність людини до Бога передбачає наявність у ній таких якостей, як праведність, святість, істина, влада над землею. Як і в античній філософії, у теорії Беда Достоповажного простежується переконання, що на вище, небесне призначення людини вказує будова її тіла, зокрема пряма постава і звернений догори погляд [132, с. 98].

Істотний вплив на педагогіку мали ідеї *Алкуїна* (735–804), який розробляв систему порівняльно-вікової освіти при дворі Карла Великого. В 793 році Алкуїн стає на чолі придворної школи і засновує відому Академію, яка стала центром поширення класичних знань у Європі. Він залишив близько 300

Отформатировано: украинский

Отформатировано: украинский

Отформатировано: украинский

Отформатировано: украинский

Код поля изменен

листів, які дають більш повне, ніж хроніки чи житія, уявлення про побут, звички, освіту, заняття, науку каролінгської епохи, що відзначалася значним розширенням освіченості, розвитком літератури й мистецтв, активним інтересом до античної спадщини та до філософії ранньохристиянських мислителів.

Необхідність освіти широких верств населення одержала обґрунтування в працях і практичній діяльності *Альфреда Великого* (IX ст.). Об'єднання Англії за Альфреда було пов'язане з ідейним і культурним піднесенням, розвитком шкіл, освіти та літератури. Вивчивши латину, він переклав англосаксонською мовою латинські твори філософського, теологічного та історичного характеру, заохочував до перекладів наближених до нього освічених людей – членів невеликого гуртка, який був подобою Академії Карла Великого, переклав трактат Боєція "Про втіху філософією" – один з найпопулярніших творів європейського Середньовіччя. За Альфреда було відновлено багато монастирських шкіл, зруйнованих під час датського нашествия, та створено нові, серед яких були і світські [2, с. 20].

Розвитку педагогічної думки у Великій Британії сприяло виникнення перших британських університетів. Представники Оксфордської школи Роберт Гроссетест [207, с. 105] (Роберт Велика Голова, близько 1175–1253) і його учень *Роджер Бекон* (1214–1294) також зробили вагомий внесок у розвиток педагогічної думки Великої Британії. У світогляді Бекона чимало містики, він був прихильником матеріалізму, засуджував сліпе поклоніння авторитетам, вважав, що людина завжди буде прагнути до абсолютної істини, але знаходити тільки ту її частину, яку Бог захоче повідомити їй [119, с. 67].

Джефрі Чосер (XIVст.) був одним із перших, хто піднявся над суто середньовічним світосприйняттям і трактував питання любові та шлюбу в дусі народної педагогіки. У поемі про Троїла та Кресиду він засуджує намагання середньовічної церкви звести кохання двох людей до обов'язку продовжувати рід, підносить духовно-моральний бік цього почуття й називає

його небесною насолодою. Кохання повинно бути без класових перешкод, рівноправним – переконує Чосер у "Легенді про славних жінок" [4, с. 102].

У XVI ст. з'явився перший педагогічний твір англійською мовою – "Шкільний учитель" *Р. Ашама*, де його автор писав: "Немає кращого засобу, щоб розвинути у дитини кмітливість і бажання вчитися, ніж похвала" (Цит. за: [4, с. 33]).

Р. Ашам заперечував тілесні покарання і фізичний біль, які завдають великої шкоди вихованню дітей [4, с. 76]. Британська народна й наукова педагогіка завжди засуджували ті види покарань, які принижують людську гідність, негативно впливають на здоров'я.

Педагогіка епохи Відродження пов'язана у Великобританії з діяльністю Оксфордського гуртка гуманістів (на чолі з Дж. Колетом), який відіграв важливу роль у відродженні класичної освіти. *Дж. Колет* заснував школу святого Павла в Лондоні, яка була закладом нового типу, побудованого на засадах "християнського гуманізму" [33, с. 201].

До гуртка гуманістів був близький *Т. Мор* (XV–XVI ст.), ідеї якого набагато випередили педагогічні думки тієї епохи. Перші англійські соціалісти-утопісти Т. Мор і Дж. Уінстенлі належно оцінили народну мудрість з питань сімейного виховання [19, с. 92].

У творі "Золота книга про найкращий суспільний лад і про новий острів Утопія" сім'я вважається основною економічною й соціальною ланкою суспільства, тому до питання шлюбу утопісти підходять з усією серйозністю. Персонажами книги було прийнято закон про створення сім'ї, що регламентував можливість жінки брати шлюб не раніше 18 років, а чоловіка – 22 років. Від чоловіків, як і від жінок, вимагалася обов'язкова вірність до шлюбу, суворо карався той, хто порушував сімейний уклад. Засуджувалися батько і мати, що не спромоглися розрізнити справжню любов наймолодшої дочки Корделії від марнослів'я Гонерільї та Регани [19, с. 89].

Погляди на сімейне виховання, співзвучні з традиціями народної педагогіки, найбільш повно викладені Т. Мором у вірші "Моїм улюбленим

Отформатовано: українский

Отформатовано: українский

дітям": "Много я вам надавал поцелуев, побоев же мало. Если когда вас побил, то разве лишь перьев пучками, я постоянно й нежно любил вас, мною рожденных, мягко воспитывал, с кротостью, отчему свойственной сердцу..." (Цит. за: [38, с. 122]).

У здоров'ї й силі бачив англійський соціаліст-утопіст Томас Мор умови, від яких залежить щастя людини і суспільства. У його творі описано, як жителі Утопії цінують здоров'я, турбуються про нього, намагаються розвинути сильне, красиве тіло гімнастикою та військовими вправами. Важливе місце в системі фізичного виховання Т. Мора займають ігри, які вимагають багато спритності й сили [38, с. 88].

Соціаліст-утопіст *Дж. Уінстенлі* (XVII ст.) пропагував програму соціальних перетворень у навчанні й вихованні юнацтва. В ідеальній общині Джерарда Уінстенлі, як і у Томаса Мора, головною виробничою і соціальною ланкою суспільства є сім'я, тому обов'язок навчати підлітка ремесла й обробляти землю покладається на батька. У "Законі природи" Дж.Уінстенлі пише, що батько повинен показувати приклад, допомагати опанувати науки та ремесло. Сім'я закладає основи виховання, дає початкові елементи знань, розвиває інтерес до навколишнього життя і слідкує за тим, щоб діти підліткового віку займалися корисною діяльністю [28, с. 123]. Джерард Уінстенлі обов'язки трудового виховання покладав насамперед на сім'ю, батька. На думку автора, дитину варто виховувати в любові й повазі до праці, при цьому навчати не за книгами, а в процесі трудової діяльності. Людина, яка працює, досягає в житті більшого, ніж та, що лише розмірковує про свою працю [45, с. 124].

У педагогічну спадщину зрілого і пізнього Відродження суттєвий внесок зробив геніальний англійський митець *Вільям Шекспір* (XVI–XVII ст.) Оптимістичною вірою в силу кохання й неминучістю торжества гуманістичних взаємин між людьми, зокрема між батьками та дітьми, пройнята також трагедія "Ромео і Джульєтта" [142, с. 32].

Стосункам батьків і дітей також присвячує Вільям Шекспір свою трагедію "Король Лір". У центрі твору – образ Ліра в його складній динаміці. На початку перед нами – величний, повновладний король. Він вірить у цінність своєї особистості, а також в існування однієї для всіх непорушної моралі, за якою молодші шанують старших, діти покірні батькам, піддані – королю. Ціною нестерпних страждань пізнає Лір істину про світ і людину нового типу, яка мала здійснювати природне виховання духу й тіла в середовищі, що нагадувало б сімейне [142, с. 245].

Заслужують на увагу праці *Т. Гоббса*, який, ставши в 1610 році наставником лорда Гардвіка з аристократичної родини Вільяма Кавендіша (пізніше графа Девонширського), надавав великого значення доказовості, методичності й послідовності у навчанні та вихованні. Основою моральності Гоббс вважав "природний закон" – прагнення до самозбереження та задоволення потреб, добродесність, зумовлена розумінням того, що сприяє і що заважає досягненню добра; моральний обов'язок за своїм змістом збігається з громадянським обов'язком, що випливає з суспільного договору [38, с. 143]].

Семюел (Самуїл) Хартліб (Гартліб) (1599 (1600) - 1662 (1670)) – політичний діяч, соціальний реформатор, просвітитель, учений – був утопістом, як Томас Мор [19, с. 115], Томазо Кампанелла, Анрі Сен-Сімон, Шарль Фур'є та інші. Він змалював країну-утопію, розробляв плани освітніх реформ, філантропічної і благодійної діяльності. За його глибоким переконанням, виховання дитини повинно зводитися до формування християнського і громадянського обов'язку з суворим дотриманням етичних норм та служінням на користь суспільства [97, с. 135].

За своїми переконаннями Семюел Хартліб був пуританином, який наполегливо намагався ввести нову реалістичну, утилітарну й емпіричну освіту в Англії. Пуританці вважали бідність ознакою того, що Бог відвернувся від людей, а багатство й одержані законним шляхом прибутки виявом особливої Божої милості. У листі до свого друга й однодумця Дж. Мільтона С. Хартліб писав: "Заповідь Божа свідчить: хто не хоче працювати, той не повинен їсти.

Кращим засобом виправлення для ледарів було б не давати їм їжу, перш ніж вони не попрацюють". У цей історичний період вводиться система "робочих будинків", метою якої було повернути до самостійної праці всіх тих, хто "ухиляється від роботи".

Ідея створення "робочих будинків" не тільки для дорослих, а й для дітей належала С. Хартлібу та Дж. Локку [80, с. 55]. С. Хартліб прагнув реформувати систему освіти і виховання, домігся запрошення в Англію Я. А. Коменського. На вимогу С. Хартліба Дж. Мільтон написав "Трактат про освіту".

Семюел Хартліб надавав значної ваги трудовому вихованню не тільки дітей, а й дорослих – одному з найважливіших показників особистої і державної заможності. Ідеї Хартліба знайшли відображення в проєкті Дж. Беллєрса та в багатьох інших педагогічних теоріях [85, с. 49].

Перемога буржуазної революції середини XVII ст., становлення нового суспільного устрою в Англії вимагали принципово нового розв'язання головних питань педагогіки – з'ясування факторів формування особистості й ролі виховання; окреслення його мети та завдань; визначення змісту освіти і методів навчання. Розробляючи ці проблеми, великий англійський педагог **Дж. Локк** (1632-1704) виступив справжнім виразником передових суспільних сил свого часу, він мав вплив і на педагогів інших країн. Дж. Локк увійшов в історію педагогіки захисником сімейного виховання.

Викриваючи сучасну йому школу, він формулює тезу про абсолютну цінність сімейного виховання: "...навіть хиби домашнього виховання незрівнянно корисніші, ніж знання і вміння, що набуваються в школі, тому краще нехай дитина, що виховується вдома, буде в дитинстві дещо несмілива – все це само собою відпаде, коли вона вступить у світ" [80, с. 27]. На батьків, за системою Локка, покладається відповідальність за виховання нащадків. Локк підкреслював утилітарний характер виховання й освіти. Він висував 2 концепції виховання: одну – для буржуазно-дворянської молоді, іншу – для дітей трудящих. Дж. Локку належить заслуга в осмисленні принципу гуманізму, що визначає вибір найдодільніших засобів виховання [111, с. 190].

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Отформатовано: украинский

Він вимагав, щоб зміст і методи виховання відповідали віку, життєвому досвіду, силам і можливостям дітей, їхнім індивідуальним особливостям. За його словами, "навряд чи знайдеться хоч двоє дітей, до яких у вихованні можна було б застосувати один метод" [69, с. 141]. Він вважав, що дитина – істота, наділена власною цінністю, а тому вимагає поваги та гуманного ставлення до себе.

У філософській праці "Досвід про людський розум" (1690) Дж. Локк всебічно обґрунтував, слідом за Беконом. Учення сенсуалізму про походження знань та ідей із чуттєвого досвіду. Свою основну педагогічну працю "Думки про виховання" (1693) Дж. Локк присвятив питанням сімейного виховання "джентльмена". Метою виховання, на думку Дж. Локка, є підготовка "джентльмена", який уміє створювати здоровий дух у здоровому тілі та уміє поводити себе в товаристві.

Звичайно, Дж. Локк основним у вихованні джентльмена вважав зміцнення його здоров'я, оскільки, у разі потреби, той буде захищати рідну Англію. За основу фізичного виховання педагог брав афінську систему фізичних вправ, прогулянки, фізичну працю на свіжому повітрі.

Закони моралі, на думку Дж. Локка, визначаються особистими інтересами індивіда, і все, що дає особисту користь, є моральним. Головне завдання він вбачав у дисциплінуванні характеру, вважаючи, що потрібно з дитинства навчати людину керувати своєю поведінкою і вчинками, уміти відмовлятися від своїх бажань; навчити її діяти всупереч власним бажанням, виробити в дитини дисципліну духу, що виховується обмеженням (не потурати їй, а рішуче припиняти примхи) [80, с. 39].

Дж. Локк наголошував на тому, що дорослі неодмінно повинні дотримуватися єдності вимог у вихованні й однаково реагувати на вчинки дітей [111, с. 40]. Будь-який вид заохочення зміцнює віру в себе, у свої сили та можливості. Однак, застерігав Дж. Локк, слід уникати надмірних похвал, щоб у дітей не з'явилася звичка очікувати нагороди за будь-який успіх. Відомий англійський педагог рішуче засуджував схильність батьків

застосовувати нагороди, пов'язані з фізичним задоволенням (іграшки, солодощі, розваги) і наполягав на моральних стимулах. Діти повинні цінувати насамперед сам факт схвалення, а не вагомість його [111, с. 41].

На думку Дж. Локка, часті покарання – ознака неправильно організованого виховання, хоча зовсім відмовитися від нього неможливо. Переконаючи в тому, що тілесні покарання принижують дитину, збуджують у ній підступність, фальшивість, брехливість, створюють "рабський характер", він, проте, не був до кінця послідовним у своїх поглядах, вимагаючи силою придушувати впертість непокірних дітей, проти яких усі інші засоби вже використані [69, с. 41]. "Самоспостереження, самостримування – ось до чого повинні звикати діти", – писав Дж. Локк [80, с. 46].

Г. Спенсер (1820–1903) убачав головну мету у вихованні такої людини, яка була б здатна керувати собою самостійно. Як справжній англієць, він пишався тим, що з англійською дитиною важче справитися, ніж з десятком німецьких, які не звикли до самостійності (Цит. за: [92, с. 98]).

У невеличкій за змістом праці "Робочі школи" викладено певні думки мислителя щодо устрою шкіл для дітей робітників в Англії. Спостерігаючи за діями дорослих робітників, Дж. Локк побачив, що не всі батьки приділяють належну увагу вихованню своїх дітей підліткового віку та витрачають не за призначенням надану для цього державну допомогу: пропивають гроші в пивній, а діти голодують або одержують тільки хліб і воду. Траплялися також непоодинокі випадки, що через нестачу їжі малолітні діти помирали.

Педагог проводив спостереження за дітьми «"робочого люду»», і побачив, що коли ті досягають дванадцяти-чотирнадцятирічного віку, то вони "лягають тягарем на прихід (суспільство) і проводять час в гультайстві"(Цит. за: [69, с.44]).

Праця філософа "Думки про виховання" вирізняється тим, що в ній педагог детально описує систему виховання, розраховану на дітей знаті. Метою виховання він вважав формування джентльмена – людини ділової,

кмітливої, "світської", підготовку якої треба здійснювати індивідуально в домашніх умовах під наглядом спеціально підготовленого вихователя.

На відміну від міського джентльмена, сільський повинен опанувати два заняття: садівництво або сільське господарство, а ще теслярські, столярні, токарні справи [69, с. 26 - 27].

Суттєвий вплив на сімейне виховання мав *Джон (Джордж) Беллерс* (1654 – 1725 р.р.), який розробив соціальний проект перетворення суспільства шляхом трудового виховання всього суспільства.

У своїй праці "Пропозиції про створення трудового коледжу всіх корисних ремесел і сільського господарства" він запропонував організувати трудові коледжі, де б проживали і працювали разом усі верстви суспільства від народження до відходу в небуття. За його задумом, трудові коледжі повинні спочатку організовуватися на пожертви багатих, а згодом будуть приносити прибуток і тим самим збагатяться вкладники і їхні сім'ї, спадкоємці. Він рекомендував набратися терпіння, тому що бідняки не одразу стануть чесними, перестануть ледарювати, красти й почнуть працювати сумлінно; також вважав, що добре спланована система керування буде запорукою усунення негативних людських проявів; висловлював думки, що треба запропонувати біднякам такі умови життя, які "дадуть їм можливість жити чесною працею" (Цит. за [67, с. 203]).

Дж. Беллерс вважав, що 8 годинне навчання "занадто тривалий час для того, щоб прив'язати дитину до її книжки" [38, с. 205]. Більше користі принесе заняття фізичною працею. Діти виростуть міцними й дужими, тому що "праця додає масла до світильника життя, тоді як мислення запалює його" [38, с. 206].

Уже починаючи з 4-5 років дівчат та хлопчиків паралельно із читанням треба вчити в'язати, прясти, старших хлопчиків – працювати на токарних верстатах. Дорослішаючи, діти з кожним роком будуть удосконалювати свої навички і таким чином стануть кращими майстрами. Реформатор вважав, що праця робить дітей підліткового віку у Великій Британії мудрими й добрими. У

коледжі будуть сконцентровані всі види занять, різноманітні інструменти, відповідно до віку та здібностей дітей підліткового віку.

На глибоке переконання Дж. Беллєра, тільки дитяча праця сприятиме розумовому й фізичному розвитку особистості. Тому навчання і виховання у поєднанні з продуктивною працею повинні виконувати важливу роль у свідомому виборі професії дітей підліткового віку, яка відповідатиме інтересам і здібностям дитини [85, с. 237].

У працях *А. Є. Шефтсбері* (поч. XVIII ст.) порушувалися проблеми морального виховання (гідність, внутрішня незалежність людини). Він вважав, що моральне почуття – це вроджена симпатія до добра і антисимпатія до зла. Розвинене освітою, моральне почуття формує позитивне ставлення людини до тих уподобань, які сприяють добробуту суспільства, а через нього і світобудові загалом, і, навпаки, негативне до всього того, що применшує його. Кінцева мета людського існування – добродіяння, бути доброчесним означає бути щасливим [67, с. 502].

У кін. XVIII – поч. XIX ст. висувалися ідеї орієнтації на реальні знання і практичність у вихованні (І. Бентам [37], Дж. Мілль).

В основу теорії *Ієремії Бентама* (1748-1832) покладено чотири принципи, з яких випливають усі наступні висновки. Перший полягає в тому, що одержання задоволення й уникнення страждань становлять сенс людської діяльності. Ця ідея бере свої корені з учення Епікура та його послідовників. Другий принцип полягає в тому, що мораль твориться всім тим, що орієнтує на досягнення щастя (добра) найбільшою кількістю людей. Формула Бентама: найбільшим добром є "найбільша кількість задоволення", або щастя "найбільшої кількості людей" [37, с. 81].

Своєрідні судження щодо сім'ї та виховання в ній висловлював англійський мислитель-естет *Едмунд Берк* (XVIII ст.). Він вважав, що характерною рисою мудрої людини є не лише вміння поставити конкретну мету в житті і впевнено йти до неї, а й отримання великого задоволення від сім'ї та дітей, які займають важливе місце у світі її мрій і вчинків, прагнень і дій.

Виховуючи дітей, мудра людина збагачує свій внутрішній світ і виховується сама [33, с. 87].

Інтереси пролетаріату в галузі освіти знайшли вираження у творах і педагогічній діяльності **Р. Оуена** [98] та його послідовників. Р. Оуен (1771-1858) – англійський філософ, педагог і соціаліст, один з перших соціальних реформаторів XIX ст., був рішучим противником системи залякувань і покарань, що широко використовувалися в старій школі. "Карати дітей – це все одно, що давати їм отруту в їжу", – писав він (Цит. за [98, с. 96]).

Опозицію утилітаристській, а потім й утилітарно орієнтованій позитивістській педагогіці склали англійські романтики (С. Колридж, У. Вордсворт, Т. Карелейль), які підкреслювали важливість виховання моральних почуттів. Пізній романтик Дж. Рескин (1819-1900) надавав великого значення вихованню й розгорнув відповідну пропаганду, продовжену Д. Моррісом [4, с. 91].

Із XIX ст. педагогіка, зокрема сімейне виховання, у Великій Британії розвивалася під впливом позитивістської філософії. Дж. С. Мілль, А. Беі, Г. Спенсер [92] були представниками "класичної" форми позитивізму. За визначенням основоположника позитивізму О. Конта (1798-1857), досвід і теоретичне знання є сукупність суб'єктивних відчуттів і переживань. Найбільш адекватно цьому уявленню відповідала педагогічна теорія Г. Спенсера [92]. Близькою до цієї позиції була так звана прогресивістська концепція виховання. Прогресивісти вважали, що характер педагогічного процесу визначається переважно схильностями дітей підліткового віку, які вони виявляють у процесі практичної діяльності, а тому для розширення можливостей індивідуалізації навчання і виховання підлітків необхідні ефективні способи визначення задатків, здібностей та інтелектуального рівня кожної дитини для того, щоб допомогти їй обрати свій майбутній життєвий шлях.

Дж. С. Мілль (1806-1873) виступав як прогресивний для свого часу науковець і громадський діяч, якому були близькі ідеали загального людського блага. Він підтримував реформи в інтересах широких верств населення. Мілль

вважав, що моральна цінність учинку людини визначається його користю, а вищою метою людської діяльності повинне бути сприяння щастю людства [85, с. 183].

Багато цінних думок про виховання містять твори відомого англійського письменника XIX століття *Чарльза Діккенса* (1812-1870). Труднощі, які він пережив у ранньому віці, визначили його зацікавленість цією темою. Без дітей не обходиться жодна книжка Ч. Діккенса, а в більшості з них вони відіграють головну роль. На їхню долю випадають далеко не дитячі випробування. Діккенсовські діти особливі, вони – маленькі дорослі. Це Поль Домбі з роману "Домбі і син", Девід Копперфілд з однойменного твору, Неллі з "Лавки давнини" і под. Улюблені герої письменника завжди знаходять своє щастя в сімейному житті. Ч. Діккенс висловлював у художніх творах і журнальних статтях прогресивні педагогічні ідеї щодо уваги до особистості дитини [44, с. 303].

Істотний вплив на виховання й навчання мав розвиток природничих наук, особливо теорія еволюції *Ч. Дарвіна* (1809-1882). Важливість розумної комбінації гуманітарної і природничо-наукової освіти підкреслювали Б. Рассел і А. Уайтхед. Вони ж сприяли становленню аналітичного напрямку англійської педагогічної думки [57, с. 177].

Проблеми сімейного виховання дітей підліткового віку піднімаються і в творчості *Шарлотти Бронте* (1816-1855). Письменниця рано залишилася без матері й змушена була взяти на себе турботи про молодших братів та сестер. На її думку, одним з основних завдань сім'ї є формування в дітей кращих загальнолюдських рис. Тільки це допоможе змінити світ і зробити суспільство глибоко гуманним [44, с. 120].

Англійський педагог і мислитель *Герберт Спенсер* (1820-1903) розвинув у своїх працях ідеї народної педагогіки з питань сімейного виховання дітей підліткового віку. На обов'язки батьків варто звертати більше уваги, ніж на обов'язки громадянина, оскільки сім'я виникла раніше від держави і виховання дітей, можливо, існувало ще до утворення останньої й буде

існувати після її зникнення, хоча кожна держава тримається на вихованні молодого покоління. У трактаті "Виховання розумове, моральне і фізичне" [92, с. 33] він писав, що практика виховання дітей у сім'ї вимагає від батьків глибоких знань правил і методів фізичного, розумового й морального виховання. Тому Г. Спенсер закликає визнати, що останньою ланкою розумового розвитку чоловіка й жінки є обов'язковий для всіх курс підготовки до виконання батьківських обов'язків, а це означає, що вони повинні опанувати найскладніший з усіх предметів – людську природу та її закони, які виявляються в дітях, батьках, у цілому світі, а також працювати над самовдосконаленням [92, с. 50]. Г. Спенсер різко висловлювався проти непослідовності в сімейному вихованні, називаючи її "найгіршим злом морального виховання" (Цит. за [92, с. 84]).

Педагог виступав проти нагород у загальноприйнятому їх розумінні. На його думку, найціннішим є психологічне задоволення, яке одержує дитина підліткового віку від власної праці, доброго вчинку; найпоширенішими видами заохочень мають бути похвала, подяка, нагорода, ласкавий погляд, усмішка.

Г. Спенсер був проти постійних погроз, покарань і заборон у сімейному вихованні, запевняючи, що вони створюють жахливу ситуацію в сім'ї й негативно відбиваються на дітях. Як і Дж. Локк, він вважав, що застосовувати покарання варто помірковано, лише в силу необхідності, ніколи не карати за підозрою чи в стані різкого збудження або гніву [45, с. 65].

У минулому столітті французький дослідник сімейного британського виховання *М. Леклерк* у праці "Виховання і суспільство в Англії" писав, що "не знає, де ще з такою повнотою зберігся авторитет і престиж давньоримського *pater familias*, як у глави англійської сім'ї [78, с. 187].

Впливовим напрямом у кін. ХІХ-поч. ХХ ст. було "нове виховання", ідеї якого розділяли як прихильники (С. Редді, Дж. Бедлі, Т.П. Нанн), так і супротивники (Б. Рассел, А. Нил, С. Айзеке) авторитарного напрямку в педагогіці, метою якого було створення середовища, що забезпечує розумове,

фізичне і моральне виховання учнів. Ідея "нового виховання" полягала в тому, що вся система навчання та виховання повинна бути пристосована до інтересів і прагнень дитини. При цьому розроблялися дві моделі навчання – у масовій елементарній школі для дітей трудящих (Є. Белл, Дж. Ланкастер) і в привілейованих школах для дітей заможних класів (Т. Аронолд (1889-1975)), де культивувався дух кастової (класової) солідарності [60, с. 294].

Перша "нова школа" у Великобританії була створена для хлопчиків англійським педагогом *С. Редді* (1858-1932) у 1889 р. у сільській місцевості Абботсхолм. Метою С. Редді було виховання громадських лідерів, здатних відновити престиж британської нації в нових соціальних й економічних умовах. Усім укладом суспільного життя школи та системою виховання дітям прищеплювалося відчуття патріотизму і формувалося усвідомлення того, що, ставши лідерами, вони зможуть зробити свою Батьківщину більш могутньою.

Сесіл Редді вперше найповніше втілював на своїй батьківщині запропонований Г. Спенсером ідеал практичного життєвого виховання, що будувався на сімейних традиціях [85, с. 54]. Дружня родинна атмосфера сприяла всебічному розвитку вихованців [38, с. 119].

Бідельская "нова школа" (1893), на чолі якої стояв *Дж. Бедлі*, була схожою на школу в Абботсхольмі, але вирізнялася з-поміж інших великою кількістю трудових занять. [45, с. 103].

У **педоцентристській концепції** виховання (Дж. Адам, Д. Адамсон, Рассел, Айзеке) головний акцент робиться на умінні — діяльності дітей підліткового віку. В основі цієї концепції – педоцентризм *Дж. Дьюї* (1859-1952) [51, с. 5]]. Основним унеском Дьюї в дидактику є обґрунтування концепції "повного акту мислення". На його думку, людина починає мислити тоді, коли стикається з труднощами, подолання яких для неї має важливе значення. Дьюї вважав, що дитина пізнає нове не заради самих знань, як думали попередники, а заради діяльності, вона цікавиться саме тим, що може зробити сама. У цьому напрямі Дьюї вперше "поєднав" пізнання і діяльність. При цьому, прихильник природничонаукового емпіризму, він визначив місце

пізнання і діяльності в розв'язанні повсякденних дитячих проблем. Процес такого вирішення, що спирається на метод експерименту, повинен забезпечити успішне відкриття дітьми нових істин за допомогою п'яти послідовних ступенів:

- 1) відчуття проблеми (утруднення);
- 2) її виявлення й визначення;
- 3) уявлення можливого рішення;
- 4) виявлення шляхом умовиводів наслідків із імовірного рішення;
- 5) подальші спостереження й експерименти, що дозволяють зробити висновок, який містить позитивне чи негативне судження [40, с. 24].

Протягом ХХ ст. на базі вчень минулого у Великій Британії склалися і продовжують функціонувати різні філософські напрями, концепції (лат. *conscriptio* – сукупність, система – система поглядів на ті чи ті явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; основна ідея будь-якої теорії). Це екзистенціалізм, неопрагматизм, неотомізм, неопозитивізм, біхевіоризм та ін. Розглянемо сутність окремих концепцій і теорій з позиції побудови на їхніх ідеях педагогічних систем сімейного виховання [51, с. 44].

Окрім психології, великий вплив на педагогіку та сімейне виховання дітей підліткового віку зробила філософія, зокрема така її течія, як прагматизм (інструменталізм, прогресивізм, експерименталізм). З початку ХХ ст. ідеї прагматизму, що виникли в США, були запозичені європейською педагогікою і набули широкого поширення. **Прагматизм** (від грец. "прагма" – справа) – філософське педагогічне спрямування, яка виступає за зближення виховання дітей підліткового віку з життям, досягнення цілей виховання в практичній діяльності. Засновники прагматичної філософії Ч. Пірс (1839-1914) і У. Джемс (1842-1910) претендували на створення нової філософії, яка стоїть поза ідеалізмом і матеріалізмом. Ідеї ранніх прагматистів розвинув американський філософ і педагог Дж. Дьюї (1859-1952) [51, с. 5]. Прагматизм – філософська й педагогічна течія. Поняття, теорії, ідеї розглядаються прагматистами як "інструменти", що допомагають у практичній

діяльності. Істина мінлива та створюється в процесі експериментування, дослідної перевірки гіпотез [40, с. 33].

Цілі виховання, згідно з ученням прагматистів, визначаються окремою ситуацією, пов'язані із задоволенням спонтанних фізичних і психічних потреб дитини, і сприяють її пристосуванню до довкілля й самореалізації. Дитина повинна стати центром, довкола якого обертається весь педагогічний процес [51, с. 45].

З середини ХХ століття розвивається **неопрагматизм** (грец. *нео* – новий і *прагма* – дія, діяння). Мета неопрагматичної концепції виховання дітей підліткового віку полягає в тому, щоб стимулювати саморозвиток, самоактуалізацію, самовизначення особи. Прибічники цієї концепції (А. Маслоу, А. Комбс, Е. Келлі, К. Роджерс, Т. Браммельд, С. Хук та ін.) підсилюють індивідуалістичну спрямованість виховання. Неопрагматизм – філософська основа педагогіки самоствердження особистості, яка базується на суб'єктивному ідеалізмі. Звідси ідея самоутвердження особистості. Головними поняттями неопрагматизму є "досвід", "справа". Відповідно основою навчального і виховного процесів стає індивідуальний досвід дитини, а метою освіти – процес "самовиявлення" притаманних їй від народження інстинктів і схильностей. Домінантною є опора на особистісну спрямованість виховання дітей підліткового віку. Сутність методології виховання дітей підліткового віку на базі неопрагматизму ілюструють слова А. Маслоу, згідно з якими джерела росту і гуманності особистості знаходяться тільки в самій особистості, вони аж ніяк не створені суспільством. Останнє може лише допомогти або перешкодити зростанню гуманності людини, подібно до того, як садівник може допомогти або перешкодити росту куща троянд, але він не може зробити так, щоб замість куща троянд виріс дуб. Наслідками педагогіки, яка базується на ідеях неопрагматизму, є функціональна неграмотність значної частини випускників навчальних закладів [57, с. 80]. Основні представники цієї концепції Ч. Пірс, У. Дžeme, Дж. Дьюї, А. Маслоу, А. Комбс, Е. Келлі, К. Роджерс.

Екзистенціалізм (від лат. *existencia* – існування) – напрям у філософії ХХ ст., що позиціонує й досліджує людину як унікальну духовну істоту, що здатна до вибору власної долі. Основним виявом екзистенції є свобода, яка визначається як відповідальність за результат свого вибору. Цей філософський напрям визнає особу вищою цінністю світу. Існування людини як "Я" передує її суті і творить її. Кожна особа – неповторна, унікальна, особлива. Кожна людина – носій своєї моральності. Відомі представники сучасної екзистенціальної педагогіки Дж. Кнеллер, К. Гоулд, Е. Брейзах (США), У. Баррет (Великобританія), М. Марсель (Франція), О. Больное (ФРН), А. Фалліко (Італія), М. Бердяєв, М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж. Сартр, А. Камю, Е. Брейзах, Дж. Кнеллер, Г. Гоулд, У. Баррей, М. Марсель, О. Больнов, Т. Морітатаін і багато інших центром виховної дії дітей підліткового віку вважають підсвідомість: настрої, відчуття, імпульси, інтуїцію людини. Свідомість, інтелект, логіка мають другорядне значення. Вчитель зобов'язаний піклуватися про створення вільної атмосфери, не обмежувати процес самовираження особи. Педагог допомагає учневі знайти стійку "внутрішню моральність", навчаючи мистецтва дивитися лише в себе. Екзистенціалізм – філософська основа індивідуалізації навчання і виховання. Головне в життєдіяльності індивіда – не розум, а почуття, віра, надія. Кожен залишає за собою право йти в житті своїм неповторним шляхом, незважаючи на загальнолюдські норми моралі [60, с. 149].

Неотомізм (лат. *нео* – новий і *Thomas* – Фома) – філософська основа релігійного виховання. Свою назву дістав від імені основоположника – релігійного діяча Фоми (Томи) Аквінського (1225-1274). Як офіційне філософське вчення католицизму (у 1879 р. енциклікою папи Лева XIII проголошено офіційною доктриною церкви), неотомізм відтворює основні положення схоластичної теорії. В енцикліці "Християнське виховання молоді" (1929 р.) неотомізм визнано основою педагогічної діяльності католицьких шкіл.

Неотомізм вимагає будувати виховання на пріоритеті "духовного начала", обґрунтовує ідею "гармонійного поєднання" наукових знань і релігійної віри. Основні постулати цієї концепції: світ двоїстий – матеріальний, "мертвий", "нижчого рангу" й духовний, багатий, благородний. Так само і Людина має "подвійну природу": це єдність матерії та духу. Людина – особистість, що володіє безсмертною душею й кориться лише Богу. Наука безсила визначити цілі виховання, це може зробити лише релігія, яка відіграє стрижневу роль у вихованні. Головне – душа, тому виховання має будуватися на пріоритеті духовного начала. Неотомісти піддають різкій критиці падіння моральних устоїв, деструкцію, злочинність, жорстокість. Вважають, що людина слабка, гріховна, і їй треба допомогти стати морально кращою, що треба виховувати загальнолюдські добродетності: гуманізм, доброту, чесність, любов, непротивлення Богу та його випробуванням, покору, терпіння, сумління. Система навчання й виховання має позбутися зайвої раціональності. Основні представники неотомізму: Ж. Марітен, У. Канінгхем, У. Макгакен, М. Казотті, М. Стефаніні.

Неотомісти визнають існування об'єктивної реальності, але ставлять її в залежність від волі Бога. Світ є втіленням "Божественного розуму", а теологія – вищий рівень пізнання. Педагогіка неотомізму дбає про виховання загальнолюдських чеснот: доброти, гуманізму, чесності, любові до ближнього, здібності до самопожертвування і т. под. [38, с. 83].

Неопозитивізм (від гр. meta – поза, після і eticos – той, що стосується моралі, етики) – філософська основа педагогіки раціоналізму; являє собою третій етап у розвитку позитивізму, який виник у 20-х рр. ХХ ст. Одним з його родоначальників був англійський філософ, логік і математик Б. Рассел (1872-1970 рр.) [67, с. 76].

Неопозитивісти намагаються осмислити комплекс явищ, викликаних науково-технічною революцією, і вважають, що виховання дітей підліткового віку має бути очищене від світоглядних ідей, бо соціальне життя в умовах науково-технічного прогресу потребує "раціонального мислення", а не

ідеології. Прибічники нового гуманізму виступають за повну гуманізацію системи виховання, вбачаючи в ній головний засіб упровадження усі сфери життя суспільства справедливості як вищого принципу стосунків між людьми. Людина сама програмує свій розвиток, який має зворотну дію на її соціальний досвід. А тому у вихованні головна увага має бути приділена розвитку людського "Я" [67, с. 55]. Основними представниками неопозитивізму є П. Херс, Дж. Вільсон, Р. Пітере, Л. Кольберг, Дж. Конант.

Біхевіоризм (англ. behaviour – поведінка) – філософська основа виховання "індустріальної людини", напрям у психології, започаткований американським зоопсихологом Дж. Уотсоном на початку ХХ ст. Біхевіоризм вважає предметом психології не свідомість, а поведінку людей, яку розглядає як механічні реакції у відповідь на зовнішні подразники. Біхевіоризм не визнає активної ролі психіки й свідомості.

Філософська концепція біхевіоризму характеризується такими постулатами: в основі – формула "стимул – реакція – підкріплення". Головна ідея полягає в тому, що людська поведінка є керованим процесом, вона зумовлена стимулами й потребує позитивного підкріплення [67, с. 152]. Головні представники цієї концепції Дж. Уотсон, Б. Скіннер, К. Халл, Е. Толмен, С. Прессі.

Біхевіоризм – це психолого-педагогічна концепція технократичного виховання дітей підліткового віку, під яким розуміється виховання, що базується на новітніх досягненнях науки про людину, на використанні сучасних методів дослідження її інтересів, потреб, здібностей, чинників, що детермінують поведінку. Класичний біхевіоризм, у витоків якого стояв видатний американський філософ і психолог Дж. Уотсон, збагатив науку положенням про залежність поведінки (реакції) від подразника (стимула), подавши цей зв'язок у вигляді формули S – R [38, с. 30].

Необіхевіористи (Б. Скіннер, К. Халл, Е. Толмен, С. Прессі та ін.) доповнили цю формулу положенням про підкріплення, внаслідок чого ланцюжок формування заданої поведінки набув такий вигляд "стимул – реакція

– реакція – підкріплення". Головна ідея необіхевіоризма стосовно виховання дітей підліткового віку полягає в тому, що соціально схвалювану поведінку підлітка можна формувати за допомогою навчання необхідним, "правильним реакціям" на "стимули", життєві ситуації. Правильне реагування закріплюється "позитивним підкріпленням", схваленням педагога [38, с. 30].

З поч. 50-х рр. XX ст. розвиваються дослідження з порівняльної педагогіки, яка вивчає й аналізує подібні та відмінні риси й тенденції в галузі виховання й освіти, визначає перспективи їхнього розвитку. Завданням порівняльної педагогіки є вивчення і порівняльний аналіз теорії й практики навчально-виховної роботи в різних країнах, вивчення й узагальнення позитивного досвіду. У цій галузі визнання одержали дослідження Б. Холмса, Р. Кауена, М. Мак-Лін та ін. [57, с. 116]

У другій пол. XX ст. провідне місце в структурі педагогічної науки стали займати соціологічні дослідження. Прихильники *соціоцентристської* педагогічної концепції (У. Уолл, О. Бенкс, Б. Бернстайн та ін.) аналізують вплив соціальних факторів на виховання й освіту і зворотній вплив шкільної практики на соціальний розвиток.

Відповідно до цієї гіпотези, висунутої англійським психологом і соціологом Б. Бернстайном, соціальний успіх членів суспільства та їхній доступ до суспільних привілеїв значною мірою залежить від того, наскільки добре вони володіють мовою [60, с. 29].

На сьогодні в зарубіжній педагогіці виділилися два напрямки: соціальна педагогіка й феноменологічна педагогіка [184, с. 167].

Соціалізуючий підхід представляє виховання як багатовимірну й відкриту соціальну систему, де на особу вихованця впливають різні соціальні джерела. Найважливішою характеристикою виховання є його "соціальна ефективність", тобто забезпечення соціалізації дитини підліткового віку та її особистого самовизначення.

Методологічні підстави соціалізуючого підходу формуються з позицій прагматичних ідей різних філософських і соціологічних напрямів наукової

думки ХХ століття. Дж. Дьюї, один з головних ідеологів прагматизму в педагогіці, стверджував: "Правильно збудовані освіта і виховання починається з активних занять, що мають соціальні корені й певну користь" (Цит. за [6, с. 182]).

Ключовим поняттям в концепції соціалізуючого підходу є "соціальне виховання". Цей термін з'явився в ужитку педагогічної теорії ще на початку ХХ ст., і це означає формування соціальної й політичної активності особи, "розвиток смаку до соціальної діяльності" [57, с. 85].

Соціалізуючий підхід до виховання приділяє особливу увагу виховним функціям основних інститутів соціалізації – сім'ї, школи, співтовариства однолітків. Виховання розуміється як процес залучення людини до системи стосунків з інститутами соціалізації, набуття особистого життєвого досвіду. Виховні стосунки, спеціально педагогічно організовані, завжди суспільні й тому "безпосередньо виводять дітей підліткового віку в життя". У цьому процесі соціальної взаємодії відбувається "ітеріоризація, тобто, перетворення внутрішніх структур психіки людини завдяки засвоєнню структур соціальної діяльності, та екстеріоризація, тобто трансформація внутрішніх структур психіки в певну поведінку (дії, вислови й под.)" [85, с. 166].

Із 60-х рр. ХХ ст. помітне місце в англійській педагогіці займають погляди аналітиків – педагогів, що опираються на філософію англійського різновиду неопозитивізму (Р. Пітеру, П. Херст, Р. Діерден, Дж. Уїлсон, Дж. Уайт). **Неогуманісти** (П. Херст, М. Уорнок та ін.) процес виховання дітей підліткового віку пов'язують з ціннісною орієнтацією людей. Вони вважають, що внутрішньому "Я" особистості треба розслабитися, звільнитися від зовнішніх приписів, норм, установок та інших імперативів. Гуманістичне виховання (його часто називають також неогуманістичним, тому що гуманістична педагогіка вже була в епоху Відродження), за А. Маслоу, полягає в допомозі "людині підліткового віку виявити те, що в ній уже закладено" [57, с. 45].

У Великобританії в 60–70 рр. ХХ ст. значної ваги набула педагогічна концепція сучасного *педоцентризму* (неопедоцентризму, "гуманізму"), що був сформульований на основі ідей позитивізму, представниками якого є Ч. Джеймс, Л. Стенхаус, Р. Морріс, Х. Ентуїстл.

Педоцентризм (від гр. дитина і лат. середина) – це напрям сучасної педагогіки та психології, тісно пов'язаний з педологією, що заперечує провідну роль учителя в навчанні й вихованні дітей підліткового віку і необхідність одержання систематичних знань учнями. Виходить з положення, що при організації навчально-виховного процесу необхідно керуватися тільки природженими психічними властивостями дітей [33, с. 19].

Опираючись на теорію природного виховання, педоцентристи доводили, що планомірне, систематичне навчання і виховання дітей за заздалегідь розробленими програмами суперечить природі розвитку дитини, і тому організацію педагогічного процесу варто будувати, виходячи з дитячих інтересів, які безпосередньо виникають у процесі діяльності. Найбільший внесок у розвиток педології внесли психологи Е. Торндайк, С. Холл, А. Біне і представники експериментальної педагогіки. Педагогічні принципи педоцентризму були піддані критиці Б. Саймоном і М. Моррісом, і до поч. 90-х рр. ХХ ст. вплив цих теорій зменшився [33, с. 67].

В 70-80-х рр. ХХ ст. у центрі педагогічних дискусій постали проблеми державної політики в галузі освіти, що особливо широко обговорювалися у зв'язку зі змінами в шкільному законодавстві 1984-1988 рр. Увага приділялася перспективам розвитку особистості в навчальних закладах в умовах сучасного соціального оточення, а також обліку освітніх інтересів різних груп населення Великобританії [173, с. 87].

На сьогодні теоретики виховання у Великій Британії все частіше звертаються до гуманістичних теорій. **Гуманізм** (лат. *humanus* – людський, людяний) є філософським підґрунтям нової (неокласичної) методології педагогіки. Це система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність. В історичному аспекті гуманізм – прогресивна течія західноєвропейської

культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. Видатними представниками гуманізму були Леонардо да Вінчі, Т. Кампанелла, Дж. Бруно, Ф. Петрарка, Т. Мор, Ф. Рабле, Я. Коменський, М. Коперник. В Україні гуманістичними ідеями були пройняті суспільно-політичні погляди І. Вишенського, Г. Сковороди, Т. Шевченка, В. Сухомлинського та ін. [63, с. 147].

Гуманізм – це сповідування загальнолюдських цінностей: любові до людини, свободи, справедливості, гідності людської особистості, працелюбності, досконалості, милосердя, доброти, благородства. Гуманістичні ідеї прийнятні для всіх людей і всіх соціальних систем, визнається взаємодія гуманістичних і національних цінностей. Стрижневою ідеєю гуманізму є думка, що в процесі формування особистості не можна застосовувати насилля. Благо людини, людські стосунки, що базуються на принципі рівності, людяності, справедливості, – понад усе.

Гуманістичні цінності є фундаментальними, оскільки на засадах гуманізму будується демократична, гуманна суб'єктно-суб'єктна педагогіка, педагогіка рівноправства, співпраці, співробітництва, партнерства [2, с. 32].

Суттєвий вплив на організацію сімейного виховання у Великій Британії мали такі два напрями філософської науки, як герменевтика і синергетика.

Основи герменевтики як загальної інтерпретації закладені протестантським теологом, філософом і філологом Ф. Шлейермахером (1768-1834). У педагогіці *герменевтика* (гр. *hermeneutike* – пояснюю, мистецтво тлумачення) використовується як інструмент наукового дослідження, що потребує більш глибокого й осмисленого розуміння сутності процесів освіти й виховання, взаємодії їх внутрішніх механізмів з метою моделювання науково доцільних технологій навчально-виховної роботи. Упродовж століть людство прагнуло наблизитися до істини явищ і процесів, тому основним способом збагачення істини є навчання технології (мистецтва) розуміння. Це твердження має стати вихідним в організації процесу навчання й виховання [4, с. 60].

Синергетика (англ. Synergetics, від гр. «"спільне»" і «"дія»") як самостійна наука виникла в середині 70-х років ХХ ст. Вона досліджує процеси переходу складних систем із неупорядкованого стану в упорядкований і розкриває такі зв'язки між елементами цієї системи, за якими їх сумарна дія в межах системи перевищує за своїм ефектом просту суму дії елементів, узятих окремо. Нині синергетика все більше поширюється на соціальні науки, зокрема педагогіку, оскільки вона забезпечує цілісність світобачення, всеохопність сприйняття світу. У педагогіці синергетика виступає одним із методологічних принципів, тому що в межах цілеспрямованої взаємодії в цілісному педагогічному процесі якраз і спостерігаються її ефекти [4, с. 101].

Також заслуговує на нашу увагу **акмеологічний підхід** до виховання дітей підліткового віку. Акмеологія (від грецького "акме" - пік, вершина, найвищий ступінь або, квітуча сила) – нова галузь наукового знання, комплекс наукових дисциплін, об'єктом вивчення яких є людина в динаміці її саморозвитку, самовдосконалення, самовизначення в різних життєвих сферах самореалізації. Акмеологія – це інтеграційна наука, що вивчає психологічну та професійну зрілість особистості, наука про закономірності досягнення вершин розвитку людини на кожному віковому етапі його життя. Ця наука, висунута Н.А. Рибниковим і Б.Г. Ананьєвою, отримала широкий розвиток в сучасних дослідженнях [134, с. 76].

Для сімейної акмеології провідною метою у вихованні дітей підліткового віку є: зрілість (шкільна, соціальна, професійна, особистісна, вікова); професіоналізм, успіх, досягнення; висока мотивація досягнень; продуктивність (результативність); орієнтація на досягнення кожною дитиною вершин свого індивідуального розвитку та ін; соціалізація в сучасних умовах суспільства, забезпечення успіху, віри в себе, мотивації досягнення успіху, а не уникання невдач, мотивація активної життєдіяльності, саморозвиток особистості.

Акмеологія спільно з педагогікою повинна вирішити дуже непросте завдання: з'ясувати, як діти підліткового віку можуть досягнути найвищого розвитку.

Необхідність акмеологічного підходу в виховному процесі сімейного виховання очевидна, оскільки британське суспільство очікує від сім'ї, що діти будуть комунікабельними, креативними, самостійно мислячими особистостями. До числа акмеологічних можна віднести такі технології: ігрові (гра, технології ігромодельовання) та технології психоконсультації.

Більшість зарубіжних виховних систем зорієнтовані на формування громадянських і соціальних якостей особистості, на підтримку і зміцнення державного устрою, його інститутів, органів влади на основі прийнятих і діючих у державі конституції, законів [29, с. 340].

Значний вплив на сімейне виховання дітей підліткового віку у Великій Британії виявляє діяльність педагогічних наукових установ, які вивчають і розробляють сучасні концепції виховання і навчання. Серед них можна виділити національний центр педагогічних досліджень (заснований у 1947, м. Слау), який проводить теоретичні фундаментальні дослідження, зокрема з педагогічної психології, координує наукову роботу в галузі педагогіки й педагогічної психології, видає журнали "Educational Research" ("Педагогічні дослідження"), "New Research in Education" ("Нові педагогічні дослідження"). В Інституті педагогіки Лондонського університету (засн. у 1932 р.) роботу ведуть 12 наукових відділень, зокрема педагогічної психології, соціологічних досліджень, філософії педагогіки, порівняльної педагогіки. Педагогічне відділення Оксфордського університету (засн. у 1948 р.) проводить дослідження з проблем морального виховання, організації системи народної освіти (у країнах ЄЕС). Наукову роботу в галузі педагогіки й педагогічної психології ведуть також школи педагогіки Ліверпульського й Лестерського університетів, педагогічні відділення Брістольського, Лідського й Ланкастерського університетів, інститут педагогічних технологій Відкритого університету.

Результати наукового пошуку у сфері сімейного виховання дітей підліткового віку публікуються у таких університетських виданнях: Лондонський університет – "Огляд освіти в Лондоні" ("London Educational

Review") і "Дослідження в галузі педагогіки" ("Studies in Education"); Лідський університет – "Наукові дослідження" ("Researches and Studies"); Хачлський – "Аспекти освіти" ("Aspects of Education"); Бирмінгемський – "Педагогічний огляд" ("Educational Review"); Даремський – "Даремський журнал з питань наукових досліджень" ("Durham Research Review") та ін. Педагогічними дослідженнями займаються також відділ досліджень і інформації Департаменту освіти й науки, педагогічне відділення Ради досліджень суспільства і наук, Британська рада педагогічних технологій, Національний інститут освіти дорослих Англії й Уельсу, Національне бюро дітей (Лондон), Британська асоціація педагогічних досліджень (Ліверпуль).

У Великій Британії розвинена педагогічна періодика. Видається близько 70 педагогічних журналів і декілька газет. Найбільші періодичні видання «The British Journal of Educational Studies» («Британський журнал педагогічних досліджень») і «The British Journal of Educational Psychology» («Британський журнал педагогічної психології»). У Лондонському інституті педагогіки виходить «Journal of Philosophy of Education» («Журнал філософії педагогіки»). Департамент освіти й науки видає журнал «Trends in Education» («Тенденції у педагогіці»). Для шкільних адміністраторів випускається журнал «Education» («Освіта»), для викладачів – журнал «The Teacher» («Учитель»), «Teacher's World» («Світ учителя»), а також журнал з методики для вчителів праці – «Practical Education» («Практичне виховання»).

Серед нових педагогічних журналів – «Educational Computers» («Комп'ютеризація в освіті»). Питанням порівняльної педагогіки присвячені журнали «Comparative Education» («Порівняльна педагогіка») і «The Compare» («Порівняння»). Видається журнал «Moral Education» («Моральне виховання»), а також журнали «Universities Quarterly» і «Higher Education Journal» («Журнал вищої школи»). Лестерський університет видає журнал «Forum for the Discussion of New Trends in Education» («Форум для обговорення нових тенденцій в педагогіці»).

Популярним щотижневиком є педагогічний додаток до газети «"Таймз"» – «"Times Educational Supplement"» [197, с. 50] .

Дослідники Великої Британії надають перевагу комплексному підходу до створення сучасної дидактичної й виховної системи. Тільки та система буде придатною для вирішення глобального освітньо-виховного завдання всебічного й гармонійного розвитку особистості, яка спиратиметься на сукупність сучасних знань про навчання й виховання. Таку систему можна було б назвати ідеальною.

Незважаючи на значний проміжок часу, що відмежовує мислителів і дослідників, у їхніх роботах подано ідею всебічного й гармонійного розвитку дітей підліткового віку в сім'ї, пропонуються поради й практичні рекомендації батькам щодо виховання. Змінюється соціальне оточення, в якому функціонує сім'я, піддаються змінам світоглядні уявлення, можливості досягнення виховного ідеалу, але сам ідеал всебічного та гармонійного розвитку особистості, закладений ще в епоху гуманізму, залишається незмінним, хоча його змістовне наповнення постійно еволюціонує.

Концепції виховання дітей підліткового віку мали широке соціальне значення, вони впливали на різні соціальні інститути, як на школу, так і на сім'ю. Ті погляди і переконання, які діти засвоювали у школі, вони передавали батькам у сім'ях, а коли діти виростили і створювали власні сім'ї, то їхній світогляд поширювався уже на наступне покоління дітей.

Усе вище викладене не вичерпує різноманіття напрямів розвитку педагогічної думки в державах далекого зарубіжжя, зокрема у Великій Британії. Зрозуміло, що педагоги й філософи Великої Британії, як і інших країн світу, шукають різні шляхи розвитку і вдосконалення теорії і практики сімейного виховання молоді, іноді у взаємовиключних напрямках.

Висновки до I розділу

Аналіз джерельної бази дослідження засвідчив, що педагогічні погляди британського народу на сім'ю та сімейне виховання зародилися в глибоку давнину. Народна мудрість британців з педагогічної культури й досвіду виховання знайшла своє відображення в кельтському і стародавньому англо-саксонському епосі, фольклорі, віршових та драматичних творах письменників і поетів. Народні ідеали визначили вихідні позиції великих британських мислителів, філософів, педагогів минулого (Р. Ашам, Дж. Уінстенлі, А.Є. Шефтсбері, Дж. Раскін, Дж. Локк, Т. Мор, Г. Спенсер, Р. Оуен тощо) й сучасності (Т. Александр, Л. Ірвін, А. Холсі, М. Янг та ін.) у розумінні сутності, мети і завдань сімейного виховання.

Погляди британців на сім'ю, взаємини батьків і дітей сформувалися на основі багатівікового життєвого досвіду в процесі подолання проблем сімейного виховання. Британська сім'я й проблеми виховання в ній дітей підліткового віку є складовими історичного розвитку країни та тісно пов'язані з економічними, політичними та іншими соціальними інститутами на кожному етапі еволюції британського суспільства. Розробка концепції дитинства, розвиток поняття батьківської відповідальності перед дитиною, а також традиційних шляхів сімейного виховання постали результатом складного багатівікового шляху становлення й розвитку британської сім'ї та виховання в ній.

Упродовж ХХ ст. на основі наукової спадщини минулого у Великій Британії склалися і продовжують функціонувати різні філософські напрями, концепції сімейного виховання, які є методологічною базою сучасної педагогіки, як-от: екзистенціалізм, неопрагматизм, неотомізм, неопозитивізм, біхевіоризм та ін.

Сьогодні теоретики виховання у Великій Британії все частіше звертаються до гуманістичних теорій, ідей, які прийнятні для всіх людей і всіх соціальних систем, оскільки засновані на взаємодії гуманістичних і національних цінностей. Стрижневою ідеєю гуманізму є думка, що в процесі

формування особистості не можна застосовувати насилля. Понад усе цінуються благо людини, рівність, людяність, справедливість і под.

Педагогічні теорії сімейного виховання Великої Британії розвиваються в руслі філософських, соціологічних, психолого-педагогічних концепцій, на основі модернізацій старих теорій (неотомізму, неопрагматизму), виникнення нових відгалужень та інтеграції різних філософських теорій в одну педагогічну ідею.

РОЗДІЛ II

ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

2.1. Роль сучасної британської сім'ї у вихованні дітей підліткового віку.

Характер виховання дітей підліткового віку в сучасній британській сім'ї визначається такими чинниками: Велика Британія є країною міцних традицій у родинному житті; британці відводять особливу роль сім'ї у вихованні дітей підліткового віку. Значною мірою це пояснюється тим, що, на думку багатьох учених, сім'я є вирішальним інститутом у формуванні особистості. Історично сформована британська система сімейного виховання забезпечує засвоєння підлітками визначеного кола знань і духовних орієнтирів, які зумовлені етнопсихологічними та культурно-історичними надбаннями британців, відповідають вимогам саме британського суспільства та відображені у стилі життя й традиціях родинного виховання [216, с. 118].

Родина для британця є основою, що забезпечує комфортність у житті, наповнює його певним змістом, збуджує почуття відповідальності за прийняті рішення та наслідки власної діяльності [220].

Сімейне життя й родинні цінності ототожнюються британцями з добробутом і стабільністю в країні, тому здорова сім'я, побудована на високих моральних і духовних традиціях, усвідомлюється як надійна основа держави. Таке ставлення до сім'ї накладає відповідальність на подружжя, оскільки шлюб має забезпечити особисті та громадянські потреби британця [133, с. 58].

У Великій Британії родинні стосунки зберігаються й підтримуються найчастіше з близькими родичами: батьками, братами, сестрами, дядьком, тіткою та ін. Спілкування між ними відбувається здебільшого під час загальнонаціональних свят, наприклад на Різдво, або під час знаменних для родини подій: ювілеїв, кар'єрних успіхів, одруження тощо [177, с. 780].

Шлюб вважається найбільшою подією в житті родини, оскільки на ньому, за народним переконанням, спочиває благодать Божа. Шлюб і сім'я є волевиявленням Бога, а тому вони одухотворені й схвалені ним [133, с.59]. Про божественне походження сім'ї та її духовну снову відчать слова святого апостола Іоанна, сказані ним про Ісуса: "У світі був, і світ через Нього постав, і світ Його не пізнав. До своїх прийшов і свої Його не прийняли. А тим, які прийняли Його, що вірують в ім'я Його, дав силу дітьми Божими бути..." [103, 1:10-12, с. 202]. Освячений Богом шлюб сприймається як дар Божий, як благословення для всієї родини. Таким чином, шлюбна церемонія освячує шлях до родинного єднання, участь в якому є богоугодною справою.

Британці, як релігійна нація, переконані, що шлюб уособлює взаємозв'язок між Ісусом Христом і Церквою, за яку Він віддав своє життя. Його любов була настільки безмежною, що Він не пошкодував свого життя, явивши приклад для наслідування. "Отже, кожен із вас нехай любить свою жінку, як самого себе; а жінка нехай боїться свого чоловіка," – зауважує апостол Павло у своєму посланні до ефесян [103, 5: 32–33, с. 864–867]. Ці слова покликані сприяти усвідомленню духовної природи шлюбу, в якому мають панувати взаємні любов і повага. Створення повноцінної сім'ї має відбуватися за умови, коли "чоловік залишить своїх батька і матір і приліпиться до жінки своєї; і будуть двоє одна плоть". Ця сентенція, взята з Книги Буття, стверджує високі ідеали самозречення заради спільного, в якому починається нове життя, відбувається таїнство злиття двох окремоностей в одному суцільному – в дитині. Для британського світогляду, побудованого на християнських цінностях, ці положення Святого Письма залишаються незаперечними й сьогодні, хоча лібералізація поглядів на подружнє життя знаходить відбиток і в шлюбних стосунках британців. За прогнозами, опублікованими у газеті "Дейлі Експрес" під назвою "Скажімо шлюбу до побачення", у наступні 20 років кількість незареєстрованих сімей зросте на 12%. Відповідно, підсумовується в статті, у прийдешньому десятилітті зросте кількість дітей, народжених поза шлюбом [212, с. 4]. Дослідження, проведені

британськими вченими Д. Тейлором та А. МакДональдом з питань ставлення до шлюбу, свідчать, що майже третина дорослого населення Великої Британії не налаштована на створення власної сім'ї [133, с. 61].

Злободенною для країни є й проблема розлучень, унаслідок яких зростає відсоток дітей, що виховуються в неповних сім'ях. Проте, незважаючи на негативні тенденції, що намітилися в матримоніальній сфері в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття, ставлення до шлюбу, зміцнення сімейних стосунків, виконання батьківських обов'язків і зобов'язань перед власною родиною залишаються важливими у Великій Британії. Традиції відповідальності за організацію родинного життя, її моральне самоцуття підтримуються й плекаються більшістю населення і особливо представниками середнього класу. Саме цей прошарок населення країни відзначається позитивною консервативністю, зокрема у ставленні до сім'ї та сімейних стосунків, яка забезпечує стабільність в суспільстві, гарантує наслідування прийдешніми поколіннями напрацьованого життєвого досвіду, усвідомлення значущості сім'ї в збереженні генофонду та здоров'я нації. С. Червонецька, аналізуючи роль сім'ї в сучасному суспільстві країн європейського регіону та Північної Америки, доходить висновку, що сім'я залишається "основною берегиною народних традицій, плекальницею народної культури, носієм моральних і духовних цінностей, які передаються дитині з дня її народження й до повноліття. Суспільство, що складається з міцного сімейного ядра і має відповідні міжгенеративні зв'язки, відзначається тенденцією до освітнього прогресу, економічного процвітання та культурного розвитку" [133, с. 60].

Найважливішою функцією сім'ї є народження й виховання дітей. "Батьки мають першочергове право на виховання своїх дітей", – проголошується у статті 26 Декларації ООН з прав людини (Цит за: [133, с. 60]). Право та обов'язок батьків забезпечити гідний рівень життя дитини, її фізичний, інтелектуальний і духовний розвиток зафіксовані в Конвенції прав дитини. Ці документи увібрали кращі ідеали щодо охорони й захисту дитинства, притаманні всім народам світу. У багатьох європейських країнах прийняті й

діють законодавчі акти із захисту дітей. Подібний закон було ухвалено і парламентом Великої Британії. Він відомий під назвою "Акт з підтримки дитини" [143, с. 82]. Британські фахівці в галузі сімейного виховання наголошують, що саме батьки передають дитині мудрість життя, яку самі одержали від своїх батьків [143, с. 76]. Таким чином, сім'я є тим осередком виховання, який нічим не можна замінити, де виховуються й передаються в спадщину кращі риси людської особистості, плекаються її розум, почуття, дух.

Відповідно до британської традиції сімейного виховання роль батьків є дуже важливою, неоціненною, оскільки вони мають забезпечувати основні потреби дитини та дбати про її всебічний розвиток [227]. До базових потреб належать безпека, здоров'я, повноцінне харчування, здоровий спосіб життя, психологічний комфорт, а також фізичний, інтелектуальний та емоційний захист і розвиток. Британські педагоги вважають, що батьки зобов'язані створювати належні умови для розквіту дитини [143, с. 51].

Перед батьками поставлене важливе завдання – виховати чуйну особистість, яка небайдужа до існуючих проблем (особистих і соціальних), сприймає їх як особисто значущі й готова брати участь у їхньому розв'язанні. У британському суспільстві ці якості визнаються взірцем людської добropорядності та добродійності. Вони становлять важливу складову британського виховання, результати якого узагальнені в поняттях "джентльмен" і "леді". Благородство почуттів прищеплюється з дитинства, насамперед в сім'ї.

Р. Баркер вважає, що емоційна розвиненість особистості є показником її витонченості та високої культури. Гуманістичні ідеали, покладені в основу емоційного виховання і розвитку зростаючої людини, позитивно відбиваються на її психіці [145, с. 119].

До інших батьківських обов'язків британські педагоги відносять фінансове забезпечення, покликане задовольнити основні потреби дитини підліткового віку, сприяння її гармонійному розвитку, можливості одержати повноцінну освіту, зміцнювати здоров'я, відпочивати, бути захищеною від

стресів тощо [145, с. 67]. Сучасне сімейне виховання у Великій Британії базується на довірі та повазі. Дітей змалку фізично загартовують, навчають нести моральну відповідальність за свої вчинки, ненавидіти брехню.

Ідеал британської сім'ї – рано стати самостійним, одружитися за коханням, мати здорових дітей, достатньо заробляти, жити в добробуті, багато подорожувати і при цьому не втрачати ні хвилини. Незалежність, індивідуалізм, простір для розвитку особистості складають найсуттєвіші ознаки сімейного виховання британців. Це повністю відповідає англійському духу й поглядам суспільства, яке передовсім вимагає від своїх членів особистої енергії та ініціативи, фізичної загартованості та твердого характеру.

Духовне й моральне формування особистості вважається основою виховання в сучасній західній школі. Все більшого поширення набувають тенденції, пов'язані з розвитком самостійності, евристичного мислення, комунікативності, гуманної та культурної сторін особистості.

Л. Брукс інформує, що врозріз педагогічному авторитаризму розвиваються тенденції гуманного, вільного виховання, посилюється увага до умов життя дітей. Зростає прагнення забезпечити комфортну психологічну атмосферу, коли наголос робиться не на недоліки й негативні вчинки, а на заохочення успіхів дітей, їх пізнавальної та творчої активності, схильностей та інтересів, – таким чином у сім'ї створюється середовище радості і творчості [149, с. 129].

На Заході накопичено чималий досвід гуманного виховання, при якому формується відповідна поведінка – від звички поступатися в транспорті місцем старшим до готовності відгукуватися на чужу біду. Набула поширення так звана поведінкова методика виховання. Вона передбачає партнерство вихованців і наставників.

Велику роль у формуванні образу джентльмена, за якого втілені ідеали традиційного британського виховання, відіграла розробка питань морального виховання видатними мислителями, філософами, педагогами Великої Британії.

Об'єктом і суб'єктом у британській сімейній педагогіці завжди була й залишається людина. В образі "джентльмена" британці створили своєрідний ідеал всебічно і гармонійно розвиненої особистості, наділеної тими рисами, які притаманні національному характеру: сильною волею, внутрішньою особистою гідністю, любов'ю до праці та рідного краю, повагою до старших, умінням долати життєві труднощі тощо [149, с. 67].

І народна, й наукова педагогіка Великої Британії впродовж багатвікової історії утверджували в сімейному вихованні принцип урахування вікових та індивідуальних анатомічних, фізіологічних, психологічних особливостей. **Принципи** сімейного виховання у Великій Британії є переконаннями, нормами, правилами, якими керуються батьки з метою формування в молодого покоління витривалості, здатності боротися за існування, моральної стійкості. Взаємоповага й довіра, гуманне ставлення до дитини, що виключають застосування антипедагогічних методів впливу, – основні принципи британської системи сімейного виховання. Родинні релігійні виховні традиції британців є основою духовності та моральності нації.

Основними принципами народної та наукової педагогіки Великої Британії є:

- природовідповідності, тобто узгодженості виховного впливу праці з індивідуальними, віковими особливостями і статтю дитини;
- гуманізма і поваги до особистості;
- гармонійного розвитку особистості, тобто поєднання трудової підготовки дітей з їхнім розумовим, естетичним, моральним, фізичним розвитком;
- зв'язку виховання з життям;
- виховання в праці;
- систематичності і послідовності;
- єдності вимог;
- поєднання дорослого керівництва з розвитком самостійності та

ініціативи;

- принцип керівної ролі і значення родинного впливу в процесі загального виховання [45, с. 78].

Сімейне виховання протягом підліткового віку, звичайно, вважається особливо проблемним: починається статеве дозрівання, посилюється вплив однолітків, іноді підлітки роблять небезпечні вчинки. Д. Бакінгем дослідив, що сьогодні перехід молодих людей до незалежності став менш структурованим, більш поступовим, і продовжується довше, ніж у минулому; молодші підлітки ознайомлюються з дорослим життям раніше, аніж попередні покоління [150, с. 35]. Раніше починається і статеве дозрівання. Різниця між дитинством і дорослим життям стала менш помітною. Це означає, що юність розтягнена в часі з обох кінців, створюючи штучно тривалий період залежності й напівнезалежності [150, с. 101]. Попри усталені стереотипи, підлітковий вік не обов'язково передбачає неминучу напругу й непорозуміння. Цей період може бути для сім'ї спокійним і принести чимало задоволення й приємних хвилин, якщо члени сім'ї знають, як правильно будувати стосунки, вирішувати конфлікти та розв'язувати інші проблеми.

У Великобританії в університетах проводяться різноманітні дослідження ролі сучасної сім'ї у вихованні дітей підліткового віку, зокрема їх здійснює центр дослідження сім'ї та відносин у ній Единбургського університету, центр дослідження виховання у Шотландії, центр дослідження потенціалу Шотландії та інші наукові заклади і установи.

Серед досліджуваних проблем – причини конфліктів між підлітками й батьками. Отримані вченим Г. Фоско результати свідчать про те, що конфлікт – не завжди негативне явище. Він може бути корисним для розвитку підлітків і у встановленні особистих меж. У 15-16-річних дітей конфлікт із батьками виникає частіше, якщо підлітки думають, що батьки втручаються в їхній особистий простір. Хоча конфронтація й неприємна, проте вона може прояснити ситуацію [167, с. 257]. Переживання конфлікту дає підліткам можливість дізнатися, як успішно виходити з конфліктних ситуацій [152, с. 37].

Дослідження британського педагога П. Лайард підтверджують, що конфлікти між підлітками та батьками і між підлітками та їхніми друзями структуруються подібним способом, призводять до певного рішення і результату. Хоча підстави для конфліктів відрізняються (у конфліктах з батьками – це звичайні буденні справи; а з друзями – з'ясування стосунків), конфлікти підлітків з батьками, зазвичай, характеризуються більшим психологічним тиском з боку батьків [192, с. 78]. Конфлікти з друзями забезпечують дитині підліткового віку можливість усвідомити способи вирішення конфліктів, а розбіжності з батьками не можуть допомогти їм у цьому. Підлітки, які мають недостатньо або мало друзів із соціальними навичками, ризикують не навчитися управляти конфліктом [151, с. 163]

Й. Соломон дослідив, що підлітки можуть бути залучені в суперечки між їхніми батьками, якщо батьківський конфлікт є безперервним, антагоністичним і невирішеним. Іноді це примушує підлітків звинувачувати себе або почуватися відповідальними за вирішення проблем своїх батьків. Утягнення підлітків у батьківські суперечки завжди негативно впливає на стосунки як з матір'ю, так і з батьком, призводячи навіть до ще більшого конфлікту і менш близьких стосунків. Утягування підлітків у батьківський конфлікт – це не ознака близьких відносин батьків із дітьми, а результат погано керованого міжбатьківського конфлікту. Розуміння і встановлення відповідних емоційних меж може допомогти таким батькам забезпечити нормальний розвиток їхніх підлітків [206, с. 965]. Батьки можуть пом'якшити конфлікт, управляючи своїми власними емоціями, реакціями й поведінкою і розуміючи емоційні межі один одного [159, с. 928]. Матері, які використовують певні методики управління гнівом, мають кращі стосунки зі своїми дітьми-підлітками й більше розуміють емоції своїх дітей [206, с. 966]. Отож, батьки також можуть бути джерелом конфлікту і впливати на нього.

Британський дослідник Р. Адамс виявив, що дзвінки на телефони довіри для батьків у Шотландії часто стосуються виховання підлітків, при чому

однаково як хлопців, так і дівчат. Приблизно половину всіх дзвінків становлять звернення щодо проблем з поведінкою дітей і стосунків з ними [141, с. 97].

I. Вандервалк встановив, що якість сімейних відносин – головна умова благополуччя молодих людей і важливіша, ніж зміни у сім'ї, сімейна структура або кількість часу, проведеного разом [211, с. 291].

Батьки у Великобританії стурбовані тим, що у них часто виникають суперечки з дітьми-підлітками. Однією з причин цього є те, що вони ставляться до незалежності дітей як до проблеми, не усвідомлюючи, що це закономірний етап їхнього розвитку [138, с. 325]. Більше того, якщо батьки реагують на незалежність своєї дитини посиленням опіки і контролю над нею, то підліток збільшує інтенсивність і частоту конфліктів. Діти в таких родинах виявляють менше симпатії до матері й батька [213, с. 820]. В тих же сім'ях, де батьки спокійно реагують на вияви незалежності своєї дитини, конфлікти виникають рідше. Чим більше створюється в родині безпечних умов для набуття підлітками нового досвіду, тим краще діти ставляться до своїх батьків. Дж. Хаггард переконує, що батьки, які вміють будувати стосунки з дітьми, реагують на емоційне віддалення дітей більш адекватно. Натомість, ті батьки, які проявляють гіперопіку або не вміють будувати близьких стосунків з дітьми, поведуться неграмотно, відчуваючи свою непотрібність, тому що їхні діти зацікавлені у взаємодії з іншими [210, с. 151]. Батьки повинні вміти розмежовувати власні почуття і почуття своїх дітей.

Л. Стайнберг вважає, що відчуття занепокоєння у батьків, коли їхній підліток стає більш незалежним, є нормальним, однак, якщо батьки намагаються обмежити незалежність дитини, не розуміючи, що це – складова розвитку особистості, то це може викликати протест у підлітка і породити проблеми в його поведінці [209, с. 14].

Британський вчений В. Фарес вважає, що важливо залучати обох батьків до складного процесу сімейного виховання, тому що увага матері більше зосереджується на побудові близьких стосунків, а батько дисциплінує дітей і впливає на їхню поведінку. Коли ж один з батьків менш залучений до

виховання (з будь-якої причини), то увага до дітей з боку іншого з батьків має це компенсувати [199, с. 7]. При чому важливо не те, скільки часу батьки проводять із своїми дітьми-підлітками, а те, як вони це роблять: членам сім'ї треба якомога більше спілкуватись і будувати близькі стосунки; факт присутності батьків є недостатнім, вважає С. Генрі [178, с. 249].

Дослідження проблем дітей підліткового віку, здійснені С. Генріксоном засвідчують, що матері беруть на себе більшу відповідальність за дії своїх дітей-підлітків (зокрема, за домашню роботу, дисципліну, щоденні турботи й дозвілля), ніж батько, вони найбільш відповідальні за дітей у сім'ї. Однак, вони не вважають сімейні обов'язки тяжким тягарем, хоча зізнаються, що почувуються більш задоволеними, коли й батько долучається до виховання своїх дітей-підлітків. Батькові найбільше подобається займатися дисципліною дітей і організацією їхнього дозвілля. Конфлікт між батьками у сім'ї виникає рідко, коли обоє батьків задоволені розподілом обов'язків щодо виховання дітей [177, с. 763]. Незважаючи на традиційний розподіл ролей, взаємна згода між батьками про те, як розподілені їхні обов'язки у вихованні, є більш важливим, ніж те, хто виконує яку роботу і в якій кількості [189, с. 39].

Дослідження, проведені П. Бредшо у сім'ях 16–18-річних підлітків виявили, що батько відчуває меншу потребу в сторонній допомозі або підтримці під час вирішення сімейних питань, адже він вважає свого партнера первинним джерелом інформації про виховання. Матері ж, навпаки, хочуть більше підтримки й іноді шукають її з інших джерел [147, с. 74]. Дзвінки на телефони довіри від чоловіків у 2007-2010 р.р. становили тільки 20%. Єдина проблема, з якою чоловіки звертаються на телефони довіри, стосується збереження контакту зі своїми дітьми після розлучення, тобто найчастіше вони телефонують у кризових ситуаціях [203, с. 201].

Як вважають британські батьки, гарне й успішне сімейне виховання пов'язане зі спілкуванням й *активним слуханням*. Навички активного слухання є важливими, але складними. Засвоїти їх допомагають розроблені британськими педагогами поради батькам:

1. Слухати й чути.

2. Не засуджувати й не оцінювати. Дорослий не просто сприймає слова дитини, він розуміє її почуття і приймає без критики та оцінок.

3. Не відволікатися і не переривати. Вся увага дорослого має бути зосереджена на особистості дитини, її розповіді, думках, переживаннях. Дорослий не повинен відволікатися на внутрішні чи зовнішні стимули.

4. Не забігати наперед в осмисленні розмови. Дорослому не обов'язково відповідати відразу, краще дати собі час подумати, щоб уникнути поверховості відповіді.

5. Періодично повторювати дитині суть її повідомлень, щоб вона могла відчувати, що її зрозуміли, а дорослий зміг перевірити адекватність свого розуміння [230].

Р. Баркер вважає, що дорослий має зрозуміти, що відчуває в даний момент дитина, і назвати це її почуття чи переживання, тобто допомогти їй усвідомити її емоції та почуття, підтекст її слів, те підсвідоме послання, яке на свідомому рівні часто не розпізнається нею. А коли відбувається усвідомлення емоцій, почуттів та їх причин, людина починає керувати собою, маючи змогу подивитися на ситуацію, що викликала певний емоційний стан, відсторонено [145, с. 148].

Активно слухаючи дитину, ми допомагаємо їй краще усвідомити свою проблему, називаючи її, прояснити свої почуття, структурувати складні емоційні стани, допомогти зрозуміти суть проблеми і тим самим вирішити її.

Якщо потрібно вислухати дитину, обов'язково треба повернутися до неї обличчям. Важливо, щоб очі дитини й дорослого знаходилися на одному рівні. Можна наблизити дитину до себе, підійти до неї або присунути свій стілець ближче. Вся увага дорослого повинна бути зосереджена на дитині.

Якщо діалог ведеться із засмученою або ображеною дитиною, не слід ставити їй запитання, тому що фраза, оформлена як запитання, не відображає співчуття й сприймається дитиною як звичайна цікавість.

Після кожної репліки краще помовчати, не потрібно відразу ж ділитися своїми міркуваннями та зауваженнями. Пауза допомагає дитині розібратися у своєму переживанні й одночасно відчуті, що дорослий поруч. Помовчати добре й після відповіді дитини, вона може щось додати. Дізнатися про те, що дитина ще не готова почути наступну репліку, можна за її зовнішнім виглядом. Якщо очі дитини дивляться не на дорослого, а в бік або вдалину, то потрібно продовжувати мовчати: в її душі відбувається в цей момент важлива внутрішня робота [233].

У репліці-відповіді дорослому корисно переказати думку дитини так, як він її зрозумів, а потім назвати її почуття. Якщо ж з'ясується, що у відповіді дорослий помилився щодо розуміння сказаного дитиною або почуття дитини, то в наступній фразі вона його виправить. Треба бути уважним до таких виправлень і показати дитині, що приймаєте їх, вважає Дж. Коутсуорс [154, с. 203].

У порадах для батьків наголошується на тому, що активне слухання передбачає *безоціночне ставлення до почутого*, тобто те, що розповідає дитина не є поганим чи хорошим. У бесіді за методом активного слухання важливі тільки почуття й переживання дитини, які дорослий допомагає їй усвідомити, спрямувати у потрібне русло, тому оцінювати, робити бурхливі емоційні зауваження, невдоволений вираз обличчя не слід [236].

Теплі стосунки, поєднані з послідовністю у дотриманні дисципліни за чіткими правилами розглядаються британськими педагогами як запорука успішного виховання дітей підліткового віку [234]. Важливою умовою успішного виховання британські вчені вважають також повагу до дітей. Підлітки, яких залучають у прийняття сімейних рішень, стають відповідальнішими, у них менше виникає проблем з поведінкою [154, с. 204].

Проведені британським вченим Л. Брукс дослідження показали, що 15-річні хлопці цінують близькі стосунки й навички спілкування, достатньо володіють ними, але спілкуються для досягнення певної мети і менш активно, ніж дівчата. [149, с. 150].

Дж. Коутсуорс, вивчаючи проблеми сімейного виховання дітей підліткового віку, виявив кілька закономірностей. Якщо підлітки доброзичливі, то стосунки в сім'ї гарні і теплі. Ця залежність стає сильнішою, коли підліток стає старшим, тому що сім'ям частіше доводиться шукати рішення, яке влаштовує і батьків, і дітей. Якість стосунків підлітків зі своїми батьками пов'язана з їхніми рисами характеру [154, с. 205]..

Якщо підліток може успішно регулювати свою поведінку, то батьки менше обмежують або контролюють його, тому що такі підлітки мають потрібні якості для більшої незалежності. Особистості і батьків, і підлітків відіграють однакову роль у теплоті їхніх стосунків, однак, рівень батьківського контролю більше пов'язаний з індивідуальністю підлітка [213, с. 820].

Батьківський контроль, як стверджує Дж. Коулмен, може давати різні результати в різних родин: те, що є потрібним рівнем батьківського контролю, може відрізнитися залежно від кількості емоційної і іншої підтримки, яку підліток одержує від своїх батьків. У родин, які підтримують своїх дітей-підлітків, застосування високого рівня батьківського контролю пов'язане з тим, що у підлітків можуть виникнути проблеми з поведінкою. Однак, контроль може мати позитивний ефект на підлітків, які мають менше підтримки у сім'ї [155, с. 8]. Якісне спілкування в родині позитивно впливає на розвиток соціальних навичок і позитивних якостей у підлітків [233].

Аналіз соціальних досліджень у Великобританії дає підстави стверджувати, що зміни в оцінці батьками якостей своїх дітей відбулися певні зміни: акцент перемістився, сучасні батьки хочуть бачити, що їхні діти розвивають незалежність і автономію, а не виявляють покору [155, с. 45].

Важливо, як батьки реагують на зростання незалежності у свої дитини підліткового віку. Вони можуть відчувати занепокоєння, коли підліток стає більш незалежним. Натомість К. Еванс радить дорослим не нав'язувати дітям своїх думок і не забороняти їм набувати новий досвід, адже це складова їхнього розвитку. Дорослі мають створити безпечні умови для діяльності підлітка й знайти час для спілкування з ним і спільної діяльності. Деякі батьки

мають особливо високий рівень занепокоєння через збільшення незалежності своєї дитини-підлітка, що не зменшується, коли підліток залишає сім'ю. Батьки, які вважають себе незалежними від своїх дітей, створюють більш безпечну і комфортну атмосферу для них. Натомість вихователі, які не вміють встановлювати емоційні границі, хвилюються через віддалення дітей. К. Еванс вважає, що це занепокоєння пояснюється небажанням батьків послабити контроль над своїми дітьми і запереченням їх потреби в незалежності [163, с.12].

Задоволення батьків від виховання тісно пов'язане з тим, як вони ставляться до розвитку своєї дитини. Період юності змушує батьків переоцінювати здібності своїх дітей-підлітків у процесі того, як вони дорослішають і беруть на себе більше відповідальності. Дослідження, здійснені Дж. Хук, виявило, що батьки задоволені, коли вони або відчують, що їхня підтримка потрібна дітям, приймають й люблять своїх дітей або коли підліток володіє якостями, які є результатом успішного виховання в сім'ї, коли підліток стає соціально компетентною особистістю або дитина є гарним співбесідником для батьків. Батько задоволений, коли достатньо спілкується зі своїми дітьми і підтримує їх [182, с. 416]. Юність є позитивним періодом, якщо батьки розуміють підлітків.

Британський учений Е. Фері, досліджуючи стан сімейного виховання, виявив, сприйняття свого батька тими хлопчиками, які не вміють відмежовувати своїх почуттів від материнських, змінюється і починає відповідати негативним коментарям матері про їхнього батька до трьох років після розлучення. У хлопчиків, які мають більшу емоційну автономію, стосунки з батьком не пов'язані з тим, як часто їхня мати каже негативні речі про нього. Отже, автор дослідження визначив, що емоційна автономія може діяти як захист для хлопчиків, коли вони зіштовхуються із сімейним конфліктом, а дівчата реагують по-іншому, ніж хлопчики, коли матері висловлюються негативно про їхніх батьків. Деякі батьки можуть звертатися до своїх дітей-підлітків за підтримкою в часи сімейних негараздів [165, с. 38].

Л. Маккенна виявив, що у родинях, де підліток живе зі своєю матір'ю і вітчимою, розвиток відносин з вітчимою не впливає на зв'язок підлітка зі своїм батьком та навпаки на стосунки, які розвиваються у підлітків з біологічним батьком, не впливають зв'язки з вітчимою. Підлітки, які мають близькі стосунки зі своїми матерями, легше встановлюють зв'язок з вітчимою, адже нормальні стосунки з матерями полегшують налагодження позитивних взаємин прийомного батька з дитиною [194, с.10; 222].

М. Лохрі дослідив, що батьки дізнаються про життя своїх дітей-підлітків такими способами: підлітки діляться інформацією добровільно, батьки ставлять питання, спостерігають за дітьми і слухають розповіді про них інших. Останній із зазначених способів є небажаним, особливо для батьків, у яких стосунки з дитиною-підлітком не складаються, тому що він призводить до конфліктів. Матері зазвичай уважно слухають й спостерігають, тому що підлітки інтерпретують питання батька, як ознаку зацікавленості, але матері – негативно. Якщо батько працює на роботі тривалий час, то він дізнається про життя дітей від жінки. Батьки, які звертаються до інших людей, щоб отримати інформацію про своїх дітей, мають проблемні стосунки зі своїми дітьми-підлітками. Батькам з питань виховання краще радитися між собою, ніж довіряти стороннім людям [193, с. 92].

Дж. Коулмен дослідив, що на сучасному етапі у сімейному вихованні британських підлітків батьки більше використовують рекомендації й спостереження, ніж контроль [155, с. 14]. Ідея, що контроль дітей дає батькам інформацію про їхніх підлітків, була піддана сумніву. Виявлено, що інформація, яку знають батьки про своїх дітей – це лише те, що підлітки хочуть розказати їм, а не про що батьки мають бажання дізнатися [155, с. 15]. А. Крутер стверджує, що, регулюючи інформацію, яку одержують батьки, підлітки можуть контролювати, наскільки їхні батьки впливають на їхнє життя і таким чином забезпечувати собі певну незалежність. Це також означає, що батьки мають менше можливостей дати пораду дитині або вплинути на її

поведінку [156, с. 869]. Отож, однією з функцій виховання має стати заохочування підлітків вільно ділитись інформацією про своє життя і дії.

В. Фарес вважає, що недостатня відкритість підлітків щодо свого життя вказує на спад інтенсивності комунікації з батьками й веде до збільшення виявів негативної поведінки. Те, що знають батьки про своїх дітей, свідчить про якість їхніх стосунків зі своєю дитиною [199, с.2]. Це стосується як хлопчиків, так і дівчаток. Доведено, що підлітки діляться інформацією частіше й більш докладно зі своїми матерями [199, с. 5], а хлопчики добровільно не розповідають своєму батькові про особисті проблеми [199, с. 6]. Рівень відкритості визначається мірою поваги батьків до особистого простору своїх дітей, створення умов і надання можливостей, щоб дитина стала незалежною, поглядами підлітків на те, яка інформація є особистою, а якою можна поділитися з батьками.

Внаслідок проведених С. Гендерсоном досліджень у Великобританії виявлено низку проблем у сфері сімейного виховання підлітків. Так, батьки вважають, що підлітки повинні розповідати їм більше про своє життя, а підлітки з ними не погоджуються. Це непорозуміння зникає, коли підліток стає старшим. Навіть за гарних стосунків з батьками, діти розповідають їм не всю інформацію про себе, особисті проблеми і про своїх друзів, хоча батьки не підозрюють цього [176, с. 20]. Нечуйні до потреб дитини батьки, як правило, мають тенденцію перебільшувати те, наскільки діти приховують від них інформацію [176, с. 25]. І батьки, і діти переконані, що підлітки повинні розповідати своїм батькам усе про те, що стосується їхньої безпеки та здоров'я, вони вважають, що батьки не повинні втручатись у особисті проблеми дітей, такі, як вибір одягу й дозвілля, і що їм не обов'язково розказувати своїм батькам про такі проблеми, хоча батьки наполягають на цьому. Отже, те що знають батьки про своїх дітей підліткового віку, в остаточному підсумку залежить від того, що підлітки хочуть розказати їм.

Діти підліткового віку переконані, що окремі їхні проблеми повинні розв'язувати батьки, а деякі, наприклад, друзі, які не подобаються батькам, або

порядок у власних кімнатах, є їхньою особистою справою. Саме ці незначні непорозуміння – головні джерела конфліктів у стосунках батьків з підлітками [176, с. 50; 223].

Навіть коли батьки й підлітки хочуть близьких, відкритих демократичних стосунків, можуть виникнути труднощі [225]. Британський автор С. Хок вважає, що підлітки здатні приховувати інформацію від батьків й навмисно уникати спілкування з ними. Дорослі опиняються перед дилемою, як можна послабити контроль над дітьми, але уникнути при цьому бездіяльності [180, с. 284].

Іноді батьки отримують інформацію про своїх дітей таємно від них, контролюючи і захищаючи їх [180, с. 285]. Телефон довіри для батьків регулярно одержує дзвінки від батьків із запитанням, що робити з цією інформацією.

С. Стейс виявив, що британські батьки нерідко використовують мобільні телефони, щоб стежити за підлітками і тим самим зменшити хвилювання з приводу небезпеки, яка може трапитися. Мобільний телефон допомагає батькам контролювати дітей, дає можливість зв'язатися з ними в будь-який час. З іншого боку, телефон усе більше використовується й дітьми, як спосіб одержання поступок від батьків [208, с. 15]. С. Уільямз дослідив, що підліткам подобається зв'язуватися з батьками за допомогою мобільного телефону, тому що так легше домовитися про дозвіл кудись піти і про час, коли треба повернутись додому. Батьки й діти у Великобританії виробили низку правил користування мобільними телефонами. Наприклад, він повинен бути постійно увімкненим; доцільніше й правильніше в певних ситуаціях надсилати SMS-повідомлення замість виклику [214, с. 314]. Отже, за допомогою мобільних телефонів батьки здійснюють контроль за підлітками, а ті, в свою чергу, використовують його як засіб для встановлення домовленостей з батьками.

Л. Холлман дослідив, що створення сприятливої атмосфери для того, щоб підліток сам захотів поділитись інформацією про себе, є більш ефективним засобом, ніж спроба керувати його діями. Так можна допомогти

підліткам уникнути проблем, тому що батьки можуть запропонувати свої поради дітям [181, с. 34]. Батьки інколи зловживають особистим часом підлітків і втручаються в їхні справи за допомогою мобільних телефонів, але підлітки вважають, що це компенсується додатковою свободою, тому що у них є змога домовлятися з батьками про певні моменти [226].

Науковець В. Фарес відзначає, що іноді важко залучити до дослідження батька або через практичні причини (батьки зайняті на роботі або вдома), або культурні причини (батькові незручно брати участь у дослідженні і надавати інформацію про його особисте сімейне життя), тому у Великобританії є недостатньо наукових праць, що стосуються впливу батька на сімейне виховання дітей підліткового віку [199, с. 9].

Е. Скабіні дослідив, що спілкування між батьками й підлітками – це не тільки розмова на певну тему, але й непрямі усні взаємодії (наприклад жарт), або невербальна комунікація (наприклад сміх, тиша), спільна діяльність та обмін інформацією за допомогою цифрових комунікацій, які вивчені недостатньо.

Більшість досліджень засновані на кількісних даних, зібраних через анкетні опитування. Це означає, що батьки й/або молоді люди коментують проблеми, що стосуються спілкування, стосунків, поведінки та їхнього сприйняття ситуацій за допомогою шкали від "дуже погано" до "чудово". Цей метод не може охопити всю складність проблем, піднятих у дослідженні [201, с. 56].

Важливу інформацію про проблеми сімейного виховання підлітків у сучасній Великій Британії можна отримати з телефона довіри. Той факт, що батьки досить часто звертаються на телефон довіри за порадою щодо конструктивного розв'язання складних ситуацій, пов'язаних з поведінкою підлітків та непорозумінням з ними, свідчить про високу психологічну напругу в сім'ях та неспроможність батьків самостійно приймати зважені рішення. Спеціалісти пояснюють ці труднощі низькою самооцінкою батька й матері у ролі вихователів своїх дітей, зменшенням контактів з іншими батьками в школі

та на гуртках, неготовністю відкрито ділитися сімейними проблемами [221, с. 64]. Ускладнила виховну функцію вимога британського суспільства більше контролювати своїх дітей у зв'язку із зростанням кількості аварій на дорогах та інших нещасних випадків [226]. Здебільшого батьки ставлять до себе завищені вимоги, не беручи до уваги типові особливості підліткового віку своїх вихованців. Як зазначає Дж. Коулман, "Батьки підлітків мають більше впливу на молодих людей, ніж будь-яка інша група дорослих, але з-поміж інших вони найменше впевнені в правильності своїх дій" [155, с. 49].

Для вирішення зазначених проблем з сім'ями у Сполученому Королівстві проводиться активна робота, спрямована на поглиблення взаєморозуміння між батьками та дітьми, формування терпимості до інших точок зору, збільшення разом проведеного часу, оскільки поведінка і приклад батьків – більш ефективний фактор впливу на моделювання поведінки, світоглядних позицій та ціннісних орієнтацій молоді, ніж примус та повчання [229]. Разом з тим деякі автори, наприклад П. Бродхед, продовжують надавати перевагу у сімейному вихованні керівництву й автоританому впливу, а не побудові партнерських стосунків [148, с. 19].

Низка питань, що стосуються сімейного виховання підлітків у Великій Британії у британській науковій літературі залишається на сьогодні недостатньо дослідженою. Так, невирішеними залишаються такі проблеми підліткового віку, як ранні статеві стосунки, підліткова вагітність, вживання наркотиків, алкоголю, асоціальна поведінка, є недостатньо досліджень, порад і рекомендацій, призначених допомогти батькам і підліткам у вирішенні щоденних проблем, більшість з яких стосуються саме повсякденних непорозумінь, вважає М. Банбері [144, с. 40]. Таким чином, Велика Британія має потребу у зростанні кількості дитячих організацій і програм виховання підлітків. Водночас серед британських науковців є такі, наприклад М. Лочрі, які вважають, що думка про підлітковий вік як проблемний перебільшена [193, с. 41].

Б. Гаррі вважає, що важливим аспектом сімейного виховання підлітків у Великій Британії є зв'язок сім'ї та школи, адже процес виховання особистості може бути реалізований лише в системі спільної дії всіх суб'єктів виховного процесу, застосовуючи такі форми і методи педагогічної допомоги сім'ї, як дії школи, громадськості, кінофільми з проблем виховання. Школа не має такого впливу на виховання дітей підліткового віку, як сім'я [173, с. 250].

Дослідження британських науковців, наприклад С Беверідж, Б. Гаррі та ін., свідчать про те, що батьки можуть зробити суттєвий внесок у покращення навчальної і виховної роботи закладів освіти [146, 173]. Співпраця батьків і учителів дає позитивний результат: посилюється виховний вплив на дитину, батьки відчують свою значущість. Тому удосконалення доцільних форм співробітництва школи й сім'ї, перебудова організаційних форм роботи з батьками, внесення відповідних змін у зміст і методіку педагогічного керівництва виховним процесом є сьогодні пріоритетними напрямками розвитку британської освіти й сімейної педагогіки.

Питання співпраці батьків і вчителів стало об'єктом пильної уваги уряду й громадськості Великої Британії у другій половині ХХ століття. В 60-х роках Центральною Радою з питань освіти під керівництвом леді Плоуден проводилося дослідження, яке показало значення сім'ї у розвитку інтелектуальних та емоційних здібностей школярів початкових класів. Разом з тим наводилися дані, що свідчили про залежність успішності від соціального становища сім'ї. Вони заперечували проголошену рівність можливостей усіх дітей отримати належну освіту в державних навчальних закладах. На практиці, вказувалося у звіті Центральної Ради (CAGE, 1967), освіта не є однаково доступною. У сім'ях, де багато уваги приділяють всебічному розвитку малюка, ще в дошкільному віці формуються уміння, які допомагають успішно навчатися в школі. Відсутність такої підготовки може стати причиною розпачу і невдач дитини з перших днів навчання [173, с. 49]. Рада

запропонувала уряду розробити заходи, спрямовані на сприяння сім'ям у підготовці дітей до навчання в школі й залучення батьків до співпраці з учителями. Покладалися великі надії на те, що такі контакти сприятимуть піднесенню якості навчання, однак це не принесло бажаних результатів. Учителі розраховували на реальну допомогу батьків у вирішенні завдань шкільного навчання й виховання, не пропонуючи їм ніякої підтримки.

У 70-х роках у Сполученому Королівстві проблема впливу соціального становища сім'ї на навчання дитини в школі все ще залишалась актуальною. Широко дискутувалася тема неблагополучних родин, несприятливого морально-психологічного клімату в них. Під керівництвом Альберта Хелсі створювалися освітні програми, спрямовані на те, щоб компенсувати все втрачене на стадії дошкільного виховання в родині [146, с. 34]. Така компенсаційна освіта відводила сім'ї місце об'єкта впливу, авторитарний стиль роботи школи призводив до втрати традиційної поваги до батьків.

У 80-90-х роках пріоритет сім'ї у виховному процесі почав відновлюватися. Батьки були незадоволені якістю викладання в державних освітніх закладах, браком інформації про їх роботу, тому вони висловлювали свої побажання і вимоги щодо покращення навчально-виховного процесу. На думку А. Едвардса і П. Найта, в освіті поступово утверджувалися ринкові стосунки на зразок "постачальник – споживач", які поділили вчителів на "постачальників" навчальної програми, батьків – на "споживачів", а дітей – на "клієнтів" [173, с.50]. Реформи, проведені Департаментом освіти і науки Великої Британії у 80-90-х роках, свідчили про наміри уряду розвивати взаємини шкіл з батьками (Закон про реформу освіти 1988 року, Закон про подальшу та вищу освіту 1992 року та закони 1993 і 1994 років). Прийняті нормативні документи визначили одним із пріоритетних напрямів політики уряду в галузі освіти поліпшення якості викладання в середніх та вищих навчальних закладах до рівня, який відповідав би запитам батьків і вимогам сучасного суспільства. Закон про реформу освіти 1988 року зобов'язав

навчальні заклади розширити сфери впливу батьків у системі керівництва школою. Відповідні закони, прийняті у 1990 році в Шотландії та Ірландії, загострили увагу на створенні спеціальних шкільних рад за участю батьків. У 1991 році Департамент освіти й науки Великої Британії опублікував документ "Батьківське право", який розширив батьківські повноваження щодо шкільного навчання й виховання [45, с. 69].

По-перше, батьки отримали право вибирати для своїх дітей ту школу, яка найбільше відповідала їх запитам. Уряд зобов'язав керівництво навчальних закладів рахуватися з бажаннями батьків.

По-друге, з метою кращого інформування батьків, Департамент освіти й науки поставив перед навчальними закладами вимогу регулярно публікувати у вигляді проспектів, щорічних звітів, порівняльних таблиць дані про навчальні програми, пріоритетні напрями та цінності кожної школи, успішність учнів, кошторис тощо.

По-третє, батьки отримали право, у разі потреби, ознайомлюватись із результатами перевірки органами управління освітою тієї школи, де навчається їхня дитина. В Англії й Шотландії відповідальність за тестування шкіл покладалася на Управління освіти (Office for Standards in Education - OfSTED). В Уельсі цю функцію взяло на себе Управління основної інспекції шкіл її Величності (Office of Her Majesty's Chief Inspection of Schools - OHMCI).

По-четверте, від Ради керівництва школи вимагалось надсилати батькам не менше одного разу на рік письмовий звіт про навчання їх дитини [45, с. 70].

Вищезгадані документи стали показником зростаючої турботи держави про зв'язки школи з громадськістю, але деякі педагоги критикували проведені реформи. "Освітня система, побудована на таких стосунках школи з сім'єю, – пишуть Д. Клег і Ш. Білінгтон, – відповідає законам матеріального суспільства, в якому лише те, що можна виміряти, має справжню цінність". Це, на їх думку, "безплідний і жорстокий підхід до освітнього партнерства",

який робить зі школи як на "постачальника" освіти, а не суспільний заклад [45, с. 71].

Починаючи з кінця ХХ ст., перспективним напрямом підвищення якості шкільного навчання і виховання стає опора на родинну педагогіку, яка еволюційним шляхом виробила оригінальні методи впливу на особистість. Закон про дітей 1989 року, Закони про освіту 1993 і 1994 років звернули увагу на відсутність ефективного механізму перенесення досвіду сім'ї в школу й налагодження зв'язку між навчанням дитини вдома й в освітньому закладі. Враховуючи той факт, що дитина проводить у школі 15 % усього часу, британські науковці піддають сумніву твердження, що основне навчання і виховання здійснюється там, а не в сім'ї [145, 146, 149]. Натомість освіта, вважає Л. Брукс, планується так, ніби школа є "єдиним джерелом усіх знань" [149, с. 85].

На сучасному етапі у Великій Британії в освітніх і виховних установах помітно змінюються зміст і методи роботи з батьками. Це зумовлено тим, що британська сім'я усвідомлює себе в ролі активного суб'єкта виховання та рівноправного партнера школи. Педагоги володіють знаннями й мають досвід роботи, водночас батьки – здебільшого люди з середньою та вищою освітою, висококваліфіковані спеціалісти, тому взаємний вплив сприяє зростанню якості освіти й виховання.

Можливість ділового, творчого співробітництва сім'ї й школи на засадах рівноправних суб'єктів виховання спонукає британських науковців до пошуку відповідей на такі питання: в чому суть партнерства, на яких принципах його будувати та як воно може стати партнерством рівних. Британський громадський центр розвитку освіти і виховання (Community Education Development Centre – CEDC), підводячи підсумки наукових досліджень у цьому напрямку, дійшов висновку, що співпраця передбачає спільну відповідальність, взаємо-підзвітність, пошук єдиних цілей і спільну діяльність [76, с. 74].

Взаємовідповідальність є умовою розвитку стосунків партнерства між школою і сім'єю і одночасно їх кінцевою метою. Батьки беруть участь у процесі шкільного навчання і виховання своїх дітей і разом з педагогами несуть відповідальність за його якість. "Це означає підтримувати батьків, щоб вони сприяли навчанню дітей, а не чекати, що сім'я самостійно справиться з вимогами навчальних закладів" (Закон про дітей 1989 року) [45, с. 86].

Взаємопідзвітність, обмін думками, повага до професійних якостей – передумови налагодження партнерських стосунків. Важливу роль у цьому відіграє культура спілкування вчителів з батьками. Педагогічний такт, уміння реально оцінити виховний потенціал сім'ї, гнучкість педагогічних позицій – головні чинники успішної співпраці. Важливо, щоб педагог умів уникати негативного спілкування з батьками й авторитаризму, що гальмує розвиток співробітництва.

Спільність мети шкільного й сімейного виховання складає основу співпраці на засадах рівноправного партнерства. Вивчення інтересів і запитів батьківської громадськості Британським центром розвитку освіти засвідчило, що більшість з батьків хоче бачити своїх дітей щасливими, добре освіченими, а стосунки на всіх рівнях (між дітьми й учителями, батьками й учителями) – позитивними [76, с. 75]. Для досягнення цієї мети вони погоджуються на ділове, творче співробітництво зі школою, учителями, представниками інших освітньо-виховних організацій.

Батьки, вчителі й діти у Великій Британії творчо співпрацюють в атмосфері взаємодовіри та обміну думками. Спільна діяльність спрямована на збільшення шкільних фондів, забезпечення школи книгами чи комп'ютерами (наприклад, багато шкіл Великої Британії купують їх на кошти фонду асоціації "Батьки – учителі") і т.п. Завдяки співпраці з батьками учителі звільняються від вирішення багатьох організаційних питань.

Однак на шляху утвердження партнерства сім'ї й школи існують певні труднощі, зумовлені психологічними особливостями батьків. Педагоги повинні їх долати, йти на компроміс заради основної мети – якісного

навчання й виховання дітей. Тому ефективна організація співпраці сім'ї й школи значною мірою залежить від професійних якостей педагога, його загальної культури, педагогічного такту й майстерності.

Е. Феррі пропонує розрізняти три групи батьків відповідно до їх переконань щодо основних напрямів діяльності школи і шляхів її взаємодії з сім'єю: "батьки-споживачі", "батьки-партнери" й "проблемні батьки" [165, с. 40]. "Батьки-споживачі" і "проблемні батьки" не можуть бути зараховані до категорії партнерів. Вони заважають співпраці, тому що відвертають увагу педагогів від головного завдання – якісного навчання дітей. Школа повинна вміти будувати стосунки з різними групами батьків.

Більшість шкіл Великої Британії визнає важливість розвитку партнерства між школою і сім'єю в організації роботи з дітьми і вживають заходів у цьому напрямі. Британський центр розвитку освіти наводить дані, який свідчить про те, що ті школи, які співпрацюють з батьками, досягли більшого успіху в навчально-виховному процесі. "І діти, і дорослі виграють в емоційному плані від такої співпраці", – робить висновок Б. Тізард (Цит. за [45, с. 136]). Участь батьків у навчанні та вихованні дає їм змогу приділяти більше уваги своїм дітям підліткового віку, контролювати якість виховного процесу, а в разі виникнення непорозумінь – учасно їх вирішувати.

До форм і методів педагогічної допомоги сім'ї належить перегляд британських кінофільмів з проблем виховання. Найкращими фільмами про дітей підліткового віку представлені наступними: "The Blue Lagoon" (1949), "Linda" (1960), "To Sir, with Love" (1967), "Quadrophenia" (1979), "Gregory's Girl" (1981), "Buddy's Song" (1991), "Small Faces" (1996), "Get Real" (1998), "The Hole" (2001), "Anita and Me" (2002), "Bend It Like Beckham" (2002), "The History Boys" (2006), "Stormbreaker" (2006), "Starter for 10" (2006), "This is England" (2006), "Angus, Thongs and Perfect Snogging" (2008), "St Trinian's" (2008), "December Boys" (2008), "Tormented" (2009), "St. Trinian's 2: The Legend of Fritton's Gold" (2009), "Harry Potter" (2001-2011) та інші.

У Сполученому Королівстві сім'ям у вихованні дітей підліткового віку надають допомогу громадські організації, які виражають інтереси представників різних соціальних і вікових груп населення – дітей-інвалідів, багатодітних сімей, молоді тощо. В таких організаціях працюють експерти з соціальних проблем. Влада заохочує громадські організації, що працюють з найбільш вразливими верствами населення, тому що державні структури не завжди можуть їм допомогти. В країні діє програма грантів, які надаються громадським організаціям на певні послуги (працю з наркозалежними, бездомними дітьми тощо). Наприклад, у графстві Ессекс 10% бюджету виділяють на оплату послуг громадських організацій, оскільки владі вигідніше наймати їх волонтерів, аніж спеціально готувати своїх. Громадські організації повсякчас допомагають владі в роботі, критикують її й залучають до бюджету значні кошти, отримуючи міжнародні гранди. Наприклад, графство Саффолк, де налічується 700 тис. населення, має бюджет в 1 мільярд фунтів стерлінгів, 70 мільйонів з яких залучили саме громадські організації. На Заході волонтери попередньо проходять підготовку, що включає не тільки навички роботи, а й розуміння психології людей, з котрими їм доведеться працювати. Підготовка одного волонтера у Великобританії коштує 1000 фунтів стерлінгів [148, с. 101].

Волонтери працюють безкоштовно, зате вони мають переваги під час прийому на роботу чи навчання. Роботодавці розуміють, що волонтер – це ініціативна людина, розвинена особистість, котра отримала певний досвід роботи й досконало вивчила проблему. Член комісії кабінету міністрів Великобританії, що відповідає за зв'язки з неурядовими організаціями, місіс Пат Самюель вважає, що роботу з наркозалежними, ув'язненими, безпритульними краще виконують представники організацій, що знають потреби цих соціальних груп населення і тому працюють ефективніше, ніж державні інституції [148, с. 49].

Однією з форм допомоги сім'ям у вихованні дітей підліткового віку у Великій Британії є організація позакласної роботи. Вона представлена у британських середніх спеціалізованих школах мистецтв широким спектром

різноманітних видів діяльності, спрямованих передусім на виховання в учнів естетичної культури. Серед найпопулярніших та найефективніших форм позакласної роботи, які використовуються педагогами Великої Британії для виховання естетичної культури старшокласників, є такі: конкурси (виставки творчих робіт учнів, танцювальні, театральні та музичні гуртки); творчі проекти; фестивалі, які проводять Рада мистецтв Великої Британії (Council for Arts), Рада з хореографії (Council for Dance Education and Training), Національний центр з хореографії (National Resource Centre for Dance) Великої Британії, асоціація викладачів драми Великої Британії "Національна драма" (National Drama) тощо. Фінансування й підтримку цих проектів, у тому числі й окремих осіб, забезпечує Фонд національних лотерей Великої Британії (National Lottery); спільні мистецькі проекти викладачів і учнів; шоу талантів школи і шкіл-партнерів; міжшкільні та міжнародні обміни, у ході яких шкільні театральні, танцювальні, музичні та співочі колективи представляють свій репертуар; позашкільні гуртки, об'єднання за інтересами, клуби, пересувні виставки; екскурсії до музеїв, галерей, творчих майстерень митців тощо [149, с. 310].

Аналіз соціально-педагогічних досліджень, проведених британськими вченими з питань сімейного виховання підлітків, дає підстави стверджувати, роль сучасної британської сім'ї у вихованні дітей підліткового віку є важливою і вирішальною у розвитку всебічно розвиненої особистості. Накопичено чималий досвід гуманного сімейного виховання, при якому формується відповідна поведінка дітей. Набула поширення так звана поведінкова методика виховання. Вона передбачає партнерство вихованців і наставників. В оцінці батьками бажаних рис характеру своїх дітей акцент перемістився: вони хочуть, щоб їхні діти розвивали незалежність і автономію, а не покору.

У Сполученому Королівстві Великої Британії і Північної Ірландії існують такі форми і методи допомоги сім'ї у вихованні дітей підліткового віку, як виховна робота в школі, підтримка громадських організацій, позаурочна діяльність, телефони довіри, кінофільми з проблем виховання та ін.

2.2. Проблеми виховання дітей підліткового віку в неблагополучних сім'ях

Однією з актуальних проблем, які постають перед британським суспільством на сучасному етапі, це виховання дітей підліткового віку в неблагополучних сім'ях, адже воно негативно впливає на їх здоров'я, розвиток, навчання і под. Державна відомча статистика, матеріали спеціальних досліджень, аналіз звертань дітей і підлітків з неблагополучних сімей в служби екстреної психологічної допомоги свідчать про високу потребу підростаючого покоління в захисті їх законних інтересів, наданні медико-соціальної, психологічної, правової, педагогічної та інших видів допомоги і підтримки [114, с. 77]. Доцільним є проаналізувати і узагальнити сучасний стан виховання дітей підліткового віку в неблагополучних сім'ях у Великій Британії і прослідкувати шляхи вирішення цієї проблеми британським суспільством.

У Великобританії кількість дітей, які живуть у неблагополучних сім'ях, постійно зростає. Відповідно до статистичних даних, станом на 2010 рік близько 10% дітей (це становить майже 1,5 млн.) мають такий статус. Британський Уряд і Міністерство здоров'я Великобританії так потрактовують **неблагополучні сім'ї**: "Це сім'ї, де має місце постійне незадоволення основних фізичних чи психологічних потреб дитини, що призводить до серйозного погіршення здоров'я та розвитку дитини. Батьки або опікуни не забезпечують її нормальним харчуванням, житлом і одягом, не захищають від фізичного ушкодження та небезпеки, або не забезпечують доступу до медичного нагляду та лікування. Це також може бути ігноруванням основних емоційних потреб дитини" [183, с. 10].

Секретаріат кабінету міністрів (cabinet office) Великобританії зазначає, що в неблагополучних сім'ях обоє батьків безробітні, сім'я живе у незадовільних побутових умовах; жоден з батьків не має професійної кваліфікації, один з них може мати психічне захворювання чи інвалідність; у

сім'ї малий прибуток (малозабезпечена, менше 60% від середнього прибутку), вона не може собі дозволити потрібної кількості їжі й одягу. Батьки в неблагополучних сім'ях, руйнуючи своє життя, негативно впливають на дітей, які не вміють успішно розбудовувати стосунки з оточуючими. Британський науковець Я Горвас дійшов висновку про те, що потрібно якомога раніше починати роботу з проблемними дітьми та їхніми сім'ями, забезпечити їм допомогу професіоналів і соціальних працівників [183, с. 86].

Діти з неблагополучних сімей у Великобританії страждають, почуваються нещасними, часто вони ізольовані в колективах, не мають друзів, носять одяг не за розміром, брудний, мають неприємний запах, голодні, їх ображають інші школярі, сміються над ними, ігнорують їх. Усе це призводить до зниження самооцінки і негативних наслідків у підлітків.

Однією з причин виникнення неблагополучних сімей є неготовність батьків адекватно реагувати на зміни в суспільстві. До кінця ХХ ст. діти ставали дорослими у віці близько 15 років, коли знаходили собі роботу. Однак протягом 1980-х років у країні значно зросло безробіття, насамперед серед людей до 25 років. Так, з 1984 р. до 1995 р. з метою виправлення ситуації Британський Уряд розпочав політику, спрямовану на продовження освіти молодими людьми після закінчення школи. Кількість працюючих людей віком 16-24 роки зменшилася на 25%. Результатом таких змін також стало збільшення тривалості підліткового віку і продовження економічної залежності підлітків. Дж. Коулмен стверджує, що це змінило саму природу підліткового віку, не тільки розтягуючи його в часі, але й створюючи суттєві економічні, соціальні і психологічні проблеми [155, с. 50]. Л. Брукс зазначає, що зміни в суспільстві відбилися і на батьках і опікунах, їхні погляди на виховання виявилися застарілими [149, с. 37].

С. Хок дослідив, що на збільшення кількості неблагополучних сімей впливає і зростання чисельності розлучень, прийомних батьків, що також ускладнює виховання підлітків. У розлучених сім'ях збільшується ризик порушення поведінки дітей. Розпад сім'ї є важливим фактором, який впливає

на психологічне самопочуття підлітків, посилює їхню емоційну нестабільність [174, с. 45]. Зокрема, Р. Берне дослідив, що підлітки з дистимічними рисами характеру схильні впадати в депресивні стани, відчувати на собі провину за стосунки батьків. У дітей з параноїдними рисами характеру підвищується агресивність, а у шизоїдних особистостей посилюється схильність до аутизації – розриву соціальних стосунків та переживання психотравмуючих обставин на самоті [13, с. 154].

За даними проведених у Великобританії досліджень, міжбатьківський конфлікт погіршує стосунки між батьками й дітьми та ускладнює їх соціальну адаптацію. Л. Сміт вважає, що проблеми виникають у результаті того, що діти втягуються в конфлікт між батьками або не можуть прийняти їх розлучення [204, с. 131].

Ще одним фактором, що впливає сьогодні на стан сім'ї у Великобританії, є значна кількість працюючих жінок, які через роботу не можуть присвятити достатньо уваги дітям, проконтролювати їх після школи, що призводить до бездоглядності дітей [198, с. 5].

За даними Національного статистичного управління Великобританії, в країні з 1960 до 2000 року кількість позашлюбних дітей виросла з 5 до 38 відсотків. Ще в 1971 році 92 відсотки дітей жили в повних сім'ях, де краще забезпечується фізичний і психічний розвиток підлітків, а тепер 26% сімей Великобританії – неповні [166, с. 387]. Діти з неповних сімей або з одним з прийомних батьків удвічі частіше своїх благополучних однолітків страждають психічними розладами й мають менше можливостей досягти успіху в житті [166, с. 388].

Серед причин виникнення неблагополучних сімей у Великобританії є та, що кожний рік у Великобританії одна з десяти жінок піддається фізичному насиллю з боку партнера, а кожна четверта хоча б раз протягом свого життя опиняється в подібній ситуації. В 90% випадків насильства в сім'ї діти перебувають в тій же кімнаті або в сусідній. Такі ситуації негативно впливають на підлітків, травмуючи їх, дають поганий приклад для наслідування [172, с.

89]. У британців викликає занепокоєння зростання жорстокості, агресивності, відчуженості, тривожності, духовної дезорієнтованості у дітей підліткового віку; потенційної конфліктності [45, с.53].

Взаємостосунки з батьками зазвичай характеризуються підвищеною конфліктністю, якщо ті продовжують сприймати свою дитину як маленьку, в той час як підліток вважає себе вже дотослим намагається позбутися зайвої опіки; протестує проти бажання батьків «"повчити»" його, вимагає ставитись ставитися до нього як до рівної дорослим особистості, а не як до покірної дитини [164, с. 41].

Інколи підлітки демонструють атрибути псевдодорослості (паління цигарок, тусовки біля під'їзду, поїздки за місто і под.), вимагають, щоб учителі та батьки ставилися до них, як до рівних, заперечують контроль з боку батьків і відмовляються від їхньої допомоги відкидаються. Це і є однією з основних причин виникнення конфліктів між батьками й дітьми, вважає С. Хок [174, с. 511].

Підліток нерідко обирає собі кумира (герой фільму, сильний дорослий, видатний спортсмен та ін.), якому намагається наслідувати, переймаючи у нього зовнішній вигляд, манеру поведінки. Зовнішність для підлітка має велике значення. Незвична зачіска або колір волосся, багато сережок (пірсінг), рвані джинси, яскрава косметика й інші атрибути дають йому можливість вирізнити себе з-поміж інших, утвердитись у групі дітей. З іншого боку, з'являється потреба у безпеці – не виділяти серед інших, інакше засміють. Значно змінюються у підлітків інтереси, вони часто розкидані й нечіткі [174, с. 512]. Певні особливості підліткового віку, вище перераховані сімейні проблеми, економічна й соціальна кризи мають негативний вплив на життя підлітків.

Експертами Інституту досліджень соціальної політики Великобританії була підготовлена доповідь, у якій зазначається, що 44% британських підлітків у 2006 році брали участь у бійках. Для порівняння: в Німеччині – 28% підлітків, у Франції – 36%, в Італії – 38% [229, с. 35].

Близько 38% підлітків зізналися, що уже мали статеві стосунки. Ця цифра майже вдвічі перевищує показник у Франції. Крім того, 38% британських тінейджерів пробували маріхуану – у Швеції цей показник у 5 разів нижчий. 25% молодих британців хоча б раз пробували наркотики, а кожний третій з них вживає їх регулярно [229, с. 89].

27% підлітків Великобританії регулярно бувають у стані алкогольного сп'яніння. В Італії цей показник становить 5%, у Франції – 3% [229; с. 68].

Британські підлітки стали випивати у два рази більше алкоголю, ніж 10 років назад. У Великобританії все частіше дітям у віці 12 років ставлять діагноз "алкоголізм". Медики вважають, що причиною цьому міг бути суспільно-культурний переворот, завдяки якому продаж алкоголю тепер можливий 24 години на добу. Лікарі стурбовані й тим, що алкогольна промисловість свідомо ставить за мету привабити молодь через рекламу гарною упаковкою, рекордно низькою ціною підсолоджених алкогольних коктейлів і пива. Великобританія перебуває під загрозою постійної алкогольної залежності молодого покоління [228, с. 75].

Тінейджери зазвичай більше часу проводять на вулиці, ніж удома, тому вони переймають моделі поведінки один в одного, а не від батьків. Попри все дорослі у Великобританії бояться виявити рішучість і наполегливість у вихованні тих підлітків, які вийшли з-під контролю [228, с. 78].

У Дубліні було проведено дослідження eMarketer "Діти і підлітки Великобританії: гіперконектна молодь", яке виявило, що у дітей і підлітків Великобританії цікавлять ЗМІ; вони швидко орієнтуються в різних каналах і складних пристроях. Управління в справах радіо, телебачення й засобів зв'язку (Ofcom) підрахувало, що домашній Інтернет має 65% дітей віком від 8 до 11 років та 75% підлітків 12-15 років [228, с. 49].

Покоління "багатофункційних" дітей щодня живе, їсть і спить з увімкненим телевізором. У чотирьох з п'яти дітей 5-16 років він стоїть у їхній спальні. У Великобританії перегляд телевізору і спілкування online супроводжує діяльність підлітків протягом дня [228, с. 51].

Як наслідок, до дванадцятирічного віку британська дитина встигає переглянути з екранів 100 000 актів насилля, 12 000 убивств. Це набагато більше, ніж бачить солдат на війні. В 1999 році лайка, секс і насильство згадувалися на телебаченні 10 разів на годину, а у 2002 році – вже 22 рази. Зокрема, на улюбленому телеканалі підлітків МТБ (MTV) ця кількість становила 75 разів на годину, тобто частіше, ніж один раз на хвилину [224, с. 67].

Ще однією серйозною проблемою Великобританії є надмірне захоплення підлітків комп'ютерними іграми, які здебільшого містять елементи насилля. Насильство в комп'ютерних іграх відбувається так часто, як цього хоче гравець, навіть щосекунди, що може спричинити й насильство в житті [228, с. 153]. Кількість самовбивств серед підлітків настільки зросла, що стала зараз другою за важливістю причиною смертності людей віком від 14 до 20 років. Крім того, за останні декілька років значно збільшився рівень підліткової злочинності, дитячої вагітності, наркоманії і зараження хворобами, які передаються статевим шляхом [228, с. 23].

Як показують дослідження, проведені громадськими організаціями Великобританії, злочинність серед чорношкірих підлітків пояснюється низьким рівнем їхнього життя й відсутністю в них гідних прикладів для наслідування. У багатьох містах Великобританії існують своєрідні гетто для чорношкірих, де рівень життя дуже низький. Кумирами підлітків, як правило, стають відомі репери, які доволі часто ведуть кримінальний спосіб життя й ідеалізують його у своїх піснях [205, с. 125].

За даними громадських організацій у Сполученому Королівстві, четверо з десяти членів молодіжних угруповань вступають до них не з власної волі, а передовсім під тиском підлітків. Так, широкого розголосу набула справа 15-річного Джесі Джеймса, вбитого в Манчестері під час велосипедної прогулянки. Мати хлопчика розповіла, що її сина вбили за відмову вступати до місцевої підліткової банди. В Лондоні за 2007 рік було вбито 17 молодих людей [224, с. 36].

ЮНІСЕФ (Дитячий фонд ООН) у 2008 році оприлюднила доповідь про рівень життя дітей у 21 країні, що є членами цієї організації [224, с. 47].

Стан добробуту дітей характеризувався за шістьма показниками: матеріальним становищем, здоров'ям і безпекою, освітніми можливостями, стосунками з рідними і однолітками, поведінкою та суб'єктивною оцінкою рівня життя. Середнє арифметичне цих показників і давало кінцевий індекс добробуту дітей і підлітків. У результаті, в трійку найбільш сприятливих для молодого покоління країн увійшли Нідерланди, Швеція та Данія, а завершують список Угорщина, США і Великобританія.

Виявилось, що британські підлітки найбільше з-поміж інших вживають алкоголь, палять, мають найгірший стан здоров'я, не люблять школи й загалом незадоволені своїм життям. Один з авторів доповіді британський професор Джонатан Бредшоу вважає, що такі результати стали наслідками недостатньої уваги до дитячих і підліткових проблем протягом останніх двох десятиліть минулого століття. "Між 1979 і 1999 рр. діти у Великобританії самостійно розпоряджалися своїм часом, рівень дитячої бідності швидко ріс, як і кількість тих, хто жив у безробітних сім'ях, не ходив до школи і не одержував професійної підготовки. З тих пір ситуація погіршилася", – зазначає вчений [224, с. 115].

Кількість дітей у британських сім'ях зменшується: 60% (2/3) батьків, що мають одну дитину не можуть дозволити собі мати другу дитину; 64% сімей з двома дітьми вважають, що не впораються з третьою дитиною. Станом на 2009 рік в середня кількість дітей у Великій Британії на сім'ю становила 1,7 дітей, тобто 20% сімей мали лише по одній дитині. Причиною малої кількості дітей є те, що сім'ї, починаючи з 1920 року переживають найбільшу економічну скруту, тоді як середня сума грошей, яка потрібна для виховання дитини від народження до 21 року досягає у Великобританії близько 270 000 фунтів стерлінгів [145, с. 46].

На якість виховання підлітків впливають такі фактори:

— по-перше, бідність, незадовільні побутові умови, антисанітарія, труднощі з одержанням допомоги від місцевих служб підтримки сімей (соціальні причини);

— по-друге, погана вихованість самих батьків або опікунів, які передають свій негативний досвід дітям (сімейні обставини);

— по-третє, проблеми з психічним здоров'ям, зловживанням наркотиками або алкоголем, домашнє насилля (особисті причини) тощо;

— по-четверте, відсутність у дорослих практичних або психологічних знань, необхідних для забезпечення належного виховання;

— по-п'яте, заклопотаність батьків роботою, кар'єрним зростанням, у результаті чого за підлітками ніхто не наглядає, вони залишаються вдома самі, їм не приділяється достатньо уваги [183, с. 76].

Щоправда, навіть професіоналам іноді нелегко зробити висновок про надто поганий догляд за дітьми, який потребує втручання соціальної служби. Потенційними показниками незадовільного догляду за дитиною підліткового віку вважають:

— поганий одяг дитини;

— почуття голоду, постійне бажання поїсти;

— часті запізнення до школи або її не забирають вчасно;

— погана поведінка;

— відсутність належного лікування;

— незадовільні житлові умови;

— здатність батьків або опікунів турбуватись про дитину викликає сумніви [183, с. 78].

Недотримання батьками своїх обов'язків провокує негативно впливає на дітей. По-перше, погіршується емоційний стан дитини підліткового віку; у неї з'являються такі ознаки, як:

— неспроможність будувати близькі надійні стосунки;

— низька самооцінка, тривожність і депресія, надмірна поступливість, гнів чи ворожість;

— недовіра до дорослих і под.

По-друге, виникають певні соціальні проблеми, основними серед яких є такі:

— соціальна ізоляція через невміння встановлювати й підтримувати дружні стосунки, образи або ігнорування однолітками;

— соціальне неприйняття, яке призводить до втягнення підлітка в групу дітей з антисоціальною поведінкою або до тих, хто ображають інших у школі;

— погана поведінка, що заважає успішно навчатися;

— часті пропуски занять і низька успішність у школі, що призводить до того, що таланти і схильності дитини не розвиваються і под. [183, с. 56]

Негативні наслідки неналежного виховання особливо яскраво простежуються, коли підліток дорослішає. Це виявляється, зокрема:

— у зловживанні алкоголем або наркотиками, кримінальній активності або сексуально експлуаторських стосунках;

— у нанесенні собі шкоди або спробі самогубства;

— у формуванні стосунків з агресивними партнерами;

— у наслідуванні стилю виховання, який породжує ті самі проблеми уже у власних дітей і под. [183, с. 79].

Неблагополучні сім'ї у Великобританії негативно впливають не тільки на дітей підліткового віку, але й загалом на суспільство в економічному, соціальному й медичному плані. Тому владні структури країни прагнуть зменшити кількість таких сімей, шукають шляхи, як допомогти батькам належним чином доглядати за своїми дітьми. Наслідки виховання у неблагополучних сім'ях можуть бути різними. Частина дітей підліткового почувається нещасними, сповільнюється їх розвиток, деякі з них можуть навіть померти, наприклад, у результаті нещасного випадку.

Проте є і такі підлітки, які не піддаються сильному впливу неблагополучної родини й можуть подолати труднощі завдяки підтримці родичів, сусідів, друзів, вчителів, волонтерів, соціальних працівників або ін., вважає Л. Голлман [181, с. 34].

Одним із найсерйозніших наслідків перебування дитини у неблагополучній сім'ї є порушення ними закону. Сьогодні в Західній Європі існують різні концепції **девіантної й деліквентної поведінки неповнолітніх**, які можна класифікувати за такими трьома напрямками: біосоціальний, соціологічний та критичний. Кожен з цих напрямів пропонує певні способи проведення профілактичних заходів щодо запобігання девіантній поведінці підлітків. У цілому виділяються такі три способи: правовий, медико-біологічний і соціальний. Концепція правової превенції передбачає вдосконалення кримінально-правових заходів у межах чинного законодавства. Концепція медико-біологічної превенції пропонує клінічні програми впливу на особистість, схильну до протиправної поведінки. Суть концепції соціальної превенції полягає в розвитку й розширенні різноманітних служб обстеження, які б сприяли забезпеченню ранньої профілактики девіантної і деліквентної поведінки неповнолітніх. Пропонується поєднання заходів обстеження, спостереження, виховання й покарання. Зразком країни, в якій діють такого роду служби є Великобританія. Розглянемо, які методи профілактичної роботи з неповнолітніми та молоддю тут використовуються [219, с.5].

На сьогодні у цій державі профілактичній роботі з неповнолітніми приділяється значна увага, оскільки проблема протиправної поведінки молоді є актуальною. Уряд Великобританії виділяє значні кошти на проведення відповідних наукових досліджень та здійснення необхідної науково-практичної діяльності. Робота з неповнолітніми, схильними до протиправної поведінки, а також з неблагополучними сім'ями забезпечується насамперед соціальними службами, які тісно співпрацюють з правоохоронними органами. Зусилля працівників спрямовуються передусім на виявлення неблагополучних сімей та організацію відповідних профілактично-корекційних заходів.

У разі виявлення сім'ї, в якій не створені належні умови для нормального розвитку дитини, де її ображають, карають чи не звертають на неї уваги, що негативно відбивається на поведінці дитини, – її тимчасово вилучають з родини. Найбільш поширеними заходами у цих випадках є «fostering»

(опікунство) або «"mainstay»" (головна підтримка), які означають догляд за чужою дитиною як особливий вид опікунства [219, с. 3].

Заслугує на увагу практика влаштування у Великій Британії дітей-сиріт у фостерні родини. Застосовуються два способи організації такої практики: фостерне виховання дітей та приватна фостерна опіка. Перший спосіб покладає усі функції з організації устрою дітей-сиріт на місцеві органи влади, агентів соціальних служб. Структури місцевої влади забезпечують умови для проживання та засоби для існування дитини, що знаходиться під опікою, через переселення її в біологічну родину, родину родичів. У Великій Британії понад 76 % дітей, які потребують опіки, перебувають у таких фостерних сім'ях. Якщо влаштувати дитину в родину неможливо, розглядається питання про її проживання в різного типу стаціонарних закладах: дитячих будинках, притулках, інтернатах [219, с.4].

Задля забезпечення достатньої кількості фостерних вихователів на рівні держави створена мережа фостерних агентств, які реалізують дві головні функції: пошук і підготовку потенційних вихователів; надання комплексу безкоштовних послуг дітям-сиротам та вихователям.

Суть іншого способу організації фостерінга полягає в приватній домовленості між батьками та фостерними вихователями про опіку дитини, здійснювану в будинку опікуна, без залучення органів місцевої влади. При цьому опікунами не можуть виступати батьки та родичі. У фостерній родині не може перебувати більше трьох дітей. Винятком з цього правила можуть бути випадки, коли опіки потребують рідні брати й сестри, кількість яких перевищує трое.

Уся процедура фостерної моделі виховання дітей-сиріт чітко регламентована у нормативному документі, що має назву "Національні стандарти фостерного виховання у Великій Британії".

Опікунство (fostering) передбачає перебування дитини в чужій сім'ї протягом тривалого періоду, зазвичай до повноліття. Контакти дитини з

рідними батьками зберігаються і, як тільки умови для виховання дитини в її родині стають більш сприятливими, вона повертається до неї [219, с. 3].

Головна підтримка (mainstay) передбачає догляд за дітьми віком від 11 до 17 років протягом коротшого періоду, найчастіше на кілька місяців у зв'язку з тимчасовими труднощами в сім'ї дитини. Якщо родинні проблеми вирішуються, вона повертається в рідну сім'ю, якщо ні – то оформляється опікунство (fostering).

Крім того, існує ще інший вид догляду за дітьми з неблагополучних сімей. Він називається «"emergency care»" – це догляд за дітьми у надзвичайних (критичних) ситуаціях. Він застосовується тоді, коли потрібно негайно ізолювати дитину з родини, якщо в ній трапилося щось надзвичайне, наприклад, вбивство, арешт, аварія й под.. У такому разі дитина передається для догляду в іншу сім'ю на кілька днів або тижнів до остаточного вирішення питання про її подальшу долю. Люди, які в будь-який момент готові прийняти для догляду чужу дитину, називаються «"carers»". Ними можуть бути сімейні або одинокі, яким виповнилось 25 років і які виявили бажання виховувати чужих дітей.

Описані вище види догляду за дітьми з неблагополучних сімей виникли тому, що інтернати й дитячі будинки не популярні у Великобританії. Вважається, що нормальний розвиток дитини може забезпечуватися тільки в сім'ї, рідній або чужій.

З проблемними сім'ями проводиться інтенсивна консультативна й психотерапевтична робота, яка винятково індивідуальна й залежно від труднощів, які переживає сім'я. Родина перебуває під постійним контролем соціального працівника, відвідує заняття в спеціальних центрах з питань сім'ї, які є в кожному місті [219, с. 3].

Посилена увага приділяється дітям, у поведінці яких уже виявилися певні відхилення, які вже здійснили незначні правопорушення. В разі здійснення злочину неповнолітнім до 16 років, його справа не розглядається в суді. За даними Х. Муррей, для цього існує спеціальна комісія "Children's Panels", яка

складається з людей (переважно віком від 25 до 50 років), що мають певні знання в галузі психології, педагогіки, навички спілкування з дітьми, проходять спеціальну підготовку за відповідними програмами. Робота в цій комісії вважається відповідальною, тому члени комісії призначаються Державним Секретарем на 5 років [195, с. 20].

Комісія забезпечує перебіг процедури, що називається "Children's Hearings". Це процес слухання дитячих справ, у якому беруть участь 3 члени комісії. Слухання найчастіше відбувається в сім'ї, за місцем проживання, у присутності батьків і дитини, поведінка якої обговорюється, соціальних працівників та вчителів. Перед цим дитину ретельно вивчають. Внаслідок слухання приймається рішення стосовно майбутнього дитини, хоча вплив самої дитини на прийняття рішення обмежений. Вона може бути залишена в сім'ї, але перебувати під наглядом соціального працівника, передана під опіку в іншу сім'ю, або направлена до спеціальної школи для дітей з відхиленнями в поведінці. У таких школах діти можуть перебувати від кількох місяців до кількох років залежно від позитивних змін у їх поведінці.

В окремих випадках діти з незначними відхиленнями в поведінці продовжують навчатися у своїй школі, але в другій половині дня вони обов'язково відвідують спеціальні центри соціальної роботи, де з ними працюють спеціалісти за індивідуальною програмою [219, с. 4].

У міжнародній практиці пріоритетність форм опіки визначається таким чином:

- 1) усиновлення;
- 2) опіка в сім'ях родичів;
- 3) прийомна сім'я;
- 4) інтернатний заклад [195, с. 51].

У Великій Британії, як і в США, Австрії, Швейцарії, Польщі продовжують функціонувати школи-інтернати (дитячі будинки, притулки) як державні установи утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Проте в процесі деінституціалізації державні виховні заклади

знали структурної трансформації, передовсім це стосується зменшення кількості вихованців (у середньому на 10-50 осіб в одній установі).

Для виховання дітей, які мають відхилення в поведінці, певні психологічні, фізичні проблеми, найбільш поширеними типами інтернатів є: лікувальні центри з цілодобовим перебуванням дітей; сімейні дитячі будинки; кризові та дитячі психіатричні центри [224, с. 52].

Участь громадськості Великої Британії у вирішенні проблем дітей-сиріт здійснюється за такими напрямками:

1. Розширюються повноваження соціальних служб в організації патронажної роботи з фостерними вихователями. З цією метою введено нову посаду – соціальний працівник, який допомагає прийомним родинам, що виховують дітей-сиріт.

2. Створюються багатопрофільні центри соціальних служб з проблем виховання, опіки, розв'язання вікових проблем тощо.

3. Широко практикується залучення до соціальної роботи представників релігійних громад, які працюють диференційовано з підлітками, самотніми матерями, безпритульними та іншими категоріями громадян, що потребують соціальної допомоги.

4. Ефективно залучаються до роботи з сиротами волонтери з міжнародних організацій, Дитячого фонду ООН, благодійних фондів. Активно пропагується серед громад меценатство [224, с. 53].

Перевагами фостерного виховання є:

- 1) розширення кола дітей, які отримують наближену до біологічної сім'ї форму виховання;
- 2) попередній відбір та професійна підготовка громадян, які бажають усиновити дитину або створити прийомну родину;
- 3) гарантований на державному рівні кваліфікований комплекс програм, що забезпечують виховний процес у родині;
- 4) розширення кола суб'єктів, які одержують право на виховання дитини.

Фінансовий аспект фостерного виховання характеризується такими показниками:

1. Домінування принципу мінімальної грошової дотації фостерній родині, здатній покривати стандартні соціальні потреби на утримання дитини (США, Австрія, Німеччина).

2. Повне покриття фінансових витрат на утримання дитини, що складається переважно з двох частин: поточні витрати та зарплата вихователів (Швеція, Голандія) [224, с. 94].

Організація "Tasade" у Великобританії має досвід розробки та впровадження настільних просвітницько-профілактичних ігор, наприклад, "Фото-фішка", "Крок за кроком", "Володар кілець", "Що я знаю про наркотики". Усі вони розробляються за активної участі неповнолітніх засуджених. Кожна гра апробується у фокус-групі з вихованцями, оцінюється ними з позиції доступності, змістовного наповнення тощо. Це ще один спосіб виявлення турботи громадськості про майбутнє дітей з неблагополучних сімей [186, с. 88].

З метою профілактики асоціальної поведінки підлітків у Великобританії впроваджуються різні програми. Наприклад, у 2012 році для 120 000 16-річних підлітків Національною службою Громадянина (National Citizen's Service (NCS)) розроблена програма «"Велике суспільство»» термін дії якої 2 роки у літній період. На реалізацію цієї програми виділяє кошти Уряд. Її кошторис становить 156 млн. фунтів стерлінгів (по 1 600 фунтів стерлінгів витрачається на кожну дитину). Діти живуть два тижні поза домівкою, перший тиждень вони займаються альпінізмом, сплаваються на плотах, подорожують; другий тиждень живуть самостійно, самі про себе дбають і розробляють волонтерський проект для району, в якому вони мешкають. Третій тиждень підлітки проводять вдома, реалізуючи свій проект.

У такий спосіб 16-річним дітям влаштовують церемонію переходу в доросле життя. За даними досліджень, 93% підлітків після завершення цієї програми сказали, що вони б могли рекомендувати цей проект своїм друзям;

95% зазначили, що програма дала їм можливість розвинути потрібні вміння для майбутнього; кількість дітей, які планують продовжити навчання збільшилася з 27% до 34%; 85% учасників погодились з тим, що проект зробив їхнє ставлення до людей різного походження більш позитивним .

На думку Л. Кейджсерс, чимало батьків британських підлітків переконані, що їхніх дітей виховувати складно. Проте, незважаючи на протиправну поведінку своїх дітей, соромляться звернутись до професіоналів (учителів, лікарів), друзів або родичів. Острах того, що вони не зможуть контролювати ситуацію в сім'ї, заважає їм обговорювати свої проблеми з іншими. Батьки наважуються звертатися до професіоналів зазвичай тоді, коли не можуть керувати власними дітьми [186, с. 88].

Існує багато причин того, чому батьки звертаються за допомогою. Це:

1. Пропуски дітьми уроків, небажання ходити до школи або виключення з навчального закладу, що викликане проблемами вдома, низькою самооцінкою, образами в школі, замкнутістю і под. У такому разі учням повинні призначити вчителів для навчання вдома, але їх для цього не вистачає. Негаразди в школі тягнуть за собою й інші проблеми, зокрема втечу з дому, скоєння злочинів тощо.

2. Несанкціонована відсутність дітей вдома: без дозволу не приходять ночувати або повертаються дуже пізно. Підлітки не дотримуються вказівок та інструкцій батьків і цим викликають у них надзвичайну тривогу. Батьки усвідомлюють усі можливі ризики, яким піддаються їхні діти, але водночас не можуть вплинути на їхню поведінку. Це відбувається тому, що батьки використовують неефективні методи виховання і не знають про можливі альтернативи.

3. Фізична агресія, насильство, жорстокість і кримінальна поведінка дітей (шкодять майно, нападають на членів сім'ї, б'ються, застосовують гостру чи пневматичну зброю й под.). Окремі молоді люди крадуть у батьків або інших людей, забирають кредитні картки, знімаючи гроші з рахунку на наркотики чи інші потреби [187, с. 1314].

Незадовільна поведінка дітей підліткового віку найчастіше є симптомом інших сімейних проблем, таких, зокрема, як розлучення або створення одним з батьків нової сім'ї. У таких випадках діти сердяться на батьків за розлучення, не розуміють його причин, їм не подобається, коли в сім'ю приходять новий партнер батька або матері. Підлітки важко переживають втрату, у них виникає емоційна травма. Ще більше може загострити ситуацію те, що розлучені батьки починають давати дитині вказівки, які суперечать одна одній.

У більшості сімей, які розпалися, один з батьків частково зникає з повсякденного життя дитини, частота контакту з ним зменшується, погіршується якість стосунків. Розлучення впливає також на добробут сім'ї, починаються матеріальні труднощі, що ще більше підсилює почуття образи в дітей і загострює конфлікт [188, с. 791].

В. Кінг стверджує, що розлучення негативно впливає на якість виховання дітей, особливо, якщо у сім'ї з'являється мачуха або вітчим, що породжує нові проблеми, пов'язані з розподілом ролей і обов'язків у родині. Діти не встигають відійти від розлучення батьків, як уже потрібно будувати нові стосунки [190, с. 954].

Найбільш несприйнятливую атмосферу для дітей створюють конфлікти в сім'ї, через які батьки не можуть приділити належної уваги дітям і, як наслідок, недостатньо контролюють і дисциплінують їх, що призводить до порушення поведінки. Особливо страждають від сімейних конфліктів ті діти, які є посередниками між дорослими, тому що вони схильні звинувачувати себе в суперечках батьків, відчувати сором і тривогу [172, с. 109].

Якщо проблемна сім'я живе ізольовано, якщо її членам сім'ї немає у кого попросити допомоги, то така родина зразу ж звертається до професіоналів, які надають соціально-педагогічну допомогу, спрямовану на встановлення нормальних стосунків між членами родини, в школі, в суспільстві.

Зарубіжний досвід соціальної роботи засвідчує, що існують два підходи до організації соціальної роботи: соціальні працівники або входять до складу персоналу шкіл, або об'єднуються в спеціальні служби соціального

забезпечення освіти. Відповідно до досліджень П. Даксбері, у Великобританії соціальні працівники, будучи співробітниками служби соціального забезпечення освіти, часто закріплюються за окремими школами. Вони регулярно відвідують школи, за які відповідають, допомагають учителям та іншим працівниками школи усувати проблеми, пов'язані з поведінкою окремих дітей, їх відвідуванням та успішністю [161, с. 67].

Обов'язком соціальних працівників є допомога не тільки дітям, а й їх батькам. Зустрічаючись з ними в школі і вдома, вони заохочують їх максимально використовувати освітні можливості, що надаються їхній дитині, допомагають у налагодженні нормальних стосунків в сім'ї, у вирішенні інших проблем, які впливають на виховання дітей. Служби соціального забезпечення освіти відповідають за організацію регулярних перевірок відвідуваності уроків, що проводяться вчителями, з'ясовують причини невідвідування навчальних занять. Часта відсутність на уроках може свідчити про те, що дитина стикається з труднощами вдома чи в школі. Після з'ясування всіх обставин і консультації з учителями, соціальні працівники надають допомогу як дитині, так і її батькам [172, с. 39].

Якщо проблеми виходять за межі компетенції школи або служби соціального забезпечення, соціальні працівники звертаються до соціальних служб та інші агентства.

В обов'язки співробітників служби соціального забезпечення освіти входить виявлення дітей, які піддаються насиллю, страждають від материнської емоційної відчуженості, а також тих, чий фізичний, емоційний або освітній розвиток відстає. Усім їм надається допомога з залученням у разі потреби психологів, юристів, медичних працівників, поліції тощо.

Соціальні службовці мають зв'язок з медичними працівниками шкіл і через них дізнаються про тривалість хвороби будь-кого з дітей, що мають відхилення в розвитку. Щоб запобігти їх відставанню в навчанні, організуються заняття вдома чи лікарні.

Велику роль відіграють працівники служби соціального забезпечення освіти в інтеграції дітей, які мають відхилення в розвитку, у звичайні школи. Серед інших функцій цієї служби можна виділити такі: турбота про дітей, які через поведінку тимчасово або остаточно виключені зі школи; надання підтримки батькам у влаштуванні дитини до іншого навчального закладу; допомога дітям національних меншин в адаптації до інших школярів; створення і збереження нормальних стосунків між ними; виявлення дітей, які незаконно працюють у навчальний час, вирішення питань щодо їхнього нормального навчання; загальне спостереження за виконанням правових норм стосовно дитячої праці; спостереження за відвідуванням дітьми дитячих груп і дитячих центрів (аналогі наших дитячих дошкільних установ); з'ясування причин тривалої відсутності дитини й допомога у разі серйозної хвороби або жорстокого поводження з нею; підтримка дітей, які здобувають освіту поза школою (консультативно, на дому, в лікувальних центрах), сприяння в користуванні соціальними привілеями [172, с. 87].

У Великобританії є багато служб підтримки сімей, які підпорядковуються соціальним службам, наприклад, ті, що функціонують при центрах дітей і сім'ї. Працівники цих служб пропонують емоційну, практичну й соціальну допомогу неблагополучним сім'ям, сприяють працевлаштуванню батьків, допомагають підліткам вирішувати проблеми в школі з навчанням, сприяють подружнім парам побудувати стосунки, основані на взаємоповазі, різним сім'ям будувати між собою дружні зв'язки, щоб допомагати одна одній. Наприклад, організація «Дії для дітей» (Action for Children) є однією з провідних благодійних організацій для дітей, яка керує близько 500 дитячими службами і працює майже з 178 000 дітей, молоді та їхніми сім'ями, а також створює Центри для дітей і забезпечує інтенсивну допомогу неблагополучним сім'ям, співпрацюючи з місцевими організаціями [161, с. 68].

Серед соціальних служб є: центри для батьків дітей підліткового віку (окремо для матерів, самотніх батьків і для обох батьків), куди можна зателефонувати або зайти за попередньою домовленістю (інколи потрібне

направлення від терапевта або зі школи); центри, які проводять курси для батьків або організують індивідуальні консультації для батьків і дітей, надають безкоштовну допомогу або інформацію за телефоном чи електронною поштою; центри, які надають інформацію про статеве здоров'я, контрацепцію і вживання наркотиків й алкоголю; центри, які допомагають підліткам, що зіткнулися з цькуванням у школі, ізоляцією, проблемою контролю емоцій, поганими стосунками, насиллям, з проблемами в школі чи на роботі, поведінки, самооцінки, вживання їжі, навчання, з психічного стану, сексуальних стосунків, незапланованої вагітності та ін. [161, с. 67].

У Великобританії існують телефони довіри, які пропонують потрібну інформацію, підтримку й допомогу. Зазвичай вони безкоштовні, конфіденційні й анонімні, на одні з них можна зателефонувати щодо СНІДу, на другі – щодо сексуальних проблем, контрацепції і стосунків, треті створені для дітей, які знаходяться не вдома, четверті – для тих, хто планує сім'ю, п'яті – для національних меншин, шості – для сімей з одним батьком, сьомі – для підлітків, які мають проблеми зі здоров'ям, восьмі – для розумово відсталих дітей і дорослих, дев'яті – для людей з психічними проблемами, десяті – хворих на аутизм, одинадцяті – для всиновлених дітей, дванадцяті – для тих, хто перебуває в депресії або відчаї та ін. [164, с. 35]

Інколи у Великобританії батькам важко одержати допомогу від соціальних служб, якщо, наприклад, дитина не стоїть на обліку в міліції або тип проблеми сім'ї не відповідає інструкціям і не підпадає під класифікації, якими керуються соціальні служби. Більшість британських батьків спочатку звертається до свого терапевта. Щоб наважитися попросити про допомогу в соціальних службах, батьки мають визнати, що вони зазнали невдачі як вихователі, відчуття приниження; що надалі не зможуть контролювати ситуацію з дітьми і що все може закінчитися тим, що у них заберуть дитину. Британські вчені, зокрема А. Ріво наголошують на тому, що потрібно шукати шляхи, аби зробити так, щоб батьки не боялися шукати допомоги через можливі наслідки. Дослідження, проведені ним, виявили, що батьків більше

приваблюють волонтерські агенства (voluntary agencies), ніж соціальні служби (social care services). Допомога частіше надається сім'ям, які не самі звернулися за нею, а яких направили спеціальні служби [200, с.825].

Ті молоді люди, які шукають самі допомоги, також стикаються з певними труднощами. Так, соціальні дослідження, проведені у Великобританії С. Нельсоном, виявили, що діти, які хотіли поскаржитись своїм учителям на своїх батьків щодо зловживання ними алкоголем і наркотиками, боялися, що втручання в сім'ю буде занадто сильним та обтяжливим. Тільки 2% дітей, у яких розлучилися батьки, поділилися цим з учителем або психологом у перші тижні після розлучення. Інше дослідження виявило, що друзі вагомо підтримують дітей у важкі хвилини, особливо дівчаток. Підлітки віддають перевагу телефонам довіри, тому що вони не знають, як можна звернутися до соціальної служби, і їм незручно просити допомоги у вчителів або терапевтів. У проблемних випадках для дітей особливо важлива конфіденційність і довіра [196, с. 17] .

Економічна криза у Великобританії все більш негативно впливає на фінансування соціальних служб; з 2010 р. до 2014 воно має зменшитися на 28%, хоча кількість направлень про допомогу дітям у місцевої влади збільшилася на 27%. За даними Міністерства громад і місцевих урядів (the Department for Communities and Local Government), середня вартість успішного втручання в неблагополучну сім'ю становить 10 000 фунтів стерлінгів, але станом на 2012 рік Уряд Великобританії зменшує фінансування соціальних служб на 100 млн. фунтів стерлінгів [236].

Зростає безробіття, через що сім'ї опиняються в складній фінансовій ситуації, яка може в окремих випадках мати негативний вплив на турботу про дітей. Тому, як запевняє Л. Брукс, важливо, щоб економічний клімат не зупиняв прогресу в розумінні і вчасному реагуванні на проблеми неблагополучних сімей. Потрібно поширювати інформацію, щоб батьки знали, куди можна звернутися в разі хвилювання за дитину і при цьому були впевнені, що ситуація для їх дитини зміниться на краще. Необхідно розробляти нові

інноваційні програми підтримки дітей і неблагополучних сімей. Важливо, щоб соціальні служби не відмовляли сім'ям, які звертаються по допомогу, що в деяких районах Великобританії трапляється у 1/3 випадків. Враховуючи високий відсоток батьків, які звертаються з такими проблемами, як пропуски в школі, виключення підлітка зі школи, вживання наркотиків, скоєння злочинів і втеча з дому, – потрібно зробити соціальні служби доступними [149, с. 251]. Соціальному працівнику й сім'ї потрібно достатньо часу, щоб налагодити тісний контакт, завоювати довіру один одного й сформувати відверті робочі стосунки.

Британські вчені, зокрема Д. Даніелс, вважають, що в суспільстві повинні бути розроблені стратегії для запобігання виникненню неблагополучних сімей і відповідного реагування на них. Втручання в сім'ю тільки тоді може бути ефективним, якщо воно враховує обставини, які у ній склалися. Родинам потрібно допомагати якомога раніше, коли тільки виявлені проблеми [157, с. 143].

Соціальні працівники повинні вміти розпізнати тип неблагополучної сім'ї (наприклад, батьки нехтують своїми обов'язками через неорганізованість, депресію, економічну депривацію чи мають інші емоційні проблеми). Соціальним працівникам потрібно охопити своєю увагою всю сім'ю та їхні стосунки, адже інколи батьки ставлять свої потреби понад потребами дітей. Важливо також правильно визначити, яка саме допомога потрібна та яка саме служба повинна це робити [155, с. 145].

Батько повинен більше підтримувати свою сім'ю, цікавитися навчанням дітей. Спеціально проведені британським вченим Р. Дей дослідження виявили, що в тих неблагополучних сім'ях, де батько був активно включений у життя сім'ї, діти мали більше соціально адаптованих друзів, у них було менше проблем з поведінкою, вони скоювали менше злочинів, менше зловживали алкоголем і наркотиками, краще вчилися в школі, мали більшу здатність до емпатії (співпереживання), вищу самооцінку, отримували більше задоволення від життя, мали кращі стосунки з партнерами. Батьки, які брали участь у

дослідженні, розповіли, що якби соціальні служби мали більше працівників чоловічої статі й проводили психотерапевтичні групові заняття для чоловіків, то батьки більше співпрацювали би з ними. Р. Дей вважає, що потрібно проводити більше досліджень щодо ролі батька в неблагополучних сім'ях і про те, оскільки в переважній більшості наукових робіт наголошується на ролі матерів у неблагополучних сім'ях, хоча згідно з громадською думкою, роль батька теж велика: 7 з 10 мам (68%) вважають, що їхні партнери такі ж гарні батьки, як і вони самі, 7 з 10 мам (70%) погодилися, що в суспільстві більше цінуються стосунки дитини з матір'ю, ніж з батьком; 6 із 10 (59%) погодилися з твердженням, що в суспільстві недооцінюють роль батька; 7 з 10 (70%) вважають, що не треба терпіти, коли батько не виконує своїх обов'язків з виховання дітей; 8 з 10 жінок (80%) і 6 із 10 чоловіків (62%) погоджуються, що батько так само добре може дбати про своїх дітей, як і мати [158, с. 900].

Останнім часом у Великобританії з метою зменшення кількості неблагополучних сімей упроваджується програма, яка передбачає надання громадськості через ЗМІ необхідної інформації, спрямованої на запобігання виникненню неблагополучних сімей, розпізнання проблем у сім'ї на ранніх стадіях, а не коли доводиться забирати дитину. Реалізація програми вимагає від урядових міністерств довготривалої фінансової й політичної підтримки соціальних служб, які займаються усуненням несприятливих факторів, що спричиняють виникнення неблагополучних сімей [157, с. 90].

Консервативний і лейбористський уряди протягом останніх 12 років проводили політику збільшення відповідальності батьків за поведінку їхніх дітей. В акті про карне судочинство (Criminal Justice Act, 1991 рік) мировим суддям був даний дозвіл накладати штрафи на батьків за скоєні їхніми дітьми злочини, але упродовж 1990-х років кількість оштрафованих стабільно зростала. Батьки можуть бути притягнуті до суду за те, що їхні діти постійно пропускають уроки в школі чи виявляють інші типи асоціальної поведінки.

Батькам у Великобританії буває важко отримати соціальну допомогу в складних сімейних ситуаціях, тому що не всі з них знають, куди треба

звертатися: деякі бояться просити допомоги у соціальної служби, оскільки остерігаються, щоб їхню дитину-підлітка не забрали з сім'ї. Бувають випадки, коли батьки у Великобританії звертаються за допомогою, але їм відмовляють, тому що, на думку соціальної служби, проблеми батьків з підлітками не такі вже й великі, щоб втручатись в сім'ю, хоча батьки при цьому стверджують, що їм вкрай необхідна підтримка. На жаль, в деяких випадках допомога приходиться занадто пізно, щоб попередити серйозні негативні наслідки, такі, як втрата освіти [160, с. 57].

Проведене С. Стейс дослідження свідчить про те, що однією з причин невчасного отримання допомоги всіма, хто цього потребує, є недостатня кількість соціальних служб у Великобританії. Через це сім'ї часто опиняються в складних ситуаціях, оскільки дії соціальних робітників обмежені певними інструкціями, що не дозволяють їм взяти заходів, визначених законом (наприклад, здійснення процедури захисту дитини (child protection procedure) або виконання постанови ювенального суду, яка вимагає призначення соціального працівника терміном до 3-х років для консультування молодої людини й надання їй допомоги) [208, с. 52].

Втручання в неблагополучні сім'ї у Великобританії – це коштовний і важкий процес, що вимагає інтенсивної, довготривалої й різнопланової роботи від висококваліфікованих кадрів. Результати досліджень свідчать, що курси для батьків, шкільні соціальні робітники, соціалізація і психотерапевтичний підхід, спрямовані на батьків і дітей, можуть допомогти у профілактиці виникнення неблагополучних сімей [183, с.30].

Отже, перебування дітей у неблагополучних сім'ях обкрадає їх, забираючи у них дитинство, на яке вони мають право. Тому перед суспільством стоїть завдання зупинити це явище, створювати такі умови, щоб діти з незадоволеними потребами були помічені й підтримані, щоб вони мали достатньо їжі, задовільне житло, дорослих, які люблять і підтримують їх, послідовне виховання, певні досягнення, здобутки і повагу. Тільки за таких умов з них виростуть гідні громадяни Великої Британії.

Висновки до II розділу

Британське суспільство стурбоване багатьма проблемами, пов'язаними з сім'єю, яка традиційно вважається первинною ланкою у вихованні дітей. Зміна традиційної звичної структури сім'ї (відсутність старшого покоління), зниження виховного потенціалу, розширення масштабів бездоглядності дітей, нестабільність, високий рівень розлучень, зростання кількості сімей з одним із батьків чи з матір'ю-підлітком, бідність і пов'язана з нею погана підготовка дітей до школи, наркоманія й алкоголізм – ось неповний перелік проблем, які потребують негайного вирішення.

З метою поліпшення якості життя підлітків, покращення їхнього розумового розвитку, профілактики злочинності у Великій Британії проводиться багато досліджень стану сучасного сімейного виховання дітей підліткового віку, , адже якщо підлітки будуть жити краще, то це позитивно впливатиме на батьківське благополуччя й задоволення життям і на суспільство загалом.

Вивчення джерельної бази дало змогу стверджувати, що проблеми більшості батьків, які звертаються на телефони довіри, стосуються поведінки підлітків і непорозумінь з ними, а серйозні проблеми існують тільки у меншості.

Ці проблеми на сьогодні недостатньо досліджені у британській науковій літературі. Натомість багато досліджень проведено щодо статевих проблем у молоді, підліткової вагітності, наркотиків, зловживання алкоголем, антисоціальної поведінки дітей підліткового віку.

Важливою умовою благополуччя підлітків є також якісні сімейні стосунки, що є впливовішим, ніж зміни у сім'ї, сімейний склад або кількість часу, проведеного разом.

Кількість дітей, які живуть у неблагополучних сім'ях, постійно зростає. З метою запобігання виникненню таких сімей і допомоги вже існуючим, у

Великобританії було відкрито Національний інститут сім'ї й виховання (the National Family and Parenting Institute); створено цілодобові телефони довіри (Parentline Plus) для батьків; збільшилася кількість ініціатив, які здійснюються й фінансуються волонтерами, зокрема проводяться уроки з виховання.

Британські вчені працюють над розробкою стратегії запобігання виникненню неблагополучних сімей і відповідного реагування на них. Втручання в сім'ю тільки тоді може бути ефективним, якщо воно враховує обставини, які склалися у кожній конкретній ситуації. Родинам потрібно допомагати якомога раніше, коли проблеми тільки починають з'являтися. Доведено, що втручання на ранній стадії сімейної кризи є найбільш бажане й ефективне. Це дає змогу швидше внести зміни в життя сім'ї і зупинити страждання дітей.

Британські науковці вважають, що для того, щоб юність не стала проблематичним і важким періодом емоційної нестабільності й бунту, потрібно батькам давати більше рекомендацій щодо виховання і способів подолання щоденних проблем, викликаних непорозумінням з дітьми. Незважаючи на стереотипи, науковці Великої Британії переконують, що підлітковий вік – не обов'язково період неминучої напруги. Він може бути для сім'ї спокійним і принести задоволення, якщо вони знатимуть, як правильно будувати стосунки з дітьми і вирішувати конфлікти.

Отже, британська сім'я відіграє важливу роль у вихованні дітей підліткового віку, хоча багатьом родинам приходиться долати певні проблеми, які пов'язані з впливом соціуму і особливостями розвитку підлітків.

РОЗДІЛ III

ОРГАНІЗАЦІЯ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО
ВІКУ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ3.1. Зміст сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій
Британії

Британська етнопедагогіка вбачає основну мету сімейного виховання у всебічному й гармонійному розвитку дитини, підготовці її до життя і праці. Цю думку підтримує наукова педагогіка, вона постає із визначення Г. Спенсера: "...зробити людину здатною жити повноцінним життям" [92, с. 46].

Мета, зміст, завдання сімейного виховання у Великій Британії співзвучні із загальноприйнятими у педагогічній науці. Але водночас вони несуть на собі відбиток матеріальної й духовної культури британського народу, пов'язані з особливостями формування самобутнього англійського характеру й відповідно відображені у стилі життя і традиціях родинного виховання. **Зміст сімейного виховання** – це те, що впливає із багатства суспільно-історичного досвіду, вартостей культури і використовується для потреб виховного процесу, тобто це система цінностей світової і національної культури, яку підлітки повинні засвоїти, зберегти і розвинути відповідно до поставленої мети і завдань виховання. Зміст сімейного виховання охоплює всі напрямки — моральне, розумове, трудове, естетичне, фізичне і т. ін., спрямовуючись на розвиток тіла, душі, розуму юної особистості [60, с. 23].

Основними напрямками сімейного виховання є релігійне, фізичне, трудове, моральне, розумове, патріотичне, громадянське, економічне, художньо-естетичне та інформаційне. Усі вони тісно пов'язані між собою і взаємодоповнюють один одного, мають суттєве теоретико-методологічне значення для методики сімейного виховання дітей підліткового віку в сучасних умовах.

Так, наприклад, британські сімейні традиції фізичного виховання дітей підліткового віку пов'язані насамперед з історичним розвитком цієї країни. Умови, в яких перебувала Британія протягом тривалого часу, вимагали досконалої військово-фізичної підготовки чоловічого населення. Тому до запровадження християнства тут склалася своя система, зорієнтована не лише на фізичне загартування молоді, а й на оволодіння військовим мистецтвом. У стародавніх британців високо цінували військову дисципліну. З раннього віку діти звикали володіти зброєю й ознайомлювалися із славними подвигами предків, а коли підросли, опановували мистецтво ведення військових дій [45, с. 89].

Британці вважають, що оскільки спосіб життя й поведінка дитини з перших днів її існування закладаються в сім'ї, то домашнє фізичне виховання важливіше, порівняно з тим, чому пізніше може навчити школа. Батьки дбають про загартування дітей з юних літ. Традиції зобов'язують їх щоденно загартовувати дітей, давати їм просту й невишукану їжу. За такого режиму дитина росте здоровою й енергійною.

Одяг, на думку британців, – важливий компонент фізичного виховання. Він повинен бути м'яким і простим, досить вільним, щоб не перешкоджати рухам. Його призначення – не прикрашати, а захищати від холоду, вітру й дощу [149, с. 146].

Фізичні вправи, ігри – життєво необхідні британцям. І діти, і дорослі хоча б раз на тиждень відвідують секції футболу, тенісу, легкої атлетики, художньої та спортивної гімнастики. Спортом у Британії називають різноманітні фізичні вправи й змагання: плавання, рибальство, гру в м'яч, бокс, полювання на лисиць і под. Британські діти більше, ніж їх ровесники з інших країн, ознайомлені з кожним видом спорту. Перевага надається рухливим іграм. На підставі власних спостережень Е. Демолен писав, що фізична сила й енергія розвиваються не за рахунок надмірних тілесних вправ і гімнастики, а завдяки іграм переважно на свіжому повітрі [43, с. 40]. Окрім вправляння м'язів, вони навчають володіти собою. Водночас британці

значну увагу приділяють спорту, як засобу виховання молоді. Важливість спорту як невід'ємної частини фізичного виховання у Великій Британії визнано законодавчо. Місцева влада зобов'язана забезпечувати і підтримувати в належному стані спортивні майданчики, користуватися якими дозволено за досить низьку платню або й безкоштовно [47, с. 59].

Традиційно батьки не застосовують до дітей таких абсурдних покарань, як позбавлення їжі чи прогулянки, які можуть послабити енергію підлітка, зашкодити його здоров'ю. Фізична безпека передбачає захист тіла від ушкоджень, запобігання загрозі життя дитини. Забезпеченню фізичного здоров'я дитини має сприяти задоволення потреб у житлі, одязі, харчуванні; недопустимі небезпечні ситуації або фізичне перевантаження.

Повноцінний фізичний розвиток дитини передбачає створення належних умов для зміцнення здоров'я, забезпечення спортивним приладдям для занять спортом, формування навичок догляду за здоров'ям, участь у рухливих іграх.

У підході британської етнопедагогіки до проблеми трудового виховання можна простежити основні думки, що висловлювалися представниками англійської трудової школи: вирішальний вплив трудового виховання на всебічний гармонійний розвиток дитини, необхідність поєднання розумової й фізичної праці, чергування теоретичних і практичних занять, праці й відпочинку. Будь-яка праця дитини повинна бути наповнена певним змістом, бути посильною і, за можливості, не одноманітною, систематичною, щоб перетворитися у внутрішню потребу. Дитину ніколи не варто карати працею, а, навпаки, потрібно стимулювати у неї бажання трудитися особистим прикладом. Прищеплення любові до праці, підготовка до трудової діяльності посідають головне місце в системі народного виховання [55, с. 87].

Особливості історичного розвитку британської нації, традиції сімейного виховання у Великій Британії, характерні риси англійської вдачі мали безпосередній вплив на формування мети, змісту та принципів трудового виховання у британській етнопедагогіці.

"Працю англіїці піднесли до рівня релігії. Для них праця й боротьба з труднощами рівнозначні молитві (work is worship)", – писала О.І. Водовозова [26, с. 91]. Спосіб життя британців не узгоджується з тривалим відпочинком, повним спокою й бездіяльності. Здається, вони лише тоді відчувають справжнє моральне задоволення, коли їхні фізичні й моральні сили спрямовані на певну діяльність. Спад енергії та життєвої активності британці розцінюють як справжнє нещастя, яке заслуговує співчуття.

Маргарет Тетчер надзвичайно цінувала працю британців заради комфортного облаштування своєї сім'ї. На її думку, шкідливими є лише "гроші заради грошей", а праця на благо родини – один зі стимулів не лише економічного зростання суспільства, а й розвитку особистості [155, с. 47].

Британці вміють раціонально організувати свій час, поєднати розумову й фізичну працю, чергувати працю з відпочинком, що є наслідком відшліфованої віками системи трудового виховання. О.І. Водовозова звертала увагу на те, що кожний з них багато працює, але завжди знаходить час і для відпочинку [26, с. 67].

Сімейне виховання у Великій Британії будувалося на урахуванні особливостей не тільки кожної вікової групи, а й статі. Традиційно хлопчики здебільшого працювали з батьком, здобували освіту, набували професійної майстерності; дівчатка готувалися стати добрими господинями, вірними дружинами й турботливими матерями.

Праця в народному уявленні виступала як джерело задоволення матеріальних і духовних потреб людей, природна умова людського життя, фактор всебічного розвитку особистості, про що свідчать прислів'я, як-от: "Щоб людиною стати, треба працювати", "Без труда нема добра". Тому включення дітей змалку в спільну з дорослими діяльність, розвиток творчої працелюбної особистості британська педагогіка розглядає як один з головних принципів родинного виховання [30, с 18]. .

Виховання в дитини любові й поваги до праці споконвіку вважалося у Британії основним обов'язком родини, а тому національні традиції

трудового виховання живляться насамперед із джерел сімейної педагогіки. Весь уклад британської сім'ї, сімейні традиції були спрямовані на підготовку дитини до праці, оволодіння нею практичними навичками і вміннями. Англійська народна мудрість вчить: "Race is got by running" (Успіх досягається працею); "Bad workman quarrels with his tools" (Щоб людиною стати, треба працювати) [8, с. 20].

У британських сім'ях дітям прищеплюють благородні риси: любов до матері, родини, рідного краю, свого народу, його культури та мови. Не секрет, що найбільше в світі британець цінує свою батьківщину, сім'ю й домашнє вогнище, надає перевагу рідній мові, неохоче вивчає чужі. Дітей навчають поважати і зберігати традиції.

Найповніше моральні якості людини виявляються у ставленні до праці та її результатів. Виховне значення праці підкреслюють англійські прислів'я: "Practice makes perfect" (Робота вчить); "Where is a will, there is a way" (Де руки й охота, там є й робота); "Good workman is known by his chips" (По роботі пізнається майстер); "Cook cannot lick his own fingers" (Справа майстра звеличує) [30, с. 9].

Спільна праця батьків і дітей у саду, на городі, з оздоблення помешкання – невід'ємна частина сімейного виховання британців. Лінощі засуджуються, а той, хто не хоче працювати, живе за рахунок тільки чужої праці, вважається аморальною особистістю: "No song, no supper" (Хочеш їсти калачі, не лежи на печі); "He who does not work, neither shall he eat" (Хто не працює, той не їсть) [8, с. 49].

У сім'ї британські діти вперше пізнають суть таких моральних понять, як добро і зло, чесність, доброзичливість, обов'язок, співчуття, щирість. Тут вони вчаться піклуватися про старших, молодших, слабших. Батьки намагаються не лише ознайомити дітей з моральними нормами поведінки, а й навчають їх регулювати й оцінювати свої вчинки, опираючись на внутрішні моральні почуття і переконання. Дітей готують бути морально стійкими й у стосунках з іншими людьми, і перед самими собою. Вкласти в дитину твердий

характер, просту, відкриту, чесну й незалежну душу – ось завдання морального виховання, у розумінні британців.

Характерною особливістю морального виховання в британській родині є довіра. Батьки уникають безконечних моралізувань. Дитина з раннього віку привчається покладатися на власні сили. Вільний вибір (хоча й після попередження) між добром і злом розвиває в ній почуття відповідальності: вона чинить погано – повинна бути готова нести моральну відповідальність за наслідки свого вчинку. Однак можливість поганих учинків ніколи не передбачається наперед, і за дитиною ніколи не наглядають, щоб спіймати під час порушення. Наслідком такого підходу є те, що діти виростають впевненими в собі, відповідальними, вміють розрізняти добро і зло, заслуговують на довіру [45, с. 100].

У британській сім'ї вчать поважати правду й зневажати брехню. Діти знають, що чесністю можна завоювати довіру, а тому уникають брехні. На нашу думку, в результаті такого підходу до виховання і досягає своєї мети англійська педагогіка. Самоповага утримує британців з раннього віку від поганих учинків, а через те, що таке почуття значною мірою притаманне всій нації, то британці без особливих прийомів педагогічного мистецтва досягають високих результатів у сфері морального виховання, вважає Д. Крамінов [73, с. 24].

Згідно з Законом про освіту 1988 року, уряд вимагає від британських шкіл нових, удосконалених програм релігійного виховання. Хоча релігійні традиції у Британії переважно християнські, до уваги беруться й інші віровизнання, які є в країні. З 1988 року багато органів місцевої влади вже переглянули й узгодили свої програми з новими вимогами. Для консультацій з питань релігії при кожному місцевому управлінні освіти створено постійну раду. Релігійна освіта в школі організовується так, щоб задовольнити потреби всіх існуючих у цій місцевості віровизнань, домогтися повної толерантності й пошани до інших релігійних традицій. Одночасно уряд Великої Британії надає право невіруючим батькам звільняти своїх дітей, за їх

бажанням, від занять із вивчення Біблії й від колективного богослужіння [143, с. 48].

У масовій практиці сімейного виховання британців розвиток розумових здібностей є невід'ємним компонентом формування активної творчої особистості. Головне своє призначення народна педагогіка завжди вбачала в тому, щоб розвивати в дітей цікавість, допитливість розуму і формувати на їх основі пізнавальні інтереси. У Великій Британії давно зрозуміли, що робити це потрібно з раннього дитинства. Від народження мозок дитини готовий сприймати і запам'ятовувати інформацію, а першим джерелом знань про навколишній світ є її батьки, сім'я. Саме там формуються елементи виховання розуму, що в майбутньому дадуть можливість розвинути кмітливість, інтелект, стануть основою свідомого ставлення до навчання. Потреба в самостійному здобутті знань в їх творчому осмисленні сформує культуру розумової праці, вважає М. Керр [189, с. 39].

Розумове виховання в сім'ї передбачає правильну організацію розумової праці, створення сприятливих умов, за яких діти можуть розвивати свої здібності й талант. Британська етнопедагогіка виділила уклад життя і діяльності дітей, неухильне дотримання правильного режиму дня й відпочинку як необхідну умову розумового виховання. "Вільний доступ у бібліотеки, знайомство з раннього дитинства в музеях і на різноманітних виставках з сучасним життям народів світу – все це розвиває пристрасть до наукового пізнання", – писала О.І. Водовозова [26, с. 109].

Іншою важливою дидактичною умовою розумового виховання є систематичність здобуття та засвоєння знань, безперервність освіти: "It is never late to learn" (Вчитися ніколи не пізно); "Soon learn, soon forgotten" (Що швидко вивчається, те швидко забувається) [8, с. 39].

Звертають увагу в країні й на інтелектуальне виховання дітей, які мають фізичні й розумові вади. Законом про освіту 1993 р. передбачено надання їм спеціальної освіти. Батькам дозволено брати участь у прийнятті

відповідною комісією рішення щодо надання спеціальної освіти їхній дитині після попереднього детального її вивчення та визначення у неї навчальних потреб і можливостей. Британське законодавство вважає, що діти з розумовими та фізичними вадами можуть навчатися в звичайних школах, але переважно вони відвідують денні, спеціальні школи-інтернати (їх у Великій Британії близько 1800). С. Беверідж вважає, що увага громадськості та уряду країни до проблем таких дітей сприяє значному підвищенню їхнього розумового рівня [146, с. 98].

Розвиток розумових здібностей завжди залишається в центрі уваги британської сім'ї й педагогічної науки. Усвідомлення його пріоритетності стало характерним явищем сучасного британського суспільства.

Захист інтелектуальних сил дитини виявляється в забезпеченні можливостей її розумового розвитку. Першочерговим завданням є запобігання спроби принизити гідність дитини, недопущення фізичних або словесних нападів, які гальмують її бажання вчитися. У сім'ї має домінувати атмосфера миролюбства й справедливості, взаємоповаги і відповідального ставлення до дитини. Будь-які форми страху, погрози, приниження мають бути виключені з виховного арсеналу батьків. Любов, довіра, розумна вибагливість мають становити основу виховного впливу батьків на своїх дітей. Дотримання цих настанов сприятиме інтелектуальному захисту молодого покоління в сім'ї. Його забезпечення, вважають британські фахівці, позитивно відіб'ється на розвитку розумових здібностей дитини [149, с. 20]. Британські педагоги стверджують, що інтелектуальний розвиток дитини може бути гарантований за таких умов: надання можливості вчитися (опановувати закони природи й моральні закони), оволодівати вміннями читати, писати, рахувати тощо, грати в інтелектуальні ігри, набувати соціальних умінь та засвоювати норми і правила поведінки в суспільстві; вдосконалювати моральний і духовний досвід, оволодівати системою цінностей та етичних настанов, прилучатися до загальнолюдських і національних традицій і культурної спадщини [192, с. 26].

Наведені вимоги покликані забезпечити повноцінний інтелектуальний розвиток дитини в сім'ї, оскільки в них враховуються як суто інтелектуальний тренінг, що сприяє розумовому розвитку, так і заходи з його облагородження, надання йому гуманних рис.

Гармонійне поєднання гнучкості розуму з моральними ідеалами сприяє вихованню глибокомислячої людини, здатної приймати відповідальні рішення, які стосуються як природи, так і людини і спрямовувати свої інтелектуальні здібності на загальну користь [193, с. 78].

Ідеалом британської народної, як і наукової, педагогіки є не лише фізично здорова, працелюбна, високоморальна, а й інтелектуально й естетично розвинена особистість. Естетичне виховання британська етнопедагогіка розуміє як формування краси людської особистості: краси розуму, душі, характеру, вчинків, творінь. Найінтенсивніше естетичні почуття, смаки, фантазія розвиваються в дитинстві, а тому участь батьків у цьому багатогранному процесі є винятково важливою й потрібною. Від їхньої турботи й наполегливості залежить, чи зуміють вони прищепити своїм дітям любов до прекрасного, чи навчать правильно розуміти й оцінювати красу в усьому розмаїтті її виявів: у навколишньому світі, природі, людині, праці, повсякденному житті, творах мистецтва; чи допоможуть оволодіти знаннями в галузі національної й світової культури. Але, попри це, перед батьками стоїть й інше, не менш важливе завдання – виховати у своїх дітях уміння й потребу самим привносити елементи прекрасного в усі сфери життя, праці й відпочинку, розвивати свої творчі здібності, практичні навички, вдосконалювати естетичні знання, вміння берегти пам'ятки культури, народної творчості й, нарешті, боротися з усім, що не відповідає вимогам краси в житті й мистецтві. Виховання не лише естетичної свідомості (почуттів, смаку, суджень, ідеалів), а й потреби брати активну участь у створенні краси в житті – такими є завдання естетичного виховання в розумінні британської етнопедагогіки [197, с. 142].

Одним із важливих засобів естетичного виховання дитини в сім'ї, на думку британців, є краса повсякденного життя, побуту. Науковці з інших країн неодноразово відзначали акуратність англійців в одязі, суворе підтримання чистоти в будинку, на вулиці. О. Водовозова пише, що у Британії переодягалися по декілька разів на день, білизну міняли кожного дня, а кімнати прибирали щоранку [26, с. 39]. Л. Блань звертав увагу на те, що навіть у найбідніших британських сім'ях на вікнах є горщики з квітами. Піклування британців про чистоту помешкання, намагання його прикрасити, оточити сім'ю гарними й корисними речами, безумовно, виховують естетичний смак з раннього віку. Діти переважно самі з задоволенням допомагають створювати красу й затишок у домі [45, с. 126].

Батьки піклуються і про прищеплення своїм дітям навичок естетичної поведінки. Для британців уміння тримати себе за столом – наука першої необхідності. Щодо цього вони дуже прискіпливі, і найменше відхилення від норми вважають ознакою поганого тону [55, с. 27].

Британці намагаються навчити своїх дітей відчувати й розуміти красу праці. З цією метою залучають синів і дочок до виконання побутових завдань: оздоблення помешкання, вирощування квітів, городини.

Власним прикладом виховують батьки у своїх дітей любов і дбайливе ставлення до природи. Перше знайомство дитини з рослинним і тваринним світом відбувається в сім'ї. Близько половини родин у Британії, як стверджують офіційні дані, утримують хоча б одну домашню тварину, статус якої надзвичайно високий. Наприклад, у випадку наїзду на будь-яку домашню тварину закон зобов'язує зупинитися й попередити власника. Поблизу лондонського парку Баттерсі вже багато років функціонує притулок для домашніх тварин, які загубилися. Там завжди багато бажаючих забрати додому тварин з нелегкою долею. Британці також мають спеціальний заклад (St. Tiggywinkles) для лікування травмованих диких звірів. Телевізійні передачі про життя тваринного світу користуються чи не найбільшою популярністю. Мільйони сімей роблять годувальниці для тварин поблизу своїх домівок.

Цілими родинами спостерігають британці за дикими птахами, щоб хоч на мить побачити представників якогось рідкісного виду [145, с. 46].

Любов до природи виявляється й у захопленні подорожуванням. Британці шукають мальовничі місця, нехтуючи небезпекою, піднімаються на високі гори, аби помилуватися краєвидом. Бережливе ставлення до рослинного і тваринного світу, облагороджування довкілля має позитивний вплив на загальний розвиток дітей, формує в них естетичний смак, уміння бачити й насолоджуватися красою природи.

Характерною рисою британців є дбайливе ставлення до історії, історичних і культурних пам'яток, це почуття вони виховують і у своїх дітей. Ще М.П. Погодін захоплювався англійським звичаєм зводити пам'ятники національним героям у Вестмінстерському Аббатстві й доглядати за ними [45, с. 130]. У Шотландському Національному військовому меморіалі збереглися поіменні списки всіх полеглих шотландців у Першій і Другій світових війнах. Завдяки старанням британців благодійна організація "National Trust" («"Національна довіра»»), мета якої – зберегти якнайбільше пам'яток старовини, надавши їм статусу історичних і культурних державних пам'яток, надзвичайно зміцнила свої позиції за останній час. Вона нараховує близько 1,5 мільйонів членів, є третім найбільшим землевласником у Британії і найбільшою серед подібних організацій у світі [45, с.131].

Н. Алхазова дослідила, що виховний вплив мають також традиції та обряди, що пов'язані з народними святами. Готуючись до Різдва, Масляниці, Великодня, діти непомітно для себе оволодівають не лише певними трудовими вміннями й навичками, народною мораллю, а й естетичною, побутовою культурою, нормами поведінки [6, с. 123] .

Значну увагу британські фахівці приділяють захисту емоційної сфери дитини. Під емоційним захистом мається на увазі недопущення руйнування вразливої психіки дитини. Для того щоб дитина почувалася психологічно комфортно, батьки мають створити атмосферу любові в родині, надати дитині впевненість, що її люблять, що вона потрібна й бажана. Дитина має відчувати

емоційну підтримку з боку батьків, бути впевненою в їхній щирості та доброзичливості. Використання системи заохочень і стимулів, замість залякувань та покарань, створює атмосферу довіри між батьками і дітьми, позитивно впливає на емоційний розвиток дитини. С. Нелсон вважає, що виявлення з боку батьків дружніх, емоційно забарвлених знаків уваги до дитини – ласки, обіймання, пестливого дотику, прихильного тону голосу або привітних жестів тощо – позитивно впливає на дитячу афективну сферу, формує почуття впевненості, знімає емоційну напругу, запобігає появі депресії, ознак аутичної поведінки та почуття власної меншовартості [196, с. 35].

Вищезазначені постулати щодо захисту емоційного стану дитини містять у собі важливі психолого-педагогічні ідеї й положення, дотримання яких має забезпечити сталий емоційний розвиток зростаючої особистості.

Батьки, на думку К. Фінкенауера, мають формувати в дітей почуття любові до інших людей, потребу турбуватися про них та допомагати їм. Важливою складовою емоційної розвиненості особистості вважається здатність відчувати психічний стан іншого, виявляти почуття жалю та співчуття стосовно молодших та старших за віком людей, слабких, хворих, знедолених, надавати їм допомогу, піклуватися про своїх бабусь та дідусів. Емпатійні якості мають бути насичені безкорисною любов'ю й турботливістю, базуватися на альтруїстичних цінностях [166, с. 387].

М. Гурій дослідив, що громадянське виховання старшокласників вважається у Великій Британії однією з найважливіших передумов розвитку сучасного суспільства, основна мета якого – формування громадянськості як важливої й необхідної якості особистості. Громадянськість охоплює внутрішню свободу й повагу до державної влади, почуття самоповаги та культуру міжнаціонального спілкування [41, с. 237].

Становлення особистості підлітків відбувається в умовах глобалізації суспільства (global dimension). Науковці Великої Британії С. Беверідж, Л. Брукс, Д. Бакінгем та ін. [146, 149, 150] доводять, що громадянство окремої країни можна по-справжньому зрозуміти, розглядаючи його в широкому контексті та

взаємозв'язку з іншими країнами. Процес глобалізації супроводжується зіткненням інформаційних технологій, стандартизацією методів праці, розвитком міждержавних структур, поширенням впливу засобів масової інформації та міжкультурної комунікації, її асиметричністю тощо.

Значна увага приділяється у Великій Британії вихованню в підлітків громадянських якостей у трьох напрямках (strands of citizenship education): політичної грамотності, соціальної та моральної відповідальності, суспільної зайнятості (задіяності у спільнотах). Британські педагоги, співпрацюючи з сім'єю, головний акцент роблять на оволодінні підлітками вміннями в царині громадянознавства. До основних з них відносять: уміння обробляти інформацію (Information processing skills); формувати власні судження (Reasoning skill; запитувати (Enquiry skills); творчо мислити (Creative thinking skills); оцінювати (Evaluation skills). Найважливішими механізмами, які сприяють процесу становлення громадянина, вважаються ідентифікація, наслідування, конформність, вживання в соціальну роль, підтримання внутрішньої узгодженості поглядів, самоспостереження [41, с. 238].

Громадянська культура передбачає громадянську освіченість, компетентність, досвід участі у політичному житті суспільства, громадянську зрілість особистості, яка характеризується духовно-моральними якостями, ціннісними орієнтаціями та світоглядно-психологічними характеристиками. За Д. Бакінгемом, громадянське виховання підлітків у Великій Британії являє собою складну динамічну систему, яка об'єднує в собі: набуття знань, що формують уявлення про форми функціонування громадянина в політичній, правовій, економічній, соціальній та культурній сферах демократичної держави; формування громадянських умінь та досвіду участі в політичному житті суспільства; розвиток громадянських норм, цінностей та якостей, наявних у громадян демократичного суспільства [150, с. 62].

Основними **засадами** сімейного виховання у британського народу стали свобода й незалежність, практичність та корисність для суспільства, а відтак головним завданням сімейної педагогіки є фізичне загартування і формування

характеру. Загальновизнаними рисами британського характеру є: практичність, діловитість, працьовитість, величезна енергія, сильна воля і практичний розум, гордість і безмежна любов до своєї батьківщини, законслухняність, стабільність, консерватизм, мовчазність і стриманість у почуттях. Вони майже не піддаються впливу часу і є однією з тих основ, на яких будується народна думка про виховання дитини в сім'ї. Становленню вищевказаних рис підпорядковується стиль життя британців. За словами Івана Музички, кожен народ має свій "родинний дух" [45, с. 52]. Існує загальноприйнята думка, що британець завжди вірний сім'ї й родинному вогнищу. Вона відображена в такому народному прислів'ї: "There is no place like home" (Скрізь добре, а вдома найкраще). Сімейне життя нагадує ідеал спокою, злагоди, зручності. Англійці говорять про свій родинний дім: " Every Englishman's house is his castle" (Мій дім – моя фортеця) [8, с. 25]. Це замок, маленька недоторкана держава, кордони якої нікому сторонньому порушувати не дозволено. Лорд Вільям Піт висловлювався про те, що оселю кожного англійця називають замком не через те, що її оточують вал чи бастіони. Вона може бути вкрита соломою, і вітер свистітиме крізь кожну щілину, але навіть король не може зайти туди без згоди господаря [17, с. 56]. Така уява про дім як замок, фортецю проводить чітку межу між приватною й суспільною власністю. Вона свідчить про намагання британців жити в окремих помешканнях, бажано з невеликим садом, і всіляко чинити опір будівництву багатоповерхових будинків, які знеособлюють дух сім'ї. Типовий британський будиночок є двоповерховим, знаходиться трохи далі від дороги й з усіх боків оточений невеликими деревами або кущами. Цю умовну огорожу легко подолати навіть 2-3-річній дитині. У такий спосіб британці оголошують усьому світу, що тут починається їхня приватна власність. Саме у власному будинку плекають родинний дух з усією дбайливістю і любов'ю. Багато британців дають своїм оселям імена, наприклад: "The Cedars" (Під кедрами), "The Poplars" (Під тополями), "The Rhubarb Cottage" (Ревеневий котедж) [30, с. 9]. Вони вкладають у слово "home" всю душу, і, мабуть, найкращий переклад не

зможе передати істинну суть цього поняття. За висловом Джона Раскіна, сімейне вогнище – це священний храм, де не лише знаходиш захист від усіляких образ, а й позбуваєшся страху та сумнівів. Якщо ж він не виконує цієї функції й допускає можливість переступати поріг дому чужим, без згоди й любові інших, – це вже не англійський home, це не більше як шматочок зовнішнього світу, перекритий дахом [2, с. 87].

Перше, що відрізняє Британію, і що визначає характер її жителів, – чітка організація сімейного життя й побуту; їх завжди описували з великою повагою, як взірць для наслідування. Слово "комфорт" проникло до нас із Англії й довгий час асоціювалося саме з цією країною. Описуючи затишок одного британського дому, В.Ф. Одоєвський лаконічно характеризував його: "Все було продумано з англійською передбачливістю для сімейного життя" (Цит. за: [4, с. 167]). В.І. Даль був вражений надзвичайним порядком і чистотою в будинку англійця Давідсона: "Все було влаштовано просто, але для практичної користі, не лише для одного вигляду, а для дійсного користування" (Цит. за: [4, с. 50]). Організація побуту ще раз підтверджує думку, що англієць, звикши розраховувати лише на самого себе, відповідно до цього облаштовує і своє сімейне життя.

Індивідуалізм родинного вогнища британців проникає і в їхнє сімейне життя та традиції виховання, де немає такого уявлення про склад родини, як у нас – з цілою армією двоюрідних братів і сестер, тіток, дядьків і под. Коло родини зводиться у них до тих її членів, що живуть разом [4, с. 25].

У минулому столітті французький дослідник сімейного виховання у Британії М. Леклерк писав, що "не знає, де б з такою повнотою зберігався авторитет і престиж давньоримського *pater familias*, як у середовищі глави англійської сім'ї" [78, с. 67]. Це – король, наділений майже божественними правами. Батька-англійця не посміють послухатися ні дружина, ні діти. Його бажання не обговорюються. Сини поважають, а дружина всіляко підтримує цю повагу своєю поведінкою. Він не обмежує себе заради дітей, не зобов'язується накопичувати гроші, щоб залишити у спадок після смерті. Багатовікова

традиція вимагає від нього передати старшому синові родове помістя й дати хорошу освіту іншим дітям, щоб ті змогли самостійно заробляти на життя.

Британка – вірна своєму чоловіку, дітям, їй притаманні фізична енергія і моральна твердість. Вона – любляча дружина й турботлива мати, але без надмірної ніжності до дітей. Мати-британка не оберігає ні сина, ні доньку від небезпеки, а дає можливість самостійно пізнати життєві труднощі й навчитися долати їх [149, с. 39].

Сімейне виховання базується на довірі та повазі. Дітей змалку фізично загартовують, учать нести моральну відповідальність за свої вчинки, ненавидіти брехню. Ідеал британської сім'ї – рано стати самостійним, одружитися за коханням, мати здорових дітей, багато заробляти, нічого не відкладати, жити в повному достатку, багато подорожувати і при цьому не втрачати ні хвилини. Незалежність, індивідуалізм, простір для розвитку особистості складають найсуттєвіші ознаки сімейного виховання британців. Це повністю відповідає британському духу й поглядам суспільства, які передовсім вимагають від своїх членів особистої енергії та ініціативи, фізичної загартованості та твердого характеру [149, с. 49].

Принципи сімейного виховання у Великій Британії є переконаннями, нормами, правилами, якими керуються батьки з метою формування в молодого покоління витривалості, здатності організму боротися за існування, моральної стійкості. Аналіз наукової літератури дає підстави виділити такі основні принципи сімейного виховання, у британській етнопедагогіці: гуманізм, зв'язок виховання з життям, природовідповідність, врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей, виховання в праці, систематичність і послідовність, єдність вимог і поваги до особистості, поєднання дорослого керівництва з розвитком самостійності та ініціативи, а також керівна роль родинного впливу на процес загального виховання [45, с. 75].

Дитина – істота, наділена власною цінністю, а тому вимагає поваги та гуманного ставлення до себе. Дж. Локку належить велика заслуга в

осмисленні принципу гуманізму, що визначає вибір найдоцільніших засобів виховання [69, с. 60].

І народна, і наукова педагогіка Великої Британії впродовж багатовікової історії утверджували в сімейному вихованні принцип урахування вікових та індивідуальних анатомічних, фізіологічних, психологічних особливостей. Річард Мюлькастер закликав здійснювати виховання відповідно до цих особливостей [149, с. 51]. Дж. Локк вимагав, щоб зміст і методи виховання відповідали віку, життєвому досвіду, силам і можливостям дітей, їх індивідуальним особливостям. За його словами, "навряд чи знайдеться хоч двоє дітей, до яких у вихованні можна було б застосувати один метод" [111, с. 141].

Знання дитячої природи необхідне всім, хто бере участь у процесі виховання, – переконував Г. Спенсер у праці "Виховання розумове, моральне й фізичне" [92, с. 85]. Подібні думки висловлював і Р. Оуен, вимагаючи від вихователів обов'язкового вивчення дитини, пізнання її природних задатків, здібностей і врахування їх [98, с. 72].

З віком дитини зміст виховання розширюється, а отже, збільшуються виховні турботи, про що нагадують англійські прислів'я: "A little child weighs on your knee, a big one on your heart" (Малі діти – малий клопіт; великі діти – великий клопіт); "Children when they are little make their parents fool, when they are great they make them mad" (Малі діти змушують плакати, а великі – зводять з розуму) [8, с. 25].

Народна виховна практика британців у сім'ї тісно пов'язана з життям і це цілком зрозуміло, адже її основна мета – підготувати молодь до активної участі у виробничій, суспільній, духовній діяльності. "Щоб дізнатися, що таке добро, треба відчути це на життєвому досвіді", – переконані британці [30, с. 20]. Англійські прислів'я розкривають суть буття, показують необхідність підготовки до життєвих труднощів, щоб уміти стійко протистояти їм: "Life is not a bed of roses" (Життя прожити – не поле перейти); "Life is great if you don't weaken" (Життя чудове, якщо людина не падає духом) [8, с. 75].

Виховання в сім'ї становить цілісну єдність, у якій усі ланки взаємопов'язані й взаємозумовлені. Цей процес вимагає від батьків систематичності, послідовності, узгодженості виховних впливів. "As you make your bed, so you must lie on it" (Як постелив, так і виспишся), – говорить англійське прислів'я. Різко проти непослідовності в сімейному вихованні висловлювався Г. Спенсер, називаючи її "найгіршим злом морального виховання" [83, с. 184]. На думку вченого, та мати, котра постійно погрожує дитині то тим, то іншим покаранням і рідко втілює свої погрози, нашвидкуруч віддає накази і, опам'ятавшись, відразу відмінює їх, до одного й того ж учинку ставиться сьогодні суворо, а завтра – ні, готує багато бід і для себе, і для дітей [8, с. 129].

У британського народу найбільшим авторитетом користуються батьки, котрі вимогливо ставляться до своїх дітей: "One father is enough to govern one hundred sons" (Одного батька достатньо, щоб керувати сотнею синів); "One father is more than a hundred school masters" (Один батько значить більше, ніж сотня учителів) [30, с. 17].

Уважне й турботливе ставлення до дитини, що поєднується з вимогливістю, робить непотрібними суворі покарання. Як згадував Е. Демолен, англійці рідко сварять своїх дітей, а більше вдаються до натяків і порад, при цьому висловлюють їх, не підкреслюючи батьківської влади, а так, щоб дитина сама зрозуміла, чого від неї вимагають, що вона повинна знати [43, с. 96].

Британська сімейна педагогіка твердить, що вимоги батьків повинні бути доцільними, зрозумілими, посильними, справедливими, систематичними і послідовними. Дж. Локк наголошував ще й на тому, що дорослі неодмінно повинні дотримуватися єдності вимог у вихованні й однаково реагувати на вчинки дітей [80, с. 78].

Без поваги до особистості вимогливість втрачає свою цінність. "Boys will be men" (Хлопчики – майбутні чоловіки); "The child is father of the man" (Дитина – майбутній батько), – нагадують англійські прислів'я [30, с. 27]. Секрет

формування високої самооцінки в британців полягає в доброзичливому ставленні до дитини, повазі до неї, готовності прийняти її такою, якою вона є, і водночас уміти контролювати, вимагати виконання певних правил, зумовлених її роллю в сім'ї. Дитина в очах дорослих британців – це самостійна людина, в якій зміло виховується любов до свободи й почуття самоповаги, тобто те, що формує розвинену особистість з почуттям власної гідності. Г. Спенсер заохочував всіма засобами сприяти саморозвитку дітей, спонукаючи їх робити власні дослідження й висновки [92, с. 22]. У самодисципліні і самостійності бачив Дж. Локк найважливішу умову розумної поведінки і керівництва собою за різних обставин життя (Цит. за: [69, с. 93]).

На думку британських вчених Ш. Гайден, Л. Голлман, А. Ріво [175, 181, 200], вирішальним фактором успішного виховання є моральний клімат сім'ї, від нього залежить, якою виросте дитина. Родинне благополуччя визначається високим рівнем родинної моральності, духовності, задоволення емоційно-психологічних потреб. У хорошій сім'ї, де батько й мати живуть у злагоді, де панують стосунки взаємної поваги, перед дитиною розкривається людська краса, душевний спокій, рівновага й под. Тому серед завдань сімейного виховання у британців чільне місце посідає створення атмосфери емоційної захищеності дитини, тепла, любові, умов для розвитку її почуттів, самореалізації.

Отже, мета, зміст, завдання і принципи сімейного виховання британців спрямовані на всебічну підготовку дитини до життя. У них відображені й знаходять подальший розвиток загальноприйнятні в усьому світі думки про виховання. Проте особливості матеріального й духовного розвитку країни, національного характеру, стилю сімейного життя і взаємин висувають на перший план у вихованні британців фізичне загартування і формування вольового характеру.

3.2. Методи сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії

Форми виховання британської етнопедагогіки реалізувалися методами, спрямованими на формування правильної поведінки дитини в суспільстві.

Під **методами виховання** (від гр. *methodos* – спосіб, шлях) розуміємо способи впливу вихователя на свідомість, волю і поведінку вихованця з метою формування в нього стійких переконань і певних норм поведінки. Вивчення теоретичних підходів і практики сімейного виховання дозволяють визначити **методи сімейного виховання** як сукупність способів виховних взаємодій батьків з дітьми, що допомагають останнім розвивати свою свідомість, почуття і волю, активно стимулюють (заохочують) формування досвіду поведінки, організацію самостійної дитячої життєдіяльності, повноцінний моральний і духовний розвиток. **Мета виховання** – ідеальне передбачення кінцевих результатів виховання [134, с. 39].

У вітчизняному і закордонному психолого-педагогічному дослідженнях немає єдиної класифікації методів виховання дітей у сім'ї. Проте дослідники роблять спробу виділити більш значущі (основні, головні) і менш значущі (допоміжні, додаткові методи виховання).

Вітчизняні і закордонні дослідники визначають і класифікують методи виховання таким чином, що в цих класифікаціях є багато загального і співпадінь, хоча при цьому прослідковуються відмінності: наприклад, переконання, привчання, організація практичної діяльності, порада, прохання, зауваження, повчання, заборона (Г.Гмайнер); переконання, навіювання, привчання, вправа, вимога, заохочення і покарання, особистий приклад батьків (И.В.Гребенников), привчання, відволікання, контроль, вимога, винагорода (заохочення), покарання (Дж.Добсон), навіювання, переконання, вправа (А.Г.Ковальов); прохання, інструкція, винагорода, покарання (Р.Кэмпбелл); переконання, привчання, терпіння, вимога, заохочення, покарання (Б.Спок) [134, с. 148].

Вивчення досвіду виховання дітей підліткового віку у сім'ї, порівняльний аналіз методів, що застосовують батьки і педагоги, дають можливість стверджувати, що важко виділити окремі методи сімейного виховання неправомірно (хоча сам термін "методи сімейного виховання" ввійшов у науковий побут), тому що мова йде про використання загальноприйнятих методів виховання в педагогіці в процесі сімейного виховання. Батьки, як і педагоги, використовують той самий комплекс (набір, сукупність) педагогічних методів виховання. Помічається тільки специфіка в застосуванні цих методів під час виховання дітей в умовах сім'ї, що залежить від загальної культури батьків, їхнього життєвого досвіду, психолого-педагогічної підготовки і способів організації життєдіяльності батьків і дітей. Специфіка використання методів виховання дітей у сімейних ситуаціях зумовлена:

- підходами до вибору мети виховання, що ставлять перед собою батьки;
- змінами у стилі сімейного життя, у морально-психологічному кліматі сім'ї;
- індивідуалізацією виховання в сім'ї (переважна більшість родин виховує одного-двох дітей);
- родинними зв'язками і почуттями батьків, інших членів сім'ї і дітей, що можуть ідеалізувати можливості дітей, перебільшувати їхні здібності і супінь вихованості;
- особистісними якостями батька, матері, інших членів сім'ї, їх духовними і моральними цінностями й орієнтирами;
- досвідом батьків під час реалізації комплексу методів з урахуванням віку і психофізіологічних особливостей дітей [134, с. 182].

Серед методів народного виховання дітей підліткового віку Великої Британії велика роль відводилася іграм, значну частину яких склали імітації ритуалів, звичок і традицій, які існували в британському суспільстві .

Великого значення надавали і виховній силі слова. У XVIII столітті у Сполученому Королівстві

стали з'являтися дитячі книжки. Успіхом серед дітей користувалися народні казки, виховне значення яких важко переоцінити. У народних казках прославлялося добро і засуджувалося зло, оспівувалася праця, благородні моральні якості людини [45, с. 109].

Важливими засобами виховання підростаючого покоління були мемуари, родоводи, родинні ритуали, які голова родини передавав своїм нащадкам.

Упродовж багатовікової історії свого розвитку британська сім'я виробила й широку систему методів стимулювання, серед яких особливе місце займають педагогічна вимога, суспільна думка, напуття, заборона, застереження, заохочення й покарання, орієнтація на очікувану радість, змагання, напучення, похвала, нагорода, навіювання тощо.

У педагогічній літературі Великої Британії значна увага приділяється питанню покарань, особливо фізичних [69, 92, 98, 119]. Дисципліна завжди була основним критерієм, за яким визначалося вміння батьків виховувати дітей, хоча більшість з них віддавала перевагу самодисципліні. Фізичні покарання застосовуються, як правило, не за одну, а за декілька провин або ж за особливий вчинок – брехню, відкрите нехтування батьківським наказом тощо [55, с. 51]. Однак те, що батьки в окремих випадках припускають необхідність фізичних покарань, не означає, що вони схвалюють цей метод виховання, оскільки не вважається доцільним контролювати дитину через страх [4, с. 28].

У сімейному вихованні британців органічно поєднуються зміст, методи та умови всебічного й гармонійного розвитку особистості. Глибоке знання батьками характеру дитини, оволодіння прийомами й методами впливу на неї, з одного боку, і сімейна злагода, взаєморозуміння між членами родини, готовність прийти на допомогу в скрутну хвилину, з іншого, – запорука успіху.

У британських сім'ях систематичний вплив батьків на дітей здійснюється різноманітними методами. Раціональним способом перевірки ефективності кожного з них є, за словами Г. Спенсера, оцінка того, наскільки

досягається основна мета – "виховати людину, здатну жити повноцінним життям" (Цит. за: [92, с. 146]). Тому пріоритетними визнаються ті методи, які формують суспільну поведінку, сприяють нагромадженню практичного життєвого досвіду, готують до трудової діяльності. До них належать: сам уклад життя та діяльності дітей, неухильне дотримання правильного режиму праці та відпочинку, виконання різних доручень і обов'язків, ігри та забави.

Найбільший вплив на дітей підліткового віку має особистий приклад батьків і стиль взаємин між членами родини. Наслідуючи батька і матір, дитина засвоює сімейні традиції. Недарма Дж. Локк застерігав, що дитяча схильність до наслідування накладає на батьків величезну відповідальність бути в очах своїх нащадків прикладом чесності, вихованості, порядності [69, с. 35].

Оскільки британці основну увагу спрямовують на формування вольового характеру й фізичної загартованості, то однією з найбільш дієвих форм сімейного виховання вважають режим або чіткий і розумний розпорядок життєдіяльності. Уривки з листів, спогади, наведені у книзі Лінди Полок "Батьки і діти впродовж трьох століть", дають підставу говорити про традиційно насичений розпорядок дня юних британців, за якого чітко регуламентується час на певний вид діяльності [55, с. 49]. Англійські народні приказки також спонукають глибоко замислитися над тим, що життя не вічне, а тому треба вміти раціонально використовувати кожну хвилину: "Early to bed and early to rise make a man healthy, wealthy and wise" (Хто рано лягає і рано встає, здоров'я, багатство й розуму наживе); "Early bird catches the worm" (Ранні пташки росу п'ють, а пізні – слізки ллють); "Never put off till tomorrow what you can do today" (Ніколи не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні); "Lost time is never found again" (Утрачений час ніколи не повернеш) [8, с. 39].

У британських сім'ях дітей традиційно залучають до виконання різних доручень і обов'язків: вони доглядають за молодшими братиками й сестричками, домашніми тваринами, оздоблюють помешкання та под. Це

дисциплінує їх, формує почуття відповідальності, вчить доводити розпочату справу до кінця. "End crowns the work" (Кожній справі кінця гляди), – говорить англійська народна мудрість [30, с. 18].

Уклад життя дитини в британській сім'ї, неухильне дотримання режиму роботи й відпочинку, виконання обов'язків і доручень є основою формування позитивних якостей особистості.

Обов'язковим компонентом сімейного виховання британців є фізичні справи. Привчити їх регулярно виконувати сприяє цілий комплекс **прийомів** (складових методу, що визначають шлях реалізації його вимог): вимогливість, показ, тренування, контроль, самоконтроль. Дж. Локк був глибоко переконаний у тому, що добродетності досягають лише шляхом вироблення гарних звичок, для цього він радив, привчаючи дітей до розумних дій, бути ласкавим і не намагатися виховати одразу декілька звичок, а, закріпивши одну, переходити до іншої. Звичка, за словами видатного педагога, – це "шлях повторної практики" під керівництвом вихователя [111, с. 120].

Центральне місце у формуванні суспільної поведінки дитини займає гра. Як відомо, ігри вимагають великих затрат фізичної енергії, спритності та кмітливості. У спадщині видатних британських педагогів дитячі забави здобули високу оцінку. На їх позитивне значення для морального і фізичного розвитку дитини звертали увагу Р. Мюлькастер і Т. Мор [19, с. 82]. Дж. Локк наполягав на застосуванні ігрових форм навчання [80, с. 35]. Р. Оуен бачив дидактичну користь гри не лише в тому, щоб викликати радість у дитини-підлітка, а й підвищити її зацікавленість до навчання [98, с. 47].

Здавна в практиці сімейного виховання британців побутують методи, які відіграють провідну роль у формуванні суспільної свідомості: розповідь, бесіда, роз'яснення, наставляння, інформування, порада, дискусія. Британська педагогіка надає великого значення силі слова: "Better the feet slip than the tonque" (Краще оступитися, ніж обмовитися); "Many words cut more than swords" (Слово – не стріла, а глибоко ранить) [8, с. 94].

Формування поведінки дитини органічно поєднується з розвитком свідомості. Без такої єдності Дж. Локк і Г. Спенсер вважали немислимим повноцінний моральний розвиток [111, с. 58]. "Вищою інстанцією поведінки людини є її свідомість, а не звичка. Не звичка спрямовує свідому діяльність людини, а, навпаки, людина повинна свідомо користуватися звичкою", – писав Дж. Локк у "Думках про виховання" [80, с. 44].

Серйозно і стримано підходить британська педагогіка до застосування заохочень і покарань. Найпоширенішими видами заохочень є похвала, подяка, нагорода, ласкавий погляд, усмішка. "Немає кращого засобу, щоб розвинути у дитини кмітливість і бажання вчитися, ніж похвала", – писав Р. Ашам у "Шкільному учителі" (Цит. за [45, с. 33]).

Будь-який вид заохочення зміцнює віру в себе, у свої сили й можливості. Однак, застерігав Дж. Локк, слід уникати надмірних похвал, щоб у дітей не з'явилася звичка очікувати нагороди за будь-який успіх. Відомий англійський педагог рішуче засуджував схильність батьків застосовувати нагороди, пов'язані з фізичним задоволенням: іграшки, солодощі, розваги – і наполягав на моральних стимулах. Діти повинні цінувати насамперед сам факт схвалення, а не вагомість його [111, с. 110]. Проти нагород у загальноприйнятому розумінні виступав і Г. Спенсер. На його думку, найціннішим є психологічне задоволення, яке одержує дитина від власної праці, доброго вчинку [92, с. 98].

У практиці сімейного виховання британців використовуються й покарання, найчастіше у вигляді зауваження, репліки, осуду, обмеження окремих прав дитини. Загалом британська народна й наукова педагогіка завжди засуджували ті види покарань, які принижують людську гідність, впливають на здоров'я. Про непотрібність і безпосередню шкоду, якої завдають тілесні покарання і фізичний біль, писав свого часу Р. Ашам [45, с. 79]. На думку Дж. Локка, часті покарання – ознака неправильно організованого виховання, хоча зовсім відмовитися від них неможливо. Переконаючи в тому, що тілесні покарання принижують дитину, пробуджують у ній замкнутість,

фальшивість, брехливість, створюють "рабський характер", він усе ж не був до кінця послідовним у своїх поглядах і вимагав силою придушувати впертість непокірних дітей, проти яких усі інші засоби вже використані [80, с. 52].

Проти постійних погроз, покарань і заборон у сімейному вихованні виступав Г. Спенсер, запевняючи, що вони створюють жахливу ситуацію в сім'ї й негативно відбиваються на дітях. Як і Дж. Локк, він вважав, що застосовувати покарання варто помірковано, лише в міру необхідності, ніколи не карати за підозрою чи в стані різкого збудження або гніву [92, с. 123].

Рішучим противником системи залякувань і покарань, що широко використовувалися в старій школі, був і Р.Оуен. "Карати дітей – це все одно, що додавати їм отруту в їжу", – писав він [98, с. 69].

Однією з гострих проблем сучасної британської сім'ї, що потребує ґрунтовного дослідження, пошуку причин і засобів запобігання, є так зване "domestic violence" – родинне насильство. Донедавна його вважали лише сімейною проблемою, що не стосується суспільства в цілому, і, відповідно, міцно тримали за "зачиненими дверима" (NCH Action for Children, 1994). Через конфіденційність та секретність педагоги й політики вдавали, що проблеми не існує. Єдиною службою, яка займалася питанням насильства в британських сім'ях протягом кількох десятків років, були державні притулки, організовані на початку 70-х років ХХ століття. Проте статистика свідчить, що насильство набуло значних масштабів, а отже, проблема існує і вимагає пильної уваги й вивчення [162, с. 143].

Британський соціолог Добеш у 1979 році навів дані, згідно з якими насильство в сім'ї займає друге місце серед важких злочинів, зафіксованих поліцією Великої Британії, і становить 25% усіх правопорушень (Цит. за: [179, с. 34]). У звіті про кримінальні злочини 1992 р. "British Criminal Survey" вказувалося, що кожного року 53 000 жінок стають жертвами наруги й образ з боку чоловіка, при цьому варто зауважити, що поліція одержує дані лише про один із п'яти таких випадків [179, с. 69]. Статистика NCH Action for Children свідчить, що принаймні 750 000 дітей у Великій Британії

страждають від тривалих травм внаслідок насильства в сім'ї (NCH Action for Children, 1994). Понад 36000 дітей перебувають на обліку "Child Protection Register" [179, с. 25]. Отже, якщо брати до уваги лише фізичні спроби насильства, то їх кількість становить від 25 до 60%.

Поняття "domestic violence" (насильство в сім'ї) – багатогранне. За визначенням члена Міжнародного товариства з питань запобігання жорстокості стосовно дітей Керолін Макгі, це емоційна, психологічна, фізична й сексуальна образа жінки та дітей у домашніх умовах, наявність якої свідчить про те, що дім, сім'я перестають бути безпечним місцем, де можна шукати порятунку (Цит. за: [179, с. 41]). На думку М. Гестер, що займається дослідженням цієї проблеми, саме через те, що насильство становить загрозу для родини й дитини, воно є більш небезпечним, ніж будь-який інший вид наруги, адже породжує пригнічення в дітей, що призводить до зривів у їх поведінці, посилює агресивність особистості. Ситуація погіршується тим, що діти можуть страждати від різних форм насильства одночасно, не маючи змоги протидіяти їм [179, с. 208].

До останнього часу британські науковці не приділяли належної уваги впливу насильства в сім'ї на фізичний, емоційний, психологічний розвиток дітей, окрім випадків, коли ті безпосередньо були його жертвами. Хоча, за даними газети "The Independent" (29 жовтня 1991 року), щороку приблизно 50 дітей стають свідками вбивства матері чи батька; у 46 % дітей, як наслідок цього, знижується інтелект, спостерігаються зриви у поведінці, агресивність. Звичайно, такі статистичні дані не могли залишатися поза увагою громадськості Сполученого Королівства, тому за останні декілька років з'явилися наукові дослідження, які довели, що сімейне насильство справляє значний негативний вплив розвиток дітей не лише тоді, коли вони є його жертвами, а й коли стають свідками наруги над матір'ю чи іншими родичами (Цит. за: [45, с. 84]).

М. Гестер, провівши серію досліджень за поведінкою дітей, дійшов висновку, що насильство в сім'ї є причиною їх страждань і виснаження,

вияву у них негативних рис характеру, збільшення агресивності дітей. Учений наголосив на тому, що реакція на насильство часто не відповідає дійсному емоційному стану дитини. Деякі неповнолітні реагують на насильство лише через певний час, але це не означає, що воно не вплинуло на них [179, с. 74].

С. Хок вважає, що більшість дітей шкільного віку, які є свідками чи жертвами насилля в сім'ї, ховають справжні емоції і страждання за маскою безтурботності та благополуччя, намагаються вдавати соціально бажаний тип, тоді як насправді глибоко страждають [174, с. 57].

71% таких юних британців заявляє, що ймовірно й самі використовуватимуть ці методи в майбутніх стосунках. У науковій літературі таке явище називається "цикловою теорією насильства" [174, с. 95].

Реакція кожної дитини на насильство в сім'ї неоднакова, тому важко говорити про єдиний підхід до розв'язання цього питання. Окрім того, деякі діти потребують довготривалої, інші – епізодичної підтримки. Передовсім варто усвідомити, що насильство в сім'ї є злочином і діти повинні знати це, вважають британські науковці. Як наслідок, у Великій Британії з'явилися програми, що збільшують обізнаність дітей з цією проблемою. Серед них – "Kidscape" ("Порятунок дитини"), яка розробляє методи захисту від насильства; "Childline" ("Дитяча лінія") – добровільна організація, куди 24 години на добу діти можуть безкоштовно зателефонувати й одержати пораду [175, с. 68].

У грудні 1991 року уряд Великої Британії ратифікував Конвенцію Об'єднаних Націй "Про права дитини", яка чітко визначає ставлення сучасного суспільства до цього питання. Основні положення Конвенції надають дитині право на піклування і можливість жити в сім'ї. Батькам і опікунам гарантується допомога від держави у виконанні обов'язків, пов'язаних з вихованням [175, с. 77].

Сучасний підхід до захисту прав дитини полягає в тому, щоб запобігти подальшому насильству та неувазі до запитів дитини, й водночас визнає, що сім'я є найсприятливішим середовищем для розвитку й виховання. Завдання в тому, щоб забезпечити родину належною підтримкою і

допомогою, які б звели до мінімуму стресові ситуації й можливості заподіяння шкоди дитині.

Велика Британія пам'ятає й інші підходи до розв'язання цієї проблеми. За законом "The Poor Law" ("Закон для бідних") 1934 року, якщо батьків визнавали безпорадними в питаннях сімейного виховання, то держава залишала за собою право втручатися й забирати неповнолітніх до спеціальних закладів. Проте наукові дослідження 50-80-х років виявили, що ці установи не давали дітям всебічного розвитку. У Великій Британії визнали, що в інтересах дітей доцільніше віддавати їх на виховання опікунам [177, с. 57].

Значною віхою в розв'язанні проблеми став Закон про дітей (The Children Act). Він був прийнятий у 1989 р., коли з новою силою постало питання громадської й професійної турботи про дітей, які стали жертвами чи свідками насильства. Закон стверджує, що дітям краще, коли їх виховують і про них турбуються у власних сім'ях, тому і спрямований він на зміцнення всіх видів родинних стосунків. У Законі підкреслюється, що держава не може втручатися в сімейне виховання, доки дії батьків не будуть кваліфікуватися, як небезпечні для дитини. Головна увага спрямована на запобігання можливості насильства в сім'ї та байдужості до запитів дітей. Передбачені підтримка й допомога родині в стресових ситуаціях, які завдають дітям шкоди, а також втручання держави в разі виникнення ризику сексуального, фізичного чи емоційного насильства [177, с. 43].

Самовиховання – ще один метод, який посідає чільне місце у практиці родинного виховання британців. "У такому суспільстві, як англійське, – писав П.Ф. Каптерев, – кожний розраховує лише на себе, особисту енергію, а тому все життя англійця проходить у тому, що він учиться або навчає самопомоги – self-help" [62, с. 13].

Мотив самовиховання простежується у філософських та педагогічних працях Ф. Бекона, Р. Оуена, Дж. Локка, Г. Спенсера та ін. [119, 98, 69, 92], "Самоспостереження, самостримування – ось до чого повинні звикати діти", – писав Дж. Локк [69, с. 46]. Г. Спенсер бачив головну мету у

вихованні такої людини, яка здатна була б керувати собою самостійно. Як справжній англієць, він пишався тим, що з англійською дитиною важче справитися, ніж з десятком німецьких, які не звикли до самостійності [92, с. 23].

На самовиховання налаштовують юних британців і англійські казки, народні традиції, обряди, символи й свята, дати родинного календаря. Англійські народні прислів'я навчають; "If you want a thing done well, do it yourself (Якщо хочеш, щоб щось було добре зроблено, то зроби його сам); "If we can't as we would, we must do as we can" (Не можеш, як хочеш, – роби, як можеш) [8, с. 15].

Серед стимулів самовиховання варто назвати спілкування з іншими людьми та релігію.

Найважливішим засобом як виховання, так і самовиховання у британців є родина. Британці переконані, що традиційно складене в них дбайливе ставлення до організації сімейного побуту має неабиякий вплив на особу. Як влучно висловлювався з цього приводу Л. Візе, англійці люблять повторювати, що чистота в домі веде до чистоти духовної [24, с. 13]. Перші роки свого життя дитина проводить у дитячій кімнаті. Це її володіння, тут вона є повним господарем і привчається до самостійності. Батьки намагаються не обмежувати її постійними напучуваннями, безперервним наглядом, що вбиває будь-яку особисту ініціативу, відчуття власної відповідальності, забирає простір для розвитку особистості. Навпаки, дитині надають відповідну для віку свободу. При цьому переслідується єдина мета – якомога швидше привчити її до самостійності. Цьому завданню підпорядковується внутрішній інтер'єр кімнати. Зазвичай, це світле й чисте приміщення. Його часто провітрюють, і воно містить якнайменше усіляких прикрас. Батьки не стежать постійно за своїми маленькими дітьми, сприяючи тим самим розвитку їхньої ініціативи. На думку М. Леклерка, британець ще не встигає вийти з дитячої кімнати, як його уже спонукають діяти самостійно: все, що оточує його – стимул до діяльності [78, с. 86].

Сімейний побут покликаний формувати й інші позитивні риси характеру. На думку британців, добре влаштоване житло – запорука виховання почуття власної гідності й незалежності. Щодня, повертаючись у добре обставлений, затишний, з усіма зручностями дім, вони відчують себе людьми, що заслуговують на відповідну повагу. А якщо в людини є таке почуття, вважають британці, то це стимулює до постійного розвитку й самовдосконалення.

Той, хто ставить більші вимоги до себе і до оточуючих, хто звик до нормального, влаштованого побуту, змушений буде працювати більше й краще, і його зусилля підтримуватимуться конкретним видимим результатом. За спостереженнями Е. Домелена, англійцям доводиться наполегливо трудитися, щоб жити так, як вони вважають необхідно жити, як вони звикли до цього в дитинстві та юності в будинку батьків [43, с. 59].

Отже, сімейний побут дисциплінує, стимулює юних британців до подальшої праці. Традиція зобов'язує батьків передати у спадок дітям дім у якнайкращому стані, вони повинні підтримувати його, щоб забезпечити відповідне життя з усіма зручностями і своїй родині.

Якщо у вихованні виявилися недоліки, то застосовується такий метод, як перевиховання. Потенційні можливості сім'ї в перебудові неправильно сформованих поглядів, в усуненні причин хибної поведінки дитини британці вбачають у сприятливій сімейній атмосфері, чуйному ставленні до потреб кожного. Про силу перевиховання говорять англійські прислів'я: "Ragged colt may make a good horse" (З поганого лошати може бути добра коняка); "Wanton kittens make sober cats" (Дикі кошенята стають розсудливими котами); "Naughty boys sometimes make good men" (З неслухняних хлопчиків деколи виростають гарні чоловіки) [8, с. 27].

Певну роль у вихованні підростаючого покоління на Заході взяли на себе учнівські організації: скаутські загони, шкільні кооперативи. Перша організація скаутів у Великобританії була створена в 1907 р. Основні ідеї скаутизму були розроблені англійським полковником Р. Баден-Пауеллом

(1898 р.). Діяльність скаутських загонів на природі, воєнізовані ігри розвивали в дітей підліткового віку сміливість, ініціативу, рішучість, виховували громадянські якості, любов до Батьківщини. Ігри, захоплюючи дітей та підлітків, спонукали їх виконувати таку роботу і такі вправи, які мали для них виховну цінність. Скаутинг – напрям патріотичного виховання, яке витримало випробування часом і діє донині. Г. Грибанова вважає, що це не просто гра, в ній закладені широкі можливості військово-патріотичного виховання [36, с. 26].

Методи, засоби, стимули виховання, вироблені британською народною і науковою педагогікою протягом століть, постійно удосконалюються і доповнюються.

3.3. Компаративний аналіз української і британської систем сімейного виховання дітей підліткового віку

Параметри, які бралися для порівняння української і британської систем сімейного виховання дітей підліткового віку, такі: основні положення народної педагогіки, обов'язки батьків, ідеальні моделі сімейного виховання, ціннісні орієнтації (пріоритети): світоглядні, психологічні (різниця в самосвідомості, якостях характеру), поведінкові; вплив сім'ї на підлітків та їхній контакт з сім'єю, системи заохочень і покарань, умови батьківської успішності, підходи, принципи, методи сімейного виховання і под. Причиною порівняння є необхідність прослідкувати спільні і відмінні риси двох виховних систем для кращого їх розуміння і окреслення напрямків, за якими можливе удосконалення української виховної системи сімейного виховання дітей підліткового віку.

Сім'я, за визначенням англійського фахівця в галузі родинної педагогіки С. Гудмана, становить сенс буття британця, оскільки саме в ній формується національний характер, закладаються підвалини етнічної ідентифікації, плекаються специфічні риси соціальної та індивідуальної поведінки [170, с. 76]. Це – відданість своїй країні, її культурі, традиціям, любов до рідної землі,

природного оточення, турботливе ставлення до живого (свійських та диких тварин і рослин), працелюбність, передбачливість, ощадливість, акуратність, надійність, респектабельність, добродійність, щирість. М. Євтух і М. Тадеєва, аналізуючи якості, притаманні британцям, виділяють такі, як чесність, релігійність, добродійне ставлення до сім'ї та сімейного життя [55, с. 59]. Для британців сім'я є уособленням стабільності, комфортності, надійності, впевненості в сьогоденні й майбутньому, тому вони намагаються проводити вільний час у родинному колі, не заважаючи один одному. Сімейний дім для британця – це і фортеця, де він має захист і поповнює фізичні й душевні сили, і предмет його гордощів, сенс життя. Тому британці приділяють чимало уваги оздобленню своєї оселі й присадибної ділянки [45, с. 139].

Сімейне життя і родинні цінності ототожнюються британцями з добробутом і стабільністю в країні, тому здорова сім'я, побудована на високих моральних і духовних традиціях, усвідомлюється як надійна основа держави. Таке ставлення до сім'ї зумовлюється відповідальністю за вибір подружжя, оскільки шлюб має забезпечити особисті та громадянські потреби британця.

Виховання в родині – важливий аспект для британців. Обов'язок батьків, навіть зайнятих на роботі – приділяти час своїм дітям, цікавитися їхніми успіхами й розвитком, знати їхні захоплення і проблеми. Сімейні походи на природу, екскурсії, пікніки, регулярні спільні вечери – невід'ємна частина побуту багатьох британських сімей [149, с. 305].

Погляди британців на сімейне виховання подібні до основних положень української народної педагогіки, яка проголошує й утверджує культ найголовніших цінностей суспільства – культ Матері, Батька, Родини, Доброти, Честі, Гідності й Поваги до Людей; культ бережливого ставлення до природи [6, 140]. Через тисячоліття наші народи пронесли традицію влаштувати родинні свята (іменини, хрестини, весілля, вхідчини тощо), на які запрошуються близькі й далекі родичі, друзі. Родинними святами в нас вважаються і Новий рік, і Різдво Христове, і Великдень, коли сходяться і з'їжджаються діти й онуки, збирається вся родина [6, 139; 61, с. 45].

Англійці не розраховують на підтримку з боку близьких родичів, але ця особливість є більше англійською, ніж британською рисою, вона менш притаманна багатосімейним ірландцям, а також шотландцям з їхніми кланами [132, с. 57].

Родинні зв'язки, поняття родинного боргу ослаблені в Англії правом первородства. Все майно (а в аристократичних сім'ях і титул) здавна переходило у спадок тільки старшому синові. Його інші брати й сестри не одержували нічого, а тому повинні були влаштувати свою долю самостійно. Британські батьки не схильні робити заощадження для того, щоб згодом передати їх своїм нащадкам. Вони прагнуть забезпечити дітям освіту, навчити їх самостійності й відпускають молоде покоління жити незалежним життям, як тільки відчують, що підлітки можуть дбати про себе самі [61, с. 37]. Т. Кравченко вважає, що українці більш схильні мислити категоріями сім'ї [72, с. 207], для британця більш звичними координатами слугують особистість і суспільство [61, с. 46].

На відміну від українських поглядів і реалій, у Сполученому Королівстві навіть за скрутних економічно-побутових умов, ідея про спільне проживання під одним дахом не сумісна з канонами приватного життя. Бабусі й дідусі у Великій Британії, зазвичай, не обтяжені турботами про онуків, особливо якщо онуки живуть далеко від бабусів і дідусів і бачать їх кілька разів на рік. Таке ставлення виникає з ідеалу самостійності й самодостатності. Діти – це турбота батьків, вони повинні самі думати, хто буде займатися їхніми дітьми. Британські бабусі люблять своїх онуків, вони пригощають їх по суботам і неділям, беруть до себе на декілька тижнів під час відпустки батьків, але не погоджуються бути для дітей постійними безкоштовними няньками, цінують свою незалежність [77, с. 78]; натомість українські бабусі й дідусі вважають своїм обов'язком допомагати дітям і онукам [65, с. 129].

На відміну від України, у Великій Британії особливістю останніх років є те, що вдома з дітьми частіше почав залишатися батько, а матері роблять кар'єру і їхнього заробітку вистачає для забезпеченого існування сім'ї. Р.

Голдман дослідив, що нерідко батьки користуються перевагами гнучкого графіка або роботи через віртуальний офіс, щоб присвячувати сім'ї якомога більше часу [169, с. 61].

Британська родина менше захищає дитину підліткового віку від зовнішнього світу, вплив батьків поступається впливу соціального середовища. Дитину виховують так, щоб вона відчувала себе в компанії своїх однолітків і наставників, як у власній родині. Вона змалку відчуває себе не тільки самостійною, але й соціально відповідальною особистістю [155, с. 46].

На думку Дж. Коулмана, британський підліток, порівняно із зарубіжними однолітками, зазвичай володіє меншим багажем знань, але має більший досвід налагодження стосунків з людьми, досконаліші уміння впевнено поводити себе в суспільстві дорослих. Він повніше усвідомлює свої права та обов'язки в соціальному оточенні. Розумовий та емоційний розвиток молодого британця йде повільніше, ніж у юнаків інших країн, але він краще підготовлений до участі в громадському житті. Виховання соціальної відповідальності вважається в Британії важливою частиною формування людського характеру. З дитинства діти звикають не замикатися в сімейній атмосфері. Навички суспільно-політичної діяльності виробляються на основі власного життєвого досвіду завдяки відповідному спрямуванню британської освіти і широкому розповсюдженню різних форм добровільної праці. Уміння викладати й відстоювати свої погляди публічно, не губитися перед великою і недружньо налаштованою аудиторією притаманне представникам усіх класів британського суспільства. В основі суспільного життя Великої Британії лежить традиційне уявлення, що кожна людина, крім основних справ або занять, зобов'язана віддавати частину свого часу і сил певній діяльності, що лежить поза її особистими інтересами. Готовність облишити свої справи, щоб стати в нагоді людям, а також повага до людини та до її гідності є національною рисою британців [155, с. 47].

На відміну від українців, британцям притаманна віра в цінність добровільної праці на громадських засадах, така діяльність – поширена,

урізноманітнена й шанована. Люди в Британії більш охоче беруться за будь-яку справу, якщо вбачають у ній обов'язок не службовий, а громадянський, так зване "соціальне хобі" [157, с. 109].

Багато видів соціальних послуг організуються в країні на добровільних засадах і здійснюються безоплатно. Свого часу це стосувалося й народної освіти, коли на пожертви заможних людей відкривалися школи для сиріт. Такими ж методами були створені перші безкоштовні лікарні для нужденних [161, с. 67].

Найпоширеніша риса громадської діяльності в Британії – це комітети, які створюються з багатьох приводів. Саме тут удосконалюються навички суспільно-політичної діяльності, закладені зі шкільної лави. Комітети, товариства й асоціації проводять діяльність на основі пропозицій, компромісів, голосувань, доповідей, передвиборних угод, дебатів і под. [192, с. 112].

На відміну від українців, британці зводять до рівня культу незалежність і самостійність людини, а в громадському плані цінують почуття причетності. Їм властиве бажання належати до невеликої групи людей з однаковими інтересами, поглядами чи прагненнями, яких об'єднує, наприклад, загальний інтерес до колекціонування марок, спільні спогади про школу, загальне прагнення не допустити будівництва хімічного заводу на березі мальовничого озера і под. Відповідно до своїх поглядів британці виховують своїх дітей підліткового віку [192, с. 114].

На противагу українським, релігійні уявлення британців характеризуються індивідуалізмом, опорою на власні сили, вірою у свою обраність, а також високими моральними стандартами в повсякденному житті, працьовитістю, правдивістю, стриманістю в почуттях. Ці якості допомогли економічному й культурному розвитку Сполученого Королівства, вони мали визначальний вплив на формування британського характеру. Діти британців одержували виховання, засноване переважно на фундаментальних біблійних і сімейних цінностях; існувала й мережа релігійних недільних шкіл.

Християнська мораль і цінності продовжують впливати на британську модель сімейного виховання дітей підліткового віку [192, с. 117].

Церква у Великій Британії наголошує на практичній стороні релігії, а не на духовній. Вона прагне впливати не на свідомість людей, а на їхню поведінку. Церква вважає, що затвердження моральних норм – більш дієвий шлях до вдосконалення людини, ніж такі засоби впливу на особистість, як, наприклад, сповідь у католиків; натомість українська православна церква притримується споконвічних традиційних поглядів [200, с. 826].

Сполучене Королівство є християнською країною переважно в етичному сенсі. Дж. Голсуорсі у своїй трилогії "Кінець глави" писав: "Велика частина англійської привілейованої касти не християни, а конфуціанці, їм притаманні: віра в предків і традиції, повага до батьків, чесність, стриманість у зверненні, м'якість із тваринами і підлеглими, невибагливість і стійкість перед хворобами й смертю" (Цит. за [44, с. 56]).

Українці так само, як і британці, керувалися релігійними заповідями і християнською мораллю, в сім'ях існувало й існує поняття «"гріх»". У народі гріхом вважають негідний вчинок, що суперечить народній моралі. Згідно до Г. Кіт, з незапам'ятних часів в Україні вважалися гріховними і підлягали загальному осуду такі вчинки, як зрада Батьківщині, інтимні зв'язки дівчини з парубком до одруження, народження позашлюбної дитини, неповага до батьків та старших за віком, глузування з калік, грабіжництво, обман, подружня невірність, порушення церковних догм і настанов тощо [65, с. 142].

В. Федяєва встановила, що кодекс народної моралі, вироблений десятками поколінь українців, регламентував норми й правила поведінки в родині чи в колективі, де на першому місці стоїть повага до громадської думки: «"На сміх людям»", «"Не сміши людей»", «"Люди засміють»", «"Що люди подумують»", «"Не можна, бо що люди скажуть»". Наш народ напруцював велику кількість випробуваних часом навчально-виховних засобів, які, хоч і прості, але надзвичайно ефективні. Хороші вчинки завжди мали схвалення, позитивні відгуки, а непорядні – осуд [131, с. 47].

Британські фахівці в галузі сімейного виховання підкреслюють, що саме батьки передають дитині мудрість життя, яку також одержали від своїх батьків. Таким чином, сім'я є тим осередком виховання, який нічим не можна замінити, де виховуються й передаються у спадщину кращі риси людської особистості, плекаються її розум, почуття, дух. Громадяни Великої Британії зуміли виробити в собі такий набір якостей, як уміння спокійно виходити зі скрутних ситуацій та відчуття повної внутрішньої свободи, політкоректність та законослухняність. Основи подібного менталітету закладаються з ранніх років, виховуються в сім'ї і в школі. У британських хлопчиків-підлітків, як і в українських, культивується сміливість, ініціативність, здатність самостійно приймати раціональні рішення, вміння заступитися за себе і близьких, волелюбність і впевненість у собі. Того ж чекають і від дівчаток, адже за відсутності чоловіка жінка повинна вміти виконувати його обов'язки [149, с. 65]..

На виховання дітей підліткового віку в сім'ї суттєво впливає суспільний ідеал, що панує у Великобританії. Він уособлює найкращі моральні якості людської особистості. Цей ідеал – бути джентльменом. Поступово це поняття стало принципом і регулятором суспільного й особистого життя. Зовнішньою ознакою джентльмена є одяг і хороші манери, прийняті в суспільстві. Однак головним вважається дотримання моральних канонів поведінки. Джентльмен – людина чесна й релігійна, скромна й порядна, енергійна й практична. Він має гарну освіту, розсудливий і стриманий, завжди готовий пожертвувати своїм часом і грошима заради доброї справи, вміє як керувати, так і підкорятися комусь. Його гасло – працювати і боротися все життя і в усьому зберігати почуття власної гідності (self-respect) й самоповаги. Це зовсім не означає мати високу думку про себе, а навпаки – обов'язково співвідносити свої вчинки з поняттями честі й совісті [45, с. 154].

Як пише В. Федяєва, на Україні також існує ідеальна модель сімейного виховання, яка передбачає те, що дитина – це особистість, це людина; кожна дитина є унікальною, зі своєю фізичною та емоційною енергією, здібностями, уміннями,

інтересами, справами, потребами й вимогами. Ідеальна модель сімейного виховання може бути реалізована, якщо будуть враховані за таких умов: знання батьками ціннісної основи виховання дітей; усвідомлене створення сім'ї; моральна готовність до виховання дітей; розуміння, що для виховання дітей необхідні знання з психології, педагогіки, медицини, фізіології, народної педагогіки, педагогіки сім'ї; прагнення, щоб усі підсистеми структурно-функціональної моделі сім'ї залишалися сталими, злагоджено функціонували. Особливо важливим є збереження подружньої любові; переживання радості від спілкування з дітьми; допомога дитині за різних життєвих ситуацій. Батьки повинні бути добрими, вимогливими. Вони мають розуміти і підтримувати своїх дітей, давати їм поради, спрямовувати в необхідному напрямі [131, с. 233].

Одна з головних цінностей української ідеальної сім'ї – вміння любити й поважати один одного. В такій родині в дитини розвивається почуття прекрасного, вона навчається радіти життю, в неї виховується впевненість у собі, переконання у власній значущості, можливості свого зростання. З перших днів життя дитина засвоює надзвичайно велику кількість інформації через інтонацію, звуки, запахи, дотики, тому вона одразу має сприйматися дорослими як особистість, а не тоді, коли піде до школи або створить власну сім'ю [131, с. 234].

На відміну від українських сімей, де вважається важливим виховання слухняності, в британських сім'ях пріоритетним стає виховання відповідальності. Британським дітям властива ініціативність і зацікавленість, активність і постійна зайнятість, – це є їхньою життєвою позицією, на відміну від української відстороненості й певної пасивності («"моя хата скраю»») [32, с. 186].

Британських дітей привчають бути законослухняними, чесними громадянами і стежити за тим, щоб їхні товариші теж були законослухняними, не мовчати і скаржитися на порушення. Така модель поведінки є природною й загальноприйнятою [149, с. 45].

У сфері спілкування між українцями й британцями також існують окремі розбіжності. На відміну від української моделі, британці користуються

правилом позитивного спілкування (якщо не можеш сказати нічого позитивного, краще промовчи) [149, с. 67].

Забезпеченим британцям не властиве прагнення створювати для своїх дітей підліткового віку особливі умови, адже їм належить адаптуватися до умов ринку й конкуренції. Синів і дочок потрібно заздалегідь привчати до реалій повсякденного життя, тому діти часто навчаються у публік шкулз (public schools), які працюють в режимі інтернату [149, с. 87].

Школа, релігія і правосуддя в Британії спрямовують свою діяльність на затвердження певних суспільних норм у поведінці людини, тому що британцям притаманний практичний підхід до морально-етичних проблем [150, с. 202].

На відміну від української школи, британська система виховання надає пріоритет характеру, а не інтелекту. Вважається, що про характер людини суспільство судить за її вчинками, а не за поглядами. Правосуддя в Британії, як і саме суспільство, виходить у своїх оцінках тільки з учинків, а не з мотивів [150, с. 91].

Як і в українських закладах освіти [139, с. 13], у школах Великої Британії культивується мультикультурність та інтернаціоналізм, дітям підліткового віку пояснюють, що всі люди, незалежно від расової, національної, релігійної або мовної належності, володіють рівними правами й можливостями [155, с. 52].

На відміну від українських шкіл, у Сполученому Королівстві курс із сексуального виховання входить до навчальних планів загальноосвітніх закладів освіти, проте його відвідування – факультативне, і батьки мають право відмовитися від того, щоб їхня дитина була присутня на подібних уроках [153, с. 92].

Українська практика виховання надає перевагу теоретичним знанням, натомість безсумнівною перевагою британського підходу до виховання є акцент на практичних знаннях і навичках. Курс на прагматизм зумовлений британським менталітетом [160, с. 98].

Британський дитячий колектив вирізняється терпимістю. Для нього не характерні ситуації, коли над дітьми сміються або знущаються однолітки. Руді,

капловухі, діти в окулярах та ін. почувуються в колективах спокійно. Існує залежність від району, де знаходиться навчальний заклад, але бійки та інші порушення дисципліни – виняток, а не правило для британських дітей [192, с. 139].

Послугами гувернерів, найманих вихователів і приватних учителів представники середнього класу (а саме до нього належить основна маса населення) у Великобританії практично не користуються, кваліфікований фахівець у галузі виховання дітей вимагає значних витрат, і більшість сімей не може собі такого дозволити [198, с. 17], натомість в Україні поширена практика занять дітей з так званими репетиторами [25, с. 118].

Подібно до України, британське законодавство прямо не забороняє тілесних покарань дітей, проте в суспільстві превалює думка, що виховні заходи такого типу є застарілими й свідчать про невисокий інтелектуальний і моральний рівень батьків, які їх застосовують. Скарги дітей у школі або сусідам на насилля з боку матері, батька чи опікунів, зовнішні його ознаки (синці, садни тощо) можуть створити до серйозні проблеми тим, хто застосовує неадекватні заходи впливу. У 2004 році в Англії та Уельсі введений закон, за яким дозволено "помірні тілесні покарання". Але якщо дітей карають таким чином, якщо на них залишаються сліди, – це підсудна справа. Бити дітей заборонено, так само як і дорослих [179, с. 148].

Українська сімейна педагогіка також обережно підходить до покарання дітей і не схвалює методів, які є виявом жорстокості та завдають шкоди фізичному й психічному здоров'ю дитини, принижують її людську гідність [131, с. 43; 31, с. 129]. На відміну від України, в Сполученому Королівстві залишати дітей до 12 років без нагляду заборонено, і батьки можуть бути притягнуті до адміністративного, а якщо це спричинило якісь серйозні наслідки (травма, пожежа), то й кримінального покарання [162, с. 1007].

Карають дітей підліткового віку у Великій Британії шляхом позбавлення розваг, солодощів, іграшок та інших задоволень. Але якщо дитина скаржитися

на це оточуючим, такий учинок батьків може розцінюватися як протиправна дія, що спричинила фізичний або моральний збиток (abuse). Оптимальним способом пояснити дитині, що вона поводи́ла себе неправильно, є бесіда. Вважається, що будь-яке покарання має супроводжуватися докладним поясненням його мотивів. На перший погляд, такий підхід може видатися складним та неефективним, що веде до вседозволеності з боку дітей, однак практика засвідчує, що цей метод дисциплінує дітей і батьків і його варто частіше використовувати в практиці сімейного виховання на Україні [162, с. 1020].

Встановлено, що кожного восьмого дорослого британця били або ображали в дитинстві [179, с. 62]. Кількість тих, хто страждає від критики чи просто неуваги, ще більша. А там, де є образи, конфлікти, неувага до дитини, де батьки (опікуни) самі знаходяться в стані стресу, депресії і не спроможні виконувати батьківські обов'язки, вважає британський педагог Р. Баркер, сімейне життя може викликати важкі страждання, тривалі депресивні стани і навіть агресивність. Тисячі британців звертаються за допомогою до юристів, лікарів, церкви чи страждають психічними розладами, пояснюючи свій стан негативним морально-психологічним кліматом у сім'ї [145, с. 81].

Проблема насильства в родині характерна не лише для Великої Британії, вона має глобальний характер. Як свідчать численні повідомлення у вітчизняній періодичній пресі, насильство над дітьми має місце і у нашій державі. Більше 50% населення України зазнало насильства в сім'ї впродовж свого життя, при цьому 30% відчуло його в дитячому віці. Українські жінки потерпають більше від домашнього насильства, ніж від пограбувань, зґвалтування незнайомими та автомобільних катастроф. 30-40% викликів, що надходять до міліції, стосуються домашнього насильства, хоча у більшості випадків про це у правоохоронні органи не повідомляють. У звіті МВС стосовно виконання Закону України "Про запобігання насильству в сім'ї" за 5 місяців 2010 року зазначається: за вказаний період на обліку було близько 91 тис. осіб; з них 94% становлять чоловіки і 6% – жінки, які учинили фізичне

насильство в сім'ї; з них близько 14 тис. осіб – психологічне насильство в сім'ї; 918 – економічне; 9 – сексуальне насильство. За 5 місяців 2010 року працівниками правоохоронних органів здійснено близько 54 тис. виїздів на сімейні конфлікти. Незважаючи на наведені статистичні дані, проблема сімейного насильства в Україні на сьогодні мало вивчена, не узагальнена, їй приділяється недостатньо уваги як з боку педагогічної науки, так і з боку органів державної влади.

У 2010 році зафіксовано 714 випадків насильства у сім'ї по відношенню до дітей; 2574 дитини перебувало на обліку з приводу насильства чи жорстокого поводження з ними. Існує вдвічі вища вірогідність того, що хлопчики, які стають свідками жорстокості, скоять насильство по відношенню до своїх партнерів, коли вони стануть дорослими [218].

Європейський Союз активно підтримує захист прав дітей та жінок, надаючи пакет технічної допомоги з бюджетом у 14 мільйонів Євро через свою програму «"Права жінок та дітей в Україні»". Реалізацію даної програми було заплановано до кінця 2011 року [218].

На думку британських вчених С. Гайден, Л. Голлман, А. Ріво [175, 181, 200], вирішальним фактором успішного виховання є моральний клімат сім'ї, від нього залежить, якою виросте дитина. Родинне благополуччя визначається високим рівнем родинної моральності, духовності, задоволення емоційно-психологічних потреб. У хорошій сім'ї, де батько й мати живуть у злагоді, де панують стосунки взаємної поваги, перед дитиною розкривається людська краса, душевний спокій, рівновага й под. Тому серед завдань сімейного виховання у британців чільне місце посідає створення атмосфери емоційної захищеності дитини, тепла, любові, умов для розвитку її почуттів, самореалізації.

Подібне спостерігається в педагогіці сімейного виховання інших народів. Так, український педагог В. Федяєва пише, що історія доводить істину: батьки тоді є успішними, коли розуміють і поділяють дитячі надії, переживання, успіхи, невдачі, страхи й перемоги, радіють кожним новим досягненням дитини (як

фізичним, так і інтелектуальним), бачать дитину сильною, вольовою, духовно багатою, справедливою, правдивою, людяною. Крім цього, необхідно розвивати силу інтелекту, розуміти, що кожна дитина є унікальною й неповторною [131, с. 107].

Український історичний досвід виховання дітей визначає й такі умови батьківської успішності, як уміння вчити дітей бути творчими людьми, компетентними й значущими для суспільства; розвивати емоційну сферу дитини (честь, страх, радість, любов, сором, відповідальність); вирішувати проблеми сексуальності через демонстрацію кожним з батьків належної (правильної) моделі поведінки; привчати бути обережними, але давати розвиватися, самостверджуватися. Добре, коли дитина ділиться своїми проблемами з батьками, розповідає їм про свої труднощі, небезпечні життєві ситуації, які виникали в неї і ті шляхи їх подолання які вона обрала; необхідно навчати дітей мріяти, бо це сприяє розвитку успіху як професійного, так і життєвого, обговорювати з дітьми їхні бажання, плани досягнення поставленої мети. Добре, коли батьки не тільки виховують, а й допомагають дитині здійснювати її мрії. Успішне виховання безпосередньо залежить від хороших стосунків у сім'ї, де батьки не забувають про довірливі взаємостосунки з дітьми, а не вибудовують їх на дисципліні [131, с. 110].

В українській та британській системах сімейного виховання виокремлюються певні підходи та принципи, які збігаються. Це, зокрема, стосується принципів природовідповідності, гуманізму, урахування вікових та індивідуальних особливостей дітей та інші.

На відміну від українських, більшість британських батьків розуміє, що дітям потрібна безумовна любов, дитину треба любити не за певні вчинки чи поведінку, а за те, що вона існує. Фрази «"Я тебе не люблю»", «"Ти поганий»" заборонені, натомість дається оцінка вчинку або поведінки дитини, а не її особистості, використовується вираз «"Ти погано (неправильно) вчинив (поводився)»" [181, с. 72].

У Великобританії багато уваги приділяється дотриманню зовнішньої пристойності: спідниці повинні бути певної довжини, одяг непрозорим. Дітям

підліткового віку прищеплюється цнотливість [164, с. 27], натомість українські підлітки мають більше свободи і менше заборон у виборі одягу [72, с. 56].

На відміну від українських сімей, які забезпечують своїм дітям різноманітне харчування, британцям властива неவிбагливість до їжі, дітей привчають до простої одноманітної їжі [149, с. 211].

Порівняння методів сімейного виховання в Україні й Великій Британії дає підстави зробити висновок, що окремі з них є спільними для обох країн, зокрема приклад, педагогічна вимога, вправи (реалізуються через систему навчання), навіювання, словесні методи, доручення, заохочення. За В. Федяєвою, з позицій сьогодення, спираючись на історію, виокремлюємо такі групи методів виховання в сім'ї: ідентифікація, орієнтація, адаптація, навіювання, презентація, фасилітація (англ. *facilitate* – полегшувати, сприяти – стиль педагогічного спілкування, який передбачає полегшення взаємодії під час спільної діяльності, ненав'язлива допомога групі чи окремій людині в пошуці способів виявлення й розв'язання проблем, налагодженні комунікативної взаємодії між суб'єктами діяльності), інгібіція (гальмування, повне або часткове, якого-небудь процесу за допомогою різних інгібіторів; соціальна інгібіція – зниження продуктивності виконуваної людиною діяльності в присутності сторонніх людей; прот. соціальна фасилітація) [131, с. 253]. Ці механізми діють під час спілкування дітей як із дорослими членами родини, так і з іншими дітьми [9, с. 27].

На ідентифікації ґрунтується засвоєння дітьми різних форм поведінки, норм, стосунків, які виявляють батьки, інші дорослі члени сім'ї – брати і сестри, а в розширеній сім'ї – бабусі й дідусі. Дитина несвідомо, особливо в дошкільному віці, виявляє цінні з її погляду якості й форми поведінки. Сімейне виховання має у своєму арсеналі відповідний до цього механізму метод прикладу, який на всіх історичних етапах становлення системи сімейного виховання був провідним, розкривав зразок діяльності, поведінки, способу життя [131, с. 156].

Педагогічна сутність прикладу в сімейному вихованні – бажання дітей бути схожими на батьків. Саме батьки демонструють у спілкуванні з дитиною норми й цінності своєї сім'ї й водночас – норми та цінності суспільства [5, с. 34].

Наступна група методів, що застосовуються на Україні, пов'язана з усвідомленням особистістю своїх потреб і умов їх задоволення в сім'ї. До провідних належить педагогічна вимога членів сім'ї (як індивідуальна, так і колективна), яка є продуктивною, якщо її формулювання збігається у батька й матері. Індивідуальна педагогічна вимога батька, матері чи загальна батьківська вимога може бути у формі прямої вказівки, розпорядження, команди, заборони, перестороги, погрози, прохання, побажання і навіть через погляд, через наділені гумором поради, натяки, висловлену довіру, яку дитина сприймає як рекомендацію до дії. Що ж стосується колективних вимог, то такими можуть бути правила сім'ї, які є обов'язковими для виконання кожним членом родини. При цьому зазначимо, що історично усталеними, ефективними до сьогодні дійшли педагогічні вимоги в сімейному вихованні, використання яких буде доречним за умови, що її не можна висловлювати через просте бажання досягти негайної слухняності. Дитина повинна переконатися, що вимога – не від роздратування та безпорадності, а від сили досвіду, впевненості й знання. Досить просто примусово залучити дитину до діяльності, але це – оманлива простота авторитаризму. Гуманістична взаємодія батьків із дітьми потребує обґрунтування вимог. Додаткова форма вимоги (прохання, порада, натяк) не зобов'язує дитину до негайного підкорення, а залишає їй можливість самостійно обирати дії, дає відчуття доброзичливого, шанобливого ставлення. Найбільш результативними є ті вимоги, які діти встановлюють разом із дорослими [131, с. 156–157].

Ю. Азаров вважає, що адаптаційні методи в сім'ї передбачають формування в дитини умінь, створення можливостей жити в навколишньому середовищі: природному режимі, звичних нормах і правилах життя родини. У цій групі методів провідним є метод вправ, який реалізується через систему на учіння [3, с. 178].

Використовуються також стимулювальні методи (заохочення), завдяки яким дитина починає вірити у свої сили. Такими можуть бути навіть порівняння з іншими, застосування елемента змагання у виконанні спільних сімейних справ. Це досить відповідальна справа, її успіх залежить від однакового ставлення батьків до дітей (а не виокремлення одного з дітей); не варто виховувати в дітей прагнення

досягти кращих результатів будь-якою ціною, не припускати виявів хвальковитості, жадібності, приниження молодших і слабших. У сім'ї немає місця порівнянню: красивіший, розумніший, охайніший, найдобріший, найбільш ввічливий, наймилосердніший тощо [131, с. 242]. Британські педагоги вважають, що порівнювати дитину потрібно не з іншими, а саму з собою, якою вона була раніше і якою стала [149, с. 57].

Важливим методом реалізації механізму стимуляції дій дитини є заохочення: визнання правильних дій та вчинків, підтримка та прагнення діяти так або інакше. Зазвичай, батьки використовують при цьому у винагороду як подарунки, так і похвалу й подяку, що викликає в дитини гордість, задоволення. Для дитини головне – одержати від дорослих правильну оцінку своїм діям, яка стимулюватиме до подальшої активності, самостійності, ініціативи. Історико-педагогічний аналіз засвідчив, що сімейне виховання використовує й метод покарання. Його, зазвичай, вважають антиподом методу заохочення. Ще в основах авторитарної педагогіки викристалізувалася думка, що у виховному процесі заохочення повинне збалансовуватися покаранням. Українські педагоги-гуманісти вважали й переконливо доводили, що виховання має здійснюватися без покарання [131, с. 242].

Вибір методів виховання в українській сім'ї, як і в британській, залежить від педагогічної культури батьків: розуміння цілі виховання, батьківської ролі, уявлення про цінності, стилю відносин, культури мовлення і под. Тому методи сімейного виховання несуть в собі відображення особистості батьків. Скільки батьків – стільки різновидів методів. Наприклад, переконання в одних батьків – м'яке навіювання, в інших – погроза, крик. Якщо в сім'ї стосунки з батьками близькі, теплі, дружні, головний метод – заохочення. Коли відносини в родині холодні, відчужені, переважає суворість і покарання. Методи виховання залежать від встановлених батьками виховних пріоритетів: одні хочуть виховати в дітей слухняність, тому їхні методи спрямовані на те, щоб дитина безвідмовно виконувала вимоги дорослих. Інші вважають, що важливіше вчити

дитину самостійно мислити, виявляти ініціативу, бути відповідальною і, звичайно, знаходять для цього відповідні методи [131, с. 172].

В Україні батьки використовують такі методи і прийоми сімейного виховання: переконання (пояснення, настанова, порада, розповідь, навіювання та інші); вправи і привчання, організація різних доручень й обов'язків дітей, режиму їхнього навчання, праці та відпочинку; заохочення (похвала, подарунки, цікава для дітей перспектива); покарання (позбавлення задоволень, відмова від дружби тощо, крім фізичного і морального насилля) [131, с. 305].

Мета, зміст, завдання сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії співзвучні із загальноприйнятими в педагогічній науці, але водночас вони мають на собі відбиток матеріальної й духовної культури британського народу. У Великій Британії здавна в практиці сімейного виховання використовують методи, які відіграють провідну роль у формуванні суспільної свідомості: розповідь, бесіда, роз'яснення, наставляння, інформування, порада, дискусія, у британських сім'ях дітей традиційно залучають до виконання різних доручень і обов'язків: догляду за молодшими братиками й сестричками, домашніми тваринами, оздоблення помешкання. Оскільки британці основну увагу спрямовують на формування вольового характеру і фізичної загартованості, то одним з найбільш дієвих методів сімейного виховання вважають режим або чіткий і розумний розпорядок життєдіяльності [45, с. 34].

Українським батькам варто перейняти у британців метод природних наслідків, які логічно випливають із вчинків дитини. Його ґрунтовно вивчав Г. Спенсер, вбачаючи переваги в тому, що:

- 1) він дає людині різнобічне поняття про добру й погану поведінку шляхом особистого випробовування її наслідків;
- 2) дитина усвідомлює справедливість покарання;
- 3) вона не так озлоблюється, і батьки залишаються відносно спокійними;

4) між батьками та дітьми встановлюються кращі взаємини, зміцнюється їхній вплив один на одного [45, с. 65].

Окремі принципи українського та британського сімейного виховання збігаються. Це, зокрема, стосується принципів природовідповідності, гуманізму, урахування вікових та індивідуальних особливостей дітей та інші.

На сучасному етапі у Великій Британії функціонують програми, згідно з якими в спеціальних терапевтичних центрах батьки одержують консультації психологів, соціальних працівників, лікарів, спільними зусиллями вирішують проблеми сім'ї та виховання в ній, не вдаючись до антипедагогічних методів [150, с. 132].

Серед українських батьків можна популяризувати кращий досвід британського сімейного виховання на батьківських зборах у школах, на курсах для батьків, у спеціальній літературі про сімейне виховання тощо, створювати подібні британським терапевтичні центри та ін. В цьому Україна має також рекомендації Ради Європи. У спеціальному випуску Бюлетеня (№7, 2001) зібрано основні матеріали Ради Європи з питань, що стосуються дітей, вони мають стати керівництвом до дії для українських владних структур, покликаних опікуватися вирішенням проблем дітей як у родинях, так і поза ними. Ці документи концептуально створюють і розвивають стандарти, до яких треба прагнути, творячи політику держави в ділянці допомоги родинам і дітям у них.

Стрижнем таких стандартів є визнання дитини особистістю з власними потребами й інтересами, яка має повноцінне право бути почутою, а значить, перетворитись із об'єкта турботи на активного учасника всіх подій, які її стосуються чи можуть стосуватися в майбутньому.

Вміщені у Бюлетені матеріали ґрунтуються на задекларованому Конвенцією ООН "Про права дитини" принципі свідомого забезпечення основних інтересів дитини у всіх діях стосовно неї, які можуть вживатися на місцевому, регіональному чи національному рівнях будь-якими органами

законодавчої, виконавчої чи судової влади. Зміст такого принципу становить сукупність фундаментальних прав маленької людини:

- 1) права народитись здоровою;
- 2) права нормально розвиватися (фізично і духовно);
- 3) право бути надійно захищеною від усіх форм зловживань і недбалого ставлення [219, с. 23].

К.Д. Ушинський після ознайомлення з системами освіти й виховання в країнах Західної Європи опублікував у 1857 р. ґрунтовну працю "Про народність у суспільному вихованні". Спираючись на аналіз значного філософського, історичного й педагогічного матеріалу, учений висунув й обґрунтував центральну ідею своєї педагогічної теорії – ідею народності виховання. Автор розкрив корінну закономірність, якій підлягає розвиток системи виховання. Ця закономірність названа ним принципом народності, суть якого полягає в тому, що система виховання в кожній окремій країні будується насамперед відповідно до потреб і специфічних особливостей народу цієї країни. Саме ці потреби й особливості переважно визначають форми і зміст розвитку виховання. Тому механічне запозичення, штучне перенесення виховних матриць, освітніх систем з одного національного ґрунту на інший приречене на невдачу. Підсумовуючи аналіз історичного, педагогічного досвіду виховання багатьох народів, К.Д. Ушинський писав: "Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії, і німецька педагогіка не більше як теорія німецького виховання. У кожного народу своя особлива національна система виховання; а тому запозичення одним народом в іншого виховних систем є неможливим. Досвід інших народів у сфері виховання є дорогоцінною спадщиною для всіх, але настільки, наскільки досвід всесвітньої історії належить усім народам. Як не можна жити за зразком іншого народу, яким би принадним не був цей зразок, так не можна виховувати за чужою педагогічною системою, якою б вона не була стрункою і добре обміркованою. Кожний народ щодо цього повинен випробувати свої власні сили" (Цит. за [129, с.165]).

Концепція народності має залишатися основоположною для побудови в Україні системи національного виховання. Не варто копіювати й бездумно пересаджувати на наш специфічний національний ґрунт освітньо-виховні системи інших народів. Ті країни, які зуміли відстояти свою національну ідентичність у сфері виховання (Японія, Велика Британія, Швеція, Фінляндія та ін.), досягли успіхів не лише в освіті, а й загалом у царині соціально-економічного розвитку. Треба залишатися самими собою, користуватися власними надбаннями, не займаючи при цьому ізоляціоністську позицію. Не забуваймо застережень нашого національного пророка Тараса Григоровича Шевченка, який у своєму безсмертному творі "І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє" радив: «"...Учітесь, читайте, І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь» (Цит. за [129, с. 27]).

Висновки до III розділу

Британські національні сімейні виховні традиції живляться передусім з джерел етнопедагогіки і своїми коренями сягають глибокої давнини. Вони започатковані в кельтському і стародавньому англосаксонському епосах, давньоанглійській поезії, фольклорі й були належним чином оцінені видатними педагогами, мислителями, письменниками Великої Британії різних епох.

Мета, зміст, завдання і методи сімейного виховання дітей підліткового віку британців спрямовані на всебічну підготовку дитини до життя, охоплюють такі провідні, органічно пов'язані між собою напрями, як фізичне, трудове, моральне, релігійне, розумове, естетичне, патріотичне, громадянське, економічне, художньо-естетичне та інформаційне виховання. Кожен з них є невід'ємним складником системи родинного виховання, але в основі всього процесу лежить фізичне і моральне виховання, яке стає запорукою активної життєвої позиції і розумового розвитку дитини. Ці напрями тісно пов'язані між собою і взаємодоповнюють один одного, мають суттєве теоретико-методологічне значення для методики сімейного виховання дітей підліткового віку в сучасних умовах.

Зміст сімейного виховання дітей підліткового віку британців охоплює фізичний та інтелектуальний розвиток дитини, засвоєння моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм взаємин між людьми, розвиток творчої, працелюбної особистості, передачу їй практичних умінь і навичок, формування естетичних смаків, активної життєвої позиції, високої політичної культури, виховання почуття патріотизму, правильного розуміння громадянського обов'язку, підготовку до сімейного життя.

Головне завдання сім'ї – виховати дітей, гідних старших поколінь. У британських родинах зберігаються народні виховні традиції, через них передається молодому поколінню досвід практичної діяльності. Засвоюючи й використовуючи набуті знання, кожне наступне покоління британців збагачує і вдосконалює їх, щоб передати у спадок своїм дітям.

Мета, зміст, завдання сімейного виховання у Великій Британії співзвучні із загальноприйнятими у педагогічній науці, але водночас вони несуть на собі відбиток матеріальної і духовної культури британського народу, пов'язані з особливостями формування самобутнього англійського характеру і відповідно відображені у стилі життя і традиціях родинного виховання.

Чільне місце у формуванні духовності підрастаючого покоління у деяких сім'ях займають родинні релігійні традиції. Характерним явищем сучасного британського суспільства стало усвідомлення пріоритетності розумового розвитку дітей. Сім'я залишається основною берегинєю і у сфері естетичного виховання.

Упродовж багатовікової історії свого розвитку британська сім'я виробила й широку систему стимулюючих методів, серед яких особливе місце займає педагогічна вимога, суспільна думка, напуття, заборона, застереження, заохочення й покарання, орієнтація на очікувану радість, змагання, напучення, похвала, нагорода, навіювання тощо.

Організація життя дитини підліткового віку в британській сім'ї, неухильне дотримання режиму роботи й відпочинку, виконання обов'язків і доручень є основою формування позитивних якостей особистості підлітка.

На сучасному етапі у Великій Британії функціонують нові програми, згідно з якими у спеціальних терапевтичних центрах батьки одержують консультації психологів, соціальних працівників, лікарів, спільними зусиллями вирішують проблеми сім'ї та виховання в ній, не вдаючись до антипедагогічних методів.

Порівняння британської та української систем сімейного виховання дітей підліткового віку дає підстави виділити їхні подібні й відмінні риси. Серед особливостей британського сімейного виховання є корисні для осмисленого запозичення, при цьому потрібно враховувати, що концепція народності має залишатися основоположною для побудови в Україні системи національного виховання. Не варто копіювати й бездумно пересаджувати на наш специфічний національний ґрунт освітньо-виховні системи інших народів. Механічне

запозичення, штучне перенесення виховних матриць, освітніх систем з одного національного ґрунту на інший приречені на невдачу.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Установлено, що сімейне виховання дітей підліткового віку у Великій Британії є складовою частиною історичного розвитку цієї країни й тісно пов'язане з економічними, політичними та іншими соціальними інститутами на кожному етапі еволюції британського суспільства.

Узагальнено, що основними тенденціями британської системи сімейного виховання підлітків протягом історії були такі: раннє залучення до праці і виховання в процесі життєдіяльності, виховання за допомогою примусових методів, виховання релігійності, класові та гендерні відмінності у сімейному вихованні, виховання у дітей підліткового віку поваги до жорсткої системи соціального порядку, надання підліткам більшої незалежності, науковий підхід, забезпечення емоційних та психологічних потреб дітей, надання дітям підліткового віку права самостійно визначати власні моральні норми та цінності, виховання в умовах втрати у дітей підліткового віку традиційної поваги до батьків і приналежності підлітків до субкультур, відновлення пріоритету сім'ї у вихованні, виховання дітей підліткового віку у різних типах сімей, звернення особливої уваги на фізичне здоров'я, розвиток особистості, психологічне благополуччя та шкільну успішність у сімейному вихованні дітей підліткового віку в умовах подолання багатьох проблем, з якими вони зіткнулись (раннє статеве життя, алкогольна, тютюнова і наркотична залежності і под.)

2. Доведено, що теоретико-методологічними засадами організації сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії є різні педагогічні концепції сімейного виховання, які вибудовувалися залежно від рівня розвитку людських спільнот, природних умов, національної належності, від релігійних уподобань. Це, зокрема, неопрагматична концепція виховання дітей підліткового віку, яка полягала в тому, щоб стимулювати саморозвиток, самоактуалізацію і самовизначення особи; екзистенціалістична концепція, яка вбачала центр виховного впливу у несвідомому (інтуїції, настрої, почуттях);

неотомістична концепція вимагала будувати сімейне виховання на пріоритеті "духовного начала", обґрунтовувала ідею "гармонійного поєднання" наукових знань і релігійної віри; неопозитивістська концепція головну увагу у вихованні приділяла розвитку людського "Я"; соціалістично-утопістська концепція, що надавала значної ваги трудовому вихованню дітей підліткового віку як одному з найважливіших умов особистої й державної заможності; позитивістська та прогресивістська концепції виховання, згідно з яких характер педагогічного процесу визначається переважно виявленням схильностей дітей до процесу практичної діяльності; педоцентристська концепція виховання, яка головний акцент робить на діяльності дітей підліткового віку. Стрижневою ідеєю гуманістичної концепції сімейного виховання є думка, що у формуванні особистості не можна застосовувати насилля. Благо людини, норми людських відносин – принцип рівності, людяності, справедливості – понад усе.

3. З'ясовано, що сучасна британська педагогіка вбачає основну мету сімейного виховання у всебічному й гармонійному розвитку дитини, підготовці її до життя і праці. Зміст сімейного виховання британців підліткового віку охоплює фізичний та інтелектуальний розвиток дитини, засвоєння моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм взаємин між людьми, розвиток творчої, працелюбної особистості, передачу їй практичних умінь і навичок, формування естетичних смаків, активної життєвої позиції, високої політичної культури, виховання почуття патріотизму, правильного розуміння громадянського обов'язку, підготовку до сімейного життя.

4. Доведено, що сімейне виховання підлітків у Великій Британії реалізуються різними методами: розповідь, бесіда, роз'яснення, наставляння, інформування, порада, дискусія, заохочення, помірковані покарання, самовиховання, неухильне дотримання правильного режиму праці та відпочинку, виконання різних доручень і обов'язків, ігри та ін. Пріоритетними визнаються ті методи, які формують суспільну поведінку, сприяють нагромадженню практичного життєвого досвіду, готують до трудової діяльності.

Особистий приклад батьків і стиль взаємин між членами родини вважається найважливішим у системі британського сімейного виховання: Від батька й матері вимагається бути в очах своїх нащадків взірцем чесності, вихованості та порядності. Вважається, що глибоке знання батьками характеру дитини, оволодіння прийомами й методами впливу на неї, з одного боку, і сімейна злагода, взаєморозуміння між членами родини, готовність прийти на допомогу у скрутну хвилину, з іншого, – запорука успіху у вихованні.

5. Ретельний аналіз наукових праць з проблеми сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії дозволяє стверджувати, що досвід сімейного виховання підлітків у зазначеній країні є корисним для глибокого вивчення і осмисленого застосування в Україні. Зокрема, на увагу заслуговують такі теоретичні ідеї та практичні надбання: пріоритетне виховання у підлітків відповідальності, незалежності, самостійності і ініціативності, застосування оптимальних способів впливу на дітей – бесіди, роз'яснення тощо, надання допомоги батькам та дітям підліткового віку громадськими організаціями, де працюють експерти з соціальних проблем, поширення серед батьків більшої кількості рекомендацій щодо виховання й способів подолання щоденних проблем, розширення альтернативних шляхів та створення програм освіти батьків і вчителів щодо сімейного виховання підлітків, розробка оновлених стандартів сімейного виховання дітей підліткового віку, створення системи підтримки батьків та дітей підліткового віку (телефони довіри, консультаційні центри для батьків і підлітків і под.), організація позакласної роботи з підлітками тощо.

Проведене дослідження не вичерпує даної проблеми. Предметом подальшого вивчення могли б стати проблеми співпраці сім'ї зі школою у Великій Британії, шляхи формування педагогічної культури сучасної сім'ї. Дослідження нових матеріалів допоможе глибше пізнати суть сімейного виховання британців і його роль у зростанні економічного прогресу й культури нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер : пер. с англ. / под. ред. С. А. Ерофеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЗАО Экономика, 2004. – 620 с.
2. Аза Л. А. Воспитание как философско-социологическая проблема / Л. А. Аза. – Киев : Наукова думка, 1993. – 129 с.
3. Азаров Ю.П. Семейная педагогика / Ю.П. Азаров. – М. : Аргументы и факты, 1993. – 605 с.
4. Актуальные проблемы и историография истории зарубежной педагогики : сб. научн. тр. – М., 1987. – 143 с.
5. Алексеєнко Т. Ф. Про нові підходи до сімейного виховання / Т.Ф. Алексеєнко // Шлях освіти. – 1997. – № 2. – С. 34–37.
6. Алхазова Н. Д. В королевстве, где говорят по-английски: Обычаи, традиции, праздники / Н. Д. Алхазова, Л. И. Кройтореску. – Кишинёв: Штиинца, 1989. – 220 с.
7. Английские народные сказки / сост. и пер. Н. Шеришевской. – М. : Госполитиздат, 1957. – 207 с.
8. Англійські прислів'я та приказки: пер. з англ. Р. Доценка. – К. : Дніпро, 1980. – 174 с.
9. Бабій В. Сімейні традиції та їх виховне значення / В. Бабій // Позакласний час. – 2004. – № 7–8. – С. 27–31.
10. Барило О. Ідеї вільного виховання в реформаторській педагогіці кінця ХІХ - першої третини ХХ століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. / О. А. Барило. – К., 2004. – 257 с.
11. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и ренессанса / М. М. Бахтин. 2-е изд. – М. : Худ.лит-ра, 1990. – 453 с.
12. Берн Э. Психика в действии / Э. Берн – Минск : Попурри, 2007. – 432 с.

13. Берне Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Берне : пер. с англ.- М. : Прогресс, 1986. – 421 с.
14. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех: Сходження до духовності. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
15. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех . – К. : ІЗМН, 1998. – 235 с.
16. Блаженный Иоанн Дунс Скот. Избранное / Составление и общая редакция Г. Г. Майорова. – М. : Прогресс, 2001. – 583 с.
17. Бруз В. С. Англія сьогодні / В. С. Бруз. - К. : Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1959. – 44 с.
18. Бюлетень Бюро інформації Ради Європи в Україні. – 2002. – 92 с.
19. Василькова Ю. В. Социалисты-утописты об образовании и воспитании. Идеал человека будущего / Ю. В. Василькова. – М. : Педагогика, 1989. – 181 с.
20. Ваховський Л. Філософія виховання західної цивілізації в епоху просвітництва : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка, історія педагогіки і освіти" / Л. Ц. Ваховський. – Х., 2002. – 40 с.
21. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 191 с.
22. Вейсберг Г. П. Хрестоматия по истории педагогики / Г. П. Вейсберг. – М. : Изд-во Наркомпросса РСФСР, 1940. – Т. 2. – 687 с.
23. Венгер Л. Воспитание и обучение детей в Великобритании / Л. Венгер // Дошкольное воспитание. – 1983. – № 1. – С. 72–74.
24. Визе Л. Письма о воспитании в Англии / Л. Визе . – СПб., 1858. – 123 с.
25. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах : Тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – С. 14–15.

26. Водовозова Е.Н. Как люди на белом свете живут. Англичане. – СПб., 1904. – 224 с.
27. Волков Ф. Д. Великобритания: трудные времена / Ф. Д. Волков. – М. : Знание, 1977. – 64 с.
28. Вульфсон Б. Л. Нравственные императивы воспитания / Б. Л. Вульфсон // Педагогика. – 2006. – № 10. – С. 3–10.
29. Галузяк В. М. Педагогіка / В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – Вінниця : ДП "Державна картографічна фабрика". – 2006. – 339 с.
30. Гварджалидзе И. Английские пословицы / И. Гварджалидзе, А. Гильбертсон, Т. Кочинашвили. – К. : Виан, 1995. – 32 с.
31. Гіппенрейтер Ю. Б. Спілкуватися з дитиною. Як? / Ю. Б. Гіппенрейтер. – М., 2000. – 240 с.
32. Гозман Л. Я. Психологічні проблеми сім'ї / Л. Я. Гозман, Є. І. Шлягіна // Питання психології. – 1985. – № 2. – С. 186–187.
33. Гончаров Н. К. Историко-педагогические очерки / Н. К. Гончаров. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 247 с.
34. Горбик В. О. Британія : суперечності і проблеми / В. О. Горбик. – К. : Політвидав України, 1980. – 101 с.
35. Гордієнко Л. Соціалізація молоді Великої Британії у діяльності молодіжних організацій : дис. ... кандидата пед. Наук : 13.00.05 / Гордієнко Леся Олександрівна. – К., 2004. – 236 с.
36. Грибанова Г. И. Скаутизм как воспитательная система / Г. И. Грибанова // Педагогика. – 1992. – № 5 – 6. – с. 26–32.
37. Грязин И. Н. Иеремия Бентам : (1748 – 1832) / И. Грязин. – Таллинн : Олион, 1990. – 148 с.
38. Гуманистическая мысль, школа и педагогика эпохи позднего средневековья и начала нового времени : Сб. научн. тр. АПН СССР, НИИ общей педагогики. – М., 1990. – 200 с.
39. Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської

молоді) : зб. наук. пр. – Кн. 1 / ред. : О. В. Сухомлинська; АПН України. Ін-т пробл. виховання. – К. : ВіРА Інсайт, 2001. – 339 с.

40. Гуреева А. В. Критический анализ прагматической эстетики Д. Дьюи / А. В. Гуреева. – М., 1983. – 55 с.

41. Гурій (Душек) М. О. Зміст та сутність громадянського виховання у Великобританії / М. О. Гурій (Душек) // Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Т. Біленко (головний редактор), В. Кемінь, Г. Васянович та ін. – Дрогобич : Вимір, 2006. – Вип. 13. Педагогіка. – С. 237–248.

42. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України. Інститут економіки; за ред. В. Стешенко. – Київ, 2001. – 560 с.

43. Демольєр Э. Аристократическая раса / Э. Демольєр ; пер. с фр. А. Вандама. – 2-е изд. – СПб., 1907. – 238 с.

44. Демурова Н. М. Хрестоматия по английской и американской детской литературе / Н. М. Демурова, Т. М. Иванова. – М.–Л. : Просвещение, 1965. – 368 с.

45. Демченко О. Й. Теорія і практика сімейного виховання у Великій Британії (історико-педагогічний аспект) : дисертація канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Демченко О. Й. – Київ, 2000. – 173 с.

46. Державна національна програма "Освіта" ("Україна ХХІ століття") // Освіта. – 1993. – № 44, 45, 46. – С. 21–27.

47. Досін А. Профілактика девіантної поведінки учнівської молоді у Великій Британії (кінець ХХ початок ХХІ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / А. Досін. – Тернопіль, 2009. – 22 с.

48. Дмитриев Г. Англия: В питомниках элиты / Г. Дмитриев. – 1996. – № 1. – С. 142–148.

49. А. Дробницька. Соціальна робота з підлітками девіантної поведінки у Великобританії / А. Дробницька // Рідна шк. – 2006. – № 10. – С. 70–72.

50. Духнович О. Енциклопедія Українознавства: словникова частина / Голов. ред. В. Кубійович. Репринт. відтворення. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 607.
51. Дьюи Дж. Введение в философию воспитания : пер. с англ. – М., 1921. – 62 с.
52. Эйдемиллер Е. Г. Анализ семейных отношений подростков при психопатиях, акцентуации характера, неврозах и невротных состояниях. – М., 1994. – 96 с.
53. Енько П. О воспитании в Англии / П. О. Енько // Педагогический сборник. – 1900. – №1. – С. 3–7.
54. Ерофеев Н. А. Туманный Альбион: Англия и англичане глазами русских 1825–1853гг. / Н. А. Ерофеев. – М. : Наука, 1982. – 320 с.
55. Євтух М. Б. Етнопедagogічні традиції виховання у Великій Британії / М. Б. Євтух, М. І. Тадеєва. – Рівне: Державне редакційно–видавниче підприємство, 1996. – 181 с.
56. Задорнов Н. П. В солнечной Англии / Н. П. Задорнов. – Рига : Латгосиздат, 1960. – 107 с.
57. Зайцева С. Д. Англия в далёком прошлом / С. Д. Зайцева. – М. : Просвещение, 1975. – 254 с.
58. Законодавство України про освіту. Збірник законів. – К. : Парламентське видавництво, 2002. – 159 с.
59. Западноевропейская средневековая школа и педагогическая мысль : сб. научн. тр. – М., 1989. – Вып. 1. – Ч.1. – 137 с.
60. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. : учебное пособие для педагогических учебных заведений / под ред. А. И. Пискунова. – М., 2001. – 379 с.
61. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Конец XIX начало XX вв. Весенние праздники. – М. : Наука, 1977. – 357 с.
62. Каптерев П.Ф. Задачи и основы семейного воспитания / П.Ф. Каптерев // Энциклопедия семейного воспитания. – 1898. – Вып. I. – С. 13–41.

63. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання : навчальний посібник / С. Г. Карпенчук. – К. : Вища школа, 1997. – 304 с.
64. Каюков В. Духовні ідеали сім'ї – першооснова життя дитини / В. Каюков // Рідна школа, 1998 . – № 7–8. – С. 34–37.
65. Кіт Г. Г. Українська народна педагогіка : курс лекцій / Г. Г. Кіт, Г. С. Тарасенко. – Вінниця: ПП "Едельвейс і К", 2008. – 302 с.
66. Кобыш В. Британия: великая и малая / В. Кобыш. – М. : Известия, 1973. – 255 с.
67. Коваленко Є. І., Белкіна Н. І. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія : навчальний посібник / уклад. і автори статей Є. І. Коваленко, Н. І. Белкіна ; заг. ред. Є. І. Коваленко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2006. – 664 с.
68. Комановский И. В. Подготовка молодежи к семейной жизни в США и Англии / И. В. Комановский, М. И. Мирошниченко // Народное образование. – 1985. – № 3. – С. 34–41.
69. Коменский Я. А., Д. Локк, Ж.–Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци Педагогическое наследие. – Москва : Педагогика, 1989. – 416 с.
70. Конституція України – К. : Юрінком, 1996. – 80 с.
71. Кравцова Т. О. Проблема вивчення дитини в реформаторській педагогіці кінця ХІХ - початку ХХ століття : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Кравцова Тетяна Олександрівна. – Кіровоград, 2007. – 254 с.
72. Кравченко Т. В. Педагогіка сімейного виховання: теорія і методика: [навч. посіб. для студентів пед. університетів] / Т.В.Кравченко, С.С.Заєць. - Умань : ПП Жовтий О. О., 2011. – 148 с.
73. Кравченко Т. В. Сім'я та особливості її функціонування в умовах розбудови громадянського суспільства / Т. В. Кравченко. – К. : ІПіЕНД, 2004. – 466 с.
74. Кросс-культурный диалог : компаративные исследования в педагогике и психологии. – Владимир : Нерль, 1999. – 103 с.

75. Курантов А. П. Оккам / А. П. Курантов, Н. И. Стяжкин. – М. : Мысль, 1978. – 275с.
76. Курдюмова И. Школьные управляющие советы : опыт Великобритании / И. Курдюмова // Народное образование. – 2002. – № 6. – С.74–78.
77. Ларин В. Лондонский дневник / В. Ларин. – М. : Изд-во политической лит-ры, 1983. – 223 с.
78. Леклерк М. Воспитание и общество в Англии / М. Леклерк. – СПб. : Знание, 1899. – 316 с.
79. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребёнка и его значение / П. Ф. Лесгафт. – М. : Педагогика, 1991. – 176 с.
80. Локк Дж. Педагогические сочинения / Дж. Локк. – М. : Изд-во Наркомпроса, 1939. – 319 с.
81. Лордкипанидзе Д. О. Ян Амос Коменский / Д. О. Лордкипанидзе. – М. : Педагогика, 1970. – 289 с.
82. Макаренко А. С. Книга для батьків / А. С. Макаренко. – К. : Рад. школа, 1978. – 327 с.
83. Малькова З. А. Педагогическая система будущего : школьные реформы в высокоразвитых странах / З. А. Малькова // Педагогика. – 1990. – № 12. – С. 116–126.
84. Марковская И. М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И. М. Марковская. – СПб., 2000. – 150 с.
85. Матвеев В. А. Британия вчера и сегодня / В. А. Матвеев. – М. : Международные отношения, 1991. – 333 с.
86. Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XII вв. : Тексты, переводы, комментарии / В. И. Матузова. – М. : Наука, 1979. – 268 с.
87. Матяш О. И. Учебно-воспитательные цели в современной английской педагогике / О. И. Матяш // Сов. педагогика. – 1989. – № 5. – С. 126–132.
88. Мееровский Б. В. Гоббс / Б. В. Мееровский. – М. : Мысль, 1975. –

208 с.

89. Микаев В. В. Религиозное воспитание английских школьников / В. В. Микаев // Советская педагогика. – 1987. – № 3. – С. 126-130.

90. Мирошниченко М.И. Теория и практика подготовки школьников к семейной жизни в Англии и США: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / М. И. Мирошниченко. – К., 1987. - 132 с.

91. Михайленко Ю.П. Бэкон и его учение/ Ю. П. Михайленко. – М. : Наука, 1975. – 264 с.

92. Миценко В.І. Індивідуальний підхід до виховання дітей у педагогічній спадщині Г. Спенсера (1820-1903 рр.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. І. Миценко. – Кіровоград, 2002. – 185с.

93. Мініяров В. М. Психологія сімейного виховання / В. М. Мініяров. – Воронеж, 2000. – 256с.

94. Морлей Д. Руссо / Д. Морлей. Пер. с англ. – 2-е изд., М. : Либроком, 2012. – 480 с.

95. Овчинников С. Корни дуба (Впечатления и размышления об Англии и англичанах) / С. Овчинников. – М. : Мысль, 1988. – 300с.

96. Огородникова О. Здесь вырастают джентльмены / О. Огородникова // Чужая азбука. – 1996. – № 19–20. – С. 56

97. Осинковский И. Н. Эразм Роттердамский и Томас Мор: из истории ренессансного христианского гуманизма: (учебное пособие по средним векам для студентов МГПУ) / И. Н. Осинковский. – М. : Мысль, 2006. – 217 с.

98. Оуэн Р. Избранные сочинения в двух томах. – Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. – 768 с.

99. Пезешкіан Н. Позитивна сімейна психотерапія: родина як психотерапевт / Н. Пезешкіан. – М. : Мысль, 1993. – 380с.

100. Петрова І. Організація культурно-дозвілєвої діяльності клубів у країнах Західної Європи та США : атореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.06 - "Теорія, методика і організація культурно-

просвітньої діяльності" / І. Петрова. – Київ, 2000. – 26 с.

101. Петровський А. В. Діти і тактика сімейного виховання / А. В. Петровський. – М. : Знання. 1981. – С. 95.

102. Пічкарь О. Система підготовки фахівців соціальної роботи у Великій Британії : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Пічкарь Олена Павлівна. – Ужгород, 2002. – 213 с.

103. Послание к Ефесеям святого апостола Павла // Новый завет. – М. : Международный издательский центр православной литературы, 1995. – С. 864–867.

104. Постовий В. Сім'я і родинне виховання. Концепція "Сім'я і родинне виховання" / В. Постовий, П. Щербань, Т. Алексеєнко, О. Докукіна, Н. Стрельнікова // Рідна школа. – № 11–12. – 1996. – С. 15–20.

105. Психокорекційна та розвиваюча робота з дітьми. / Під ред. Дубровиной. – М. : Владос, 1999. – 160с.

106. Проскура О. В. Софія Русова – вчений, педагог, громадський діяч / О. В. Проскура // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 171–180.

107. Романенкова Л. Содержание, формы и методы организации свободного времени тинэйджеров в Великобритании : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Романенкова Людмила Алексеевна. – М., 1992. – 172 с.

108. Романовська О. Фостерна сім'я як соціально-педагогічне середовище підтримки особистості дитини : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Романовська Олександра Олександрівна. – К., 2005. – 180 с.

109. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.

110. Самарец Г.А. Содержание и методы воспитания в России и Западной Европе / Г. А. Самарец. – М. : Прометей, 1998. – 409с.

111. Скринська О.Л. Дисциплінуюче виховання в педагогічній спадщині Джона Локка : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Скринська Ольга Леонідівна. – К., 2002. – 224 с.

112. Сметанський М.І. Проблема сімейного виховання у теоретичній спадщині Макаренка і Сухомлинського / М. І. Сметанський // Рідна школа. – 2003.-№9. – с.6–10.

113. Сметанський М. І. Проблеми сімейного виховання у теоретичній спадщині А.Макаренка / М. І. Сметанський // ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Наукові записки. Серія: Педагогіка і психологія. – 2002. – Вип. 7. – С. 115–118.

114. Сметанський М.І. Теоретичні засади сучасних концепцій виховання / М. І. Сметанський // Шлях освіти. – 2004. – № 3. – с.2-6

115. Стельмахович Г. П. Виховний потенціал української родини / Г. П. Стельмахович. // Учитель, 1998. – № 6. – С. 52-55.

116. Стельмахович М. Г. Новітні перспективи сімейного виховання / М. Г. Стельмахович. // Рідна школа, 1998. – № 7-8. – С. 23-25.

117. Стельмахович М. Г. Теорія і практика українського національного виховання / М. Г. Стельмахович. – Івано-Франківськ, 1996. – 179 с.

118. Стельмахович М. Г. Етнопедагогічні основи української національної школи-родини / М. Г. Стельмахович, І. Червінська. // Рідна школа, 1998. – № 7–8. – С. 37-39.

119. Субботин А. Л. Фрэнсис Бекон / А. Л. Субботин. – М. : Мысль, 1974. – 175 с.

120. Сухомлинська О. В. Ідеї свободи у вихованні в Європейській педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / О. В. Сухомлинська // Європейська педагогіка і Василь Сухомлинський як сучасний педагог-гуманіст : матеріали міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої 75-річчю від дня народження видатного українського педагога. – К., 1993. – С. 54–57.

121. Сухомлинська О.В Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні / О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 4. – С. 109–125.

122. Сухомлинська О.В. Проблеми виховання дітей / О. В. Сухомлинська. // Початкова школа. - 1996. - № 6. - С. 4-7.

123. Сухомлинська О.В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми / О. В. Сухомлинська. // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 105–111.

124. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей і молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук / О. В. Сухомлинська. – К. : Добро, 2006. – 44 с.

125. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. / Вибр. Твори. В 5-ти томах. – Т. 5. – К., 1977. – 283 с.

126. Сухомлинський В.О. Мікроклімат вашого дому / В. О. Сухомлинський. / Вибр. твори в 5-ти томах. – Т. 5. – К., 1977. – 277 с.

127. Тадеєва М. І. Етнопедагогічні традиції виховання у Великій Британії : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Теорія педагогіка та історія педагогіки" / М. І. Тадеєва. – Київ, 1995. – 21 с.

128. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : у 2 кн. Кн. 1. X - XIX ст. / О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Т. О. Самоплавська, Н. Б. Антонець, Л. Д. Березівська. – К. : Либідь, 2005. – 624 с.

129. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн.: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Кн. 2. XX століття / О. В. Сухомлинська, Н. Б. Антонець, Л. Д. Березівська, Л. С. Бондар, Н. П. Дічек / ред. : О. В. Сухомлинська. – К. : Либідь, 2005. – 552 с.

130. Фегерлинд И. Европа: тенденции и проблемы / И. Фегерлинд, Б. Шестедт // Перспективы. – 1992. – № 12. – С.105–120.

131. Федяєва В. Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина XIX – XX століття). Монографія / В. Л. Федяєва. – Херсон : РПО, 2010. – 347с.

132. Фінчук Г. В. Теорія та практика сімейного виховання в зарубіжній педагогіці (теоретико-методологічний аспект): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г. В. Фінчук. - К., 2001. – 186 с.

133. Червонецька С. С. Виховання в сім'ї моральних якостей дітей молодшого шкільного віку засобами природи у Великій Британії: автореф. дис

... канд. пед. наук: 13.00.07 / С.С. Червонецька ; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. — Луганськ, 2009. — 20 с.

134. Червонецька С. Гармонійне виховання дітей у сім'ї у Великій Британії: реалії і сподівання / С. Червонецька. // Історія педагогіки. Гуманізація навчально-виховного процесу. Спецвипуск 8. – Ч. II - Слов'янськ, 2012. – 254 с.

135. Шефтсбери А. Естетичні дослідження / А. Шефтсбери. / пер. з англ. – М. : Наука, 1974. – 496 с.

136. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер : В 2-х т. Т. 1. Образ и действительность. – Минск: Попурри, 1998. – 674 с.

137. Шпенглер О. Закат Европы : В 2-х т. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер. – Минск : Попурри, 1998. – 718 с.

138. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб. : ЛЕНАТО АСТ, 1996. – 589 с.

139. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / В. Янів. – Тернопіль : Діалог, 1992. – 29 с.

140. Яценко Т. О. Родинне виховання на засадах народної педагогіки / Т. О. Яценко // Педагогіка і психологія, 1997. – № 2. – С. 88-94

141. Adams R. The organization and dynamics of adolescent conflict with parents and friends / R. Adams, B. Laursen // Journal of Marriage and the Family. – 2001. – № 63(1). – P. 97–110.

142. Ackroyd P. Shakespeare: The Biography / P. Ackroyd. – London : Vintage, 2006. – 325 p.

143. Alexander T. Family Learning : The Foundation of Effective Education / T. Alexander. – London : Demos, 1997. – 405 p.

144. Banbury M. Special Relationships: how families learn together / M. Banbury. – Leicester : NIACE, 2004. – 390 p.

145. Barker R. Making Sense of Every Child Matters / R. Barker. – Bristol : The Policy Press, 2009. – 245p.

146. Beveridge S. Children, families and schools : developing partnerships for inclusive education / S. Beveridge. – London : RoutledgeFalmer, 2005. – 128 p.

147. Bradshaw P. Growing Up in Scotland: Parenting and the Neighbourhood Context / P. Bradshaw, S. Sharp, C. Webster and L. Jamieson. – Edinburgh : Scottish Government, 2009. – 132 p.
148. Broadhead P. Children, families and communities : creating and sustaining integrated services / P. Broadhead. – Maidenhead : Open University Press, 2008. – 120 p.
149. Brooks L. The story of childhood: growing up in modern Britain / L. Brooks. – London : Bloomsbury, 2006. – 346 p.
150. Buckingham D. The Making of Citizens, Young People, News and Politics / D. Buckingham. – L. : Routledge, 2000. – 235 p.
151. Bumpus M. F. Parental autonomy granting during adolescence: exploring gender differences in context / M. F. Bumpus, A. C. Crouter et al. // *Developmental psychology*. – 2001. – № 37(2). – P. 163-173.
152. Burghes L. Fathers and fatherhood in Britain / Burghes L. – London : Family Policy Studies Centre, 1997. – 103 p.
153. Burtney E. Teenage sexuality in Scotland / Burtney E. – Edinburgh : HEBS, 2000. – 203p.
154. Coatsworth J. D. Changing Parent's Mindfulness, Child Management Skills and Relationship Quality With Their Youth: Results From a Randomized Pilot Intervention Trial / J. D. Coatsworth, L. G. Duncan et al. // *Journal of child and family studies*. – 2010. – № 19(2). – P. 203-217.
155. Coleman J.C. The Parenting of Adolescents in Britain Today / J. C. Coleman // *Children & Society*. – 1997. – № 2. – P. 44-52.
156. Crouter A. C. How do parents learn about adolescents' experiences? Implications for parental knowledge and adolescent risky behaviour / A. C. Crouter., M. F. Bumpus et al. *Child development*. – 2005. – № 76(4). – P. 869-882.
157. Daniels D. Therapy with children : children's rights, confidentiality and the law / Daniels D. – London : SAGE, 2010. – 194 p.

158. Day R. D. Mother and Father Connectedness and Involvement During Early Adolescence / R. D. Day, L. M. Padilla-Walker // *Journal of Family Psychology*. – 2009. – №23(6). – P. 900-904.

159. Denissen J. J. A. "It takes two to tango: how parents' and adolescents' personalities link to the quality of their mutual relationship / J. J. A. Denissen., M. A. G. v. Aken, et al. // *Developmental psychology*. – 2009. – № 45(4). – P. 928-941.

160. Dowling M. Young children's personal, social and emotional development / M. Dowling. – London : Chapman, 2000. – 150 p.

161. Duxbury P. Child Protection and Family Support: A Practical Approach / P. Duxbury // *Child and Family Social Work*. – 1997. – V. 2, issue 1. – P. 67–68.

162. Elliott G. Perceived Mattering to the Family and Physical Violence Within the Family by Adolescents / G. Elliott, M. Susan, M. Colangelo, R. J. Gelle // *Journal of Family Issues*. – 2011. – № 32. – P. 1007-1029.

163. Evans C. A. Only Two Hours? : A Qualitative Study of the Challenges Parents Perceive in Restricting Child Television Time / Evans C. A., A. B. Jordan, J. Horner // *Journal of Family Issues*. – 2011. – № 32.– P. 12

164. Families and parenting : conference report. – London : Family Policy Studies Centre, 1996. – 63 p.

165. Ferri E. Parenting in the 1990s / E.Ferri. – London : Family Policy Studies Centre supported by Joseph Rowntree Foundation, 1996. – 53 p.

166. Finkenauer C. Perceiving concealment in relationships between parents and adolescents : Links with parental behaviour / C. Finkenauer, T. Frijns, et al. – *Personal Relationships*. – 2005. – № 12(3). – P. 387-406.

167. Fosco G. M. Adolescent Triangulation Into Parental Conflicts : Longitudinal Implications for Appraisals and Adolescent-Parent Relations / G. M. Fosco, J. H. Grych. – *Journal of Marriage and the Family*. – 2010. – № 72(2). P. 254-266

168. Gillies V. The Family Lives of Young People / V. Gillies, R. McCarthy, J. Holland, J. York. – L. : Rowntree Foundation. – 2001. – 329 p.

169. Goldman R. Fathers' Involvement in their Children's Education / R. Goldman. – London : National Family and Parenting Institute, 2005. – 234 p.
170. Goodman S. You and Your Child from Birth to Adolescence: The Complete Guide to Parenthood / S. Goodman – L. : Bentley, 1978. – 320 p.
171. Haggart J. Learning Legacies: a guide to family learning / J.Haggart. – Leicester: NIACE, 2000. – 123 p.
172. Haggart J. Walking Ten Feet Tall: a toolkit for family learning practitioners / J.Haggart. – Leicester: NIACE, 2001. – 201 p.
173. Harry B. School Choice and Social Justice / B. Harry. – Oxford : University Press, 2000. – 222 p.
174. Hawk S. T. Mind Your Own Business! Longitudinal Relations Between Perceived Privacy Invasion and Adolescent-Parent Conflict / S. T. Hawk, L. Keijsers, et al. // Journal of Family Psychology. – 2009. – № 23(4). – P. 511-520.
175. Hayden C. Children in trouble: the role of families, schools and communities / C. Hayden. - Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2007. – 177 p.
176. Henderson S. Supporting parenting in Scotland : a mapping exercise / S. Henderson. – Edinburgh : Scottish Office Central Research Unit, 1999. – 64 p.
177. Henricson C. Support for the parents of adolescents: a review / C. Henricson // Journal of Adolescence. – 2002. – № 23(6) – P. 763-783.
178. Henry C. S. Adolescent social competence, parental qualities, and parental satisfaction / C. S. Henry, G. W. Peterson // American journal of orthopsychiatry. – 1995. – № 65(2). – P. 249-262.
179. Hester M. Making an impact : children and domestic violence ; a reader / M. Hester et al. – London : Jessica Kingsley Publishers, 2007. – 287 p.
180. Hock E. Separation anxiety in parents of adolescents: theoretical significance and scale development / E. Hock, M. Eberly, et al. // Child development. – 2001. – № 72(1). – P. 284-298.
181. Hollman L. What to Expect of Their Emotional Development / L. Hollman // Parents and Children. – 2008. – April. – P. 34.

182. Hook J. L. New Fathers: Residential Fathers' Time With Children in Four Countries / J. L. Hook, C. M. Wolfe // *Journal of Family Issues*. –2012. – № 33. – P. 415-450.

183. Horwath J. Child Neglect. Identification and Assessment / J. Horwath. – L. : Palgrave Macmillan, 2007. – 287 p.

184. Humphries S. A Labour of Love: The Experience of Parenthood in Britain 1900–1950 / S. Humphries. – L. : Sidwick and Jackson, 1993. – 268 p.

185. Irwin J. Modern Britain. An Introduction. – 2-d edition / J. Irwin. – L. : Unwin Hyman, 1990. – 166 p.

186. Keijsers L. Reciprocal Effects Between Parental Solicitation, Parental Control, Adolescent Disclosure, and Adolescent Delinquency / L. Keijsers, S. J. T. Branje, et al. // *Journal of Research on Adolescence*. –2010. – № 20(1). – P. 88-113.

187. Keijsers L. Developmental links of adolescent disclosure, parental solicitation, and control with delinquency: moderation by parental support / L. Keijsers, T. Frijns, et al. // *Developmental psychology*. – 2009. – № 45(5). – P. 1314-1327.

188. Kenyon D. B. Post-Divorce Maternal Disclosure and the Father Adolescent Relationship: Adolescent Emotional Autonomy and Inter-Reactivity as Moderators / D. B. Kenyon, S. S. Koerner // *Journal of child and family studies*. – 2008. – № 17(6). – P. 791–808.

189. Kerr M. A Reinterpretation of Parental Monitoring in Longitudinal Perspective / M. Kerr, H. Stattin, et al. // *Journal of Research on Adolescence*. – 2010. – № 20(1). – P. 39–64.

190. King V. Stepfamily Formation: Implications for Adolescent Ties to Mothers, Nonresident Fathers, and Stepfathers / King V. // *Journal of Marriage and the Family*. – 2009. – № 71(4). – P. 954-968.

191. Lamanna M. A. Living the Postmodern Dream: Adolescent Women's Discourse on Relationships, Sexuality, and Reproduction / M. A. Lamanna. // *Journal of Family Issues*. – 1999. – vol. 20, 2. – P. 181-217.

192. Layard P. R. G. A good childhood : searching for values in a competitive age / P. R. G. Layard, P. Richard G. – London : Penguin, 2009. – 238 p.
193. Lochrie M. Family Learning: Building All Our Futures / M. Lochrie. Leicester : NIACE, 2005. – 162 p.
194. McKenna L. Engaging with Men / McKenna L. – L. : Jessica Kingsley Publishers, 2004. – 112 p.
195. Murray H. The Evaluation of Children's Hearings in Scotland / H. Murray (Vol. 1). – L. : Jessica Kingsley Publishers, 2000. – 304 p.
196. Nelson S. Brief literature review on communicating between parents and their teenage children: outline of themes, gaps, and current research problems identified / S. Nelson (unpublished). – Edinburgh: Centre for Research on Families and Relationships, University of Edinburgh, 2009. – 78p.
197. NIACE. Family Learning in Children's Centres, Schools and the Community: Briefing Sheet, 2006. – 56 p.
198. Nuffield Foundation. Time trends in parenting and outcomes for young people. – London: Nuffield Foundation, 2009. – 75 p.
199. Phares V. Fathers' and Mothers' Involvement with Their Adolescents / V. Phares, S. Fields, et al. // Journal of child and family studies. – 2009. – № 18(1). – P. 1–9
200. Rivo A. Child Protection in Britain / A. Rivo // Child Development. – 1985. – № 34. – P. 825–873.
201. Scabini E. The transition to adulthood and family relations: An intergenerational approach / E. Scabini, E. Marta and M. Lanz. – New York : Psychology Press, 2006. – 262 p.
202. Searching for intimacy : pornography, the internet and the XXX factor – Milton Keynes : Authentic Media, 2005. – 93 p.
203. Smetana J. G. Disclosure and secrecy in adolescent-parent relationships / J. G. Smetana, A. Metzger, et al. // Child development. – 2006. – № 77(1). – P. 201-217.

204. Smith L. Family Learning – does that include us? Young parents' experience of adult learning / L. Smith, J. Haggart, Y. Dutton. – Leicester : NIACE, 2005. – 140 p.

205. Smith S. J. Children, cinema and censorship : from Dracula to the Dead End Kids / S. J. Smith. – London, New York : I. B. Tauris, 2005. – 237 p.

206. Solomon Y. Intimate talk between parents and their teenage children: democratic openness or covert control? / Y. Solomon, J. Warin, et al. // *Sociology*. – 2002. – № 36(4). – P. 965-983.

207. Southern R. Robert Grosseteste: the growth of an English mind in Medieval Europe / R. Southern. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 209 p.

208. Stace S. Monitoring and supervision in 'ordinary' families : the views and experiences of young people aged 11 to 16 and their parents / S. Stace. – London : National Children's Bureau for the Joseph Rowntree Foundation, 2005. – 81 p.

209. Steinberg L. We know some things: Parentadolescent relationships in retrospect and prospect / L. Steinberg // *Journal of research on adolescence*. – 2001. – № 11(1). – P. 1-19.

210. The mental health of children and adolescents in Great Britain : the report of a survey carried out in 1999 by Social Survey Division of the Office for National Statistics on behalf of the Department of Health, the Scottish Health Executive and the National Assembly for Wales. – London : Stationery Office, 2000. – 231p.

211. Vandervalk I. Marital Status, Marital Process, and Parental Resources in Predicting Adolescents' Emotional Adjustment: A Multilevel Analysis / I. Vandervalk. // *Journal of Family Issues*. – 2004; vol. 25. – P. 291-317.

212. Wave Goodbye to Marriage // *Daily Express*. – Nov. 2. – 2000. – P. 4.

213. Weiner G. Is the Future Female? Female Success, Male Disadvantage, and Changing Gender Patterns in Education / In *Education, Culture, Economy, Society* / G. Weiner, M. Arnot, M. David. – Oxford : University press, 1999. – P. 820–829.

214. Williams S. Space invaders: the negotiation of teenage boundaries through the mobile phone / S. Williams, L. Williams // Sociological Review. – 2005. – № 53(2). – P. 314-331.

215. Державна програма "Вчитель" від 28 березня 2002 р. – N 379 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/379-2002-%D0%BF>

216. Леви Г. Английское народное хозяйство / Г. Леви / пер. с немецкого с предисловием проф. В. В. Святловского. – Петроград : Издательское товарищество "Книга", 1924. – 248 с. [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://www.biografia.ru/cgi-bin/quotes.pl>

217. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті від 17.04.2002 № 347/2002 [Електронний ресурс] Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002

218. Основні факти щодо домашнього насильства // Евгений Фомин. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://mypartner.org.ua/forum/viewtopic.php?f=16&t=139&start=0&sid=7e9b58b3fe34ee929b02958085dd92ad>

219. Упровадження ефективних форм виховання в системі державної та сімейної опіки: міжнародний досвід та уроки для України. Аналітична записка. Регіональний філіал НІСД у м. Донецьку (І. Доля) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/March08/04.htmr>

220. Brassett-Grundy A. Parental Perspectives of Family Learning: Wider benefits of Learning / A. Brassett-Grundy // Research Report No.2. The Centre for Research on the Wider Benefits of Learning. – 2002. [Електронний ресурс] Режим доступу:

<http://www.learningbenefits.net/>

221. Cabinet Office Social Exclusion Task Force. (2008) Think Family: Improving the life chances of families at risk. London: Cabinet Office. [Електронний ресурс] Режим доступу:

www.cabinetoffice.gov.uk/social_exclusion_task_force/families_at_risk/reaching_out_summary.aspx

222. Desforges C. The impact of parental involvement, parental support and family education on pupil achievement and adjustment: a literature review. / C. Desforges, A. Abouchaar // Research Report No. 343. HMSO. , Abouchaar, A. 2003. [Электронный ресурс] Режим доступа:
www.dfes.gov.uk/research/data/uploadfiles/RR433.pdf

223. DfEE. Skills for Life: The national strategy for improving adult literacy and numeracy skills. HMSO. –2001. [Электронный ресурс] Режим доступа:
www.dfes.gov.uk/readwriteplus Great Britain.

224. DfES. Every Child Matters. London: TSO. Kendall S., Stra S., Jones M., Springate I. and Grayson H. A Review of the Research Evidence (Narrowing the Gap in Outcomes for Vulnerable Groups). – 2008. – 63 с. [Электронный ресурс] Режим доступа:

http://www.everychildmatters.gov.uk/_files/F9E3F941DC8D4580539EE4C743E9371D.pdf Great Britain.

225. DfES. (2007) Every Parent Matters. London: TSO. [Электронный ресурс] Режим доступа:
http://www.everychildmatters.gov.uk/_files/C900369CA2BA5349952531C5D1F1A327.pdf Great Britain.

226. DfES. (2007) The Early Years Foundation Stage, Every Child Matters, Change for Children. London: TSO. [Электронный ресурс] Режим доступа:
<http://www.standards.dfes.gov.uk/eyfs/> Great Britain.

227. Evangelou M. Supporting Parents in Promoting Early Learning. / M. Evangelou, K. Sylva, A. Edwards and T. Smith – 2008. [Электронный ресурс] Режим доступа:

<http://www.dcsf.gov.uk/research/data/uploadfiles/DCSF-RR039.pdf>

228. Great Britain. DCSF. (2007) The Children's Plan: Building brighter futures. The Stationery Office. [Электронный ресурс] Режим доступа:
<http://www.gov.uk/publications/childrensplan/> Great Britain.

229. Lamb P., Casey L., Thomas M. and Spacey R. eds. (2007) *Connect-Five: Family Learning and Every Child Matters*. NIACE: Leicester. [Электронный ресурс] Режим доступа:

<http://www.niace.org.uk/projects/connect-five/Default.htm>

230. Lamb, P., Casey, L., and Spacey, R. (2007) *The links between family learning and parenting programmes in local authority settings*. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.niace.org.uk/Research/Family/family-learning-parenting-progs.pdf>

231. Leicester: NIACE. (2007) *Family Learning to Employment: Raising Aspirations and Gaining Skills*. Family Learning Matters Topic Paper No. 3. [Электронный ресурс] Режим доступа:

<http://www.niace.org.uk/projects/fl2e/Family%20Learning%20Topic.pdf>

232. L'Engle K. L. The mass media are an important context for adolescents' sexual behavior. / K. L. L'Engle, J. D. Brown, K Kenneavy. // *Journal of Adolescent Health*. — 38 (3): 186–192. — 2006. [Электронный ресурс] Режим доступа: [doi:10.1016/j.jadohealth.2005.03.020](https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2005.03.020).

233. Ofsted. (2000) *Family Learning: A Survey of Current Practice*. HMSO. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.ofsted.gov.uk/assets/465.pdf>

234. Parental Duties // Parenting / Wikipedia, the Free Encyclopedia [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.parentingforeveryone.com/aboutbook>.

235. Parenting / From Wikipedia, the Free Encyclopedia [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.parentingforeveryone.com/aboutbook>.

236. Parenting for Everyone [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.parentingforevevone.com/aboutbook>.

237. Understanding alcohol misuse in Scotland, harmful drinking [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.nhshealthquality.org>

ДОДАТКИ

Таблиця 1.1

Періодизація етапів становлення ідеалів, підходів і методів сімейного виховання дітей підліткового віку у Великій Британії

Ранній етап історії Великої Британії	Діти, залучаючись з семи-восьмирічного віку до посильної праці, поступово засвоювали соціальні норми колективної діяльності та співжиття від дорослих, що працювали поруч.
До XVIII століття	Батьки заперечували будь-яке визнання незрілості своїх дітей, розглядали їх як дорослих у мініатюрі; дітьми часто нехтували й жорстоко поводитися з ними, стосунки між батьками та дітьми були формальні й віддалені; панування примусових методів навчання та дисциплінування молоді; використання тілесних покарань, приниження дітей, що було нормою.
Пізнє середньовіччя (кінець XIV – початок XVII сторіччя)	Початком піднесення гуманістичних традицій. У творах титанів Відродження людина знову була проголошена головною цінністю. А отже, і виховання та освіта набули статусу інструментів творення такої цінності. Цей погляд утворив ідейні підвалини розвитку прогресивних педагогічних ідей і педагогічного ідеалу. Ним стає уявлення про новий тип особистості, наділеної високими громадськими якостями, далекої від християнського аскетизму, про людину, розвинену тілесно і духовно, здатну до самостійної, активної творчої діяльності.
Доба Відродження	Діячі Відродження були людьми віруючими. Вони вважали, що сімейне виховання повинно обов'язково базуватися на релігійних догматах.

XVIII століття	З розвитком капіталізму дитинство повільно стали визнавати як окрему фазу в життєвому циклі, а до дітей ставитися, за словами Ф. Аріеса, "як до слабих Божих створінь, яких слід було виховувати так, щоб вони змогли виконати свою роль у суспільстві" [207, с. 17]. Зростало усвідомлення необхідності "формування людини", а не "прискорення процесу дорослішання", дитина ставала центральною фігурою у сім'ї. У XVIII столітті класовий і становий поділи в британському суспільстві ставали все очевиднішими. В сімейних укладах, формах і методах виховання земельної аристократії, середнього класу та нижчих верств населення існували істотні відмінності.
Друга половина XVIII століття	Поступово утверджується тенденція до виховування дітей у власних сім'ях і приділення їм більше часу й уваги. Наприкінці XVIII століття в заможних родинах з'явилися дитячі іграшки та книжки.
XIX століття	На початку промислової революції діти підліткового віку залишалися винятковою власністю своїх батьків, їх могли експлуатувати і промисловці, і власні батьки; їхня праця не регламентувалася, тому що для розвитку промисловості вона була необхідною. Доповідь про роботу шахт, представлена спеціальною комісією для розгляду в Парламенті в 1842 році, розкрила жахливі умови праці жінок і дітей [201, с. 77]. Неповнолітні важко працювали з раннього віку і, ще не сформувавши уявлення про правильну поведінку, поринали в світ нецензурщини, брутальної поведінки дорослих і под. Лише в останній третині XIX століття потреба в загальній освіті була усвідомлена і політична влада Великої Британії була готова підтримати її.
1870-1970	Зростання уваги до дітей підліткового віку та піклування

роки	<p>про них як майбутніх громадян. Зокрема, окремими рядками утверджується визнання дітей як особливої соціальної групи, усвідомлюється державна відповідальність за їхнє майбутнє, започатковуються державне регулювання дитячої праці та державний контроль за освітою та вихованням усіх дітей, визнається за державний обов'язок забезпечувати вихідцям з усіх верств рівноправний доступ до освіти, формується кодекс прав дитини та ін.</p> <p>У суспільстві починає формуватися значущість індивідуалізму як установки на самозначимість людського життя й вищу цінність інтересів окремо взятої особистості [69, с.242–243]. Авторитарна родина раннього періоду промислової революції відійшла в минуле, а її місце зайняла невелика британська сім'я з демократичними стосунками.</p>
1920-30-і роки	<p>Значна увага була приділена розширенню і реорганізації освіти для дітей 13-16 років. Держава все більше намагалася регулювати ринок праці та вважала своїм першочерговим завданням усунути з нього підлітків. Батьківські обов'язки стосовно підлітків теж були чіткіше визначені і суттєво відрізнялися від обов'язків щодо молодших дітей.</p>
1944 р.	<p>Діти фактично ставали власністю не лише батьків, а й нації, через що держава розширювала своє піклування про них. Вона брала на себе зобов'язання, які до цього вважалися винятково материнськими: доглядати за молодшими дітьми, забезпечувати їх їжею, а також встановлювати жорсткий контроль за здоров'ям і добробутом школярів. Більшість зусиль держави в період Другої світової війни стосувалася догляду за дітьми.</p>
50-і роки	<p>Подальший розвиток британської економіки призвів до змін у сімейних взаєминах, підсилених освітньою</p>

	політикою. Освіта стала основним стимулом прискорення економічного зростання держави. Участь батьків у шкільному навчанні і вихованні була визнана необхідною для досягнення цілей держави через освіту. Зусилля урядової політики були спрямовані не лише на відтворення соціального і статевого поділу праці, а й забезпечення дітей підліткового віку навичками і вміннями, необхідними для участі в капіталістичній економіці.
60-і роки XX століття	Виникнення та розвиток гуманістичної психології, з позицій якої природа особистості є біологічно заданою, лише посилив тенденцію до визнання самоцінності особистості та її права самостійно визначати моральні норми та цінності.
70-і роки XX століття	Широко дискутувалася тема "проблемних", "неадекватних" родин, "несприятливого морально-психологічного клімату" в них. Під керівництвом Альберта Хелсі створювалися освітні програми, спрямовані на те, щоб компенсувати все втрачене на стадії дошкільного виховання в родині [201, с. 31]. Так звана компенсаційна освіта відводила сім'ї місце об'єкта впливу, авторитарний стиль роботи школи призводив до втрати традиційної поваги до батьків.
80-90-і роки XX століття	Закон про реформу освіти 1988 року зобов'язав навчальні заклади розширити сфери впливу батьків у системі управління. Відповідні закони, прийняті в 1990 році в Шотландії та Ірландії, загострили увагу на створенні спеціальних шкільних рад з питань управління навчальними закладами за участю батьків. У 1991 році Департамент освіти і науки Великої Британії опублікував документ "Батьківське право", який розширював батьківські повноваження щодо шкільного навчання і виховання.

	<p>Батьки вважали своїм основним обов'язком забезпечити процес соціалізації дитини підліткового віку. Вони намагалися застерегти дітей від помилок і небезпек, із якими вони можуть зустрітися в житті, а також ознайомити з правилами поведінки, необхідними для досягнення успіху в суспільстві.</p>
Початок ХХІ століття	<p>В британських сім'ях пріоритетним стає виховання відповідальності; вплив британських батьків поступається впливу соціального середовища, в результаті дитина змалку відчувається не тільки самостійною, але й соціально відповідальною особистістю; карають дітей підліткового віку у Великій Британії шляхом позбавлення розваг, солодощів, іграшок та інших задоволень.</p>

Додаток А

Американський педагог-дослідник Дж. Бердей зробив спробу зіставити й порівняти мету суспільства й мету виховання в окремих країнах (табл. 1) [235].

Таблиця А. 1.

Мета суспільства і мета виховання в різних країнах (за Дж. Бердеєм)

Показник	США	Великобританія	СРСР	Японія
Мета суспільства	Прогрес через індивідуалізм	Порядок і закон	Прогрес через колективізм	Беззаперечне виконання обов'язку
Мета виховання	Індивідуальний розвиток	Формування характеру	Ефективні знання	Розмисли, аналіз
Соціальне впровадження	Практично-прогресивне	Академічно-аналітичне	Формально-енциклопедичне	Традиційно естетичне
Індивідуальне впровадження як результат	Уседозволеність	Самодисципліна	Дисципліна для соціальної мети	Дисципліна заради її самої

Додаток Б

Основи безпеки в мережі інтернет для підлітків 15 – 18 років

Для підлітків інколи характерно те, що вони переживають періоди низької самооцінки, шукають підтримки від своїх друзів та менше бажають виправдовувати очікування своїх батьків. Старші підлітки мають потребу ототожнювати себе з якоюсь групою, бажають незалежності, вони схильні порівнювати цінності своєї сім'ї та своїх товаришів. У старшому підлітковому віці діти є більш зрілими та готові взаємодіяти зі світом на інтелектуальному рівні. Загалом підлітки відкриті новим ідеям, але їм бракує життєвого досвіду для того, щоб оцінювати себе. Важливо, щоб батьки продовжували відігравати активну роль у контролі використання дітьми мережі інтернет.

Що роблять в онлайнні підлітки

Підлітки завантажують музику, використовують обмін миттєвими повідомленнями (EN), електронну пошту та грають в онлайнні ігри. Вони активно використовують пошукові сервери для знаходження інформації в мережі Інтернет. Більшість підлітків відвідують чат-кімнати (EN), і багато з них беруть участь у дорослих або приватних чатах. Хлопці в цьому віці виходять за межі, шукаючи грубий гумор, насильство, азартні ігри та відверті сайти для дорослих. Дівчата схильні до розмов онлайн й більш вразливі до сексуальних домагань.

Підказки з безпеки використання інтернет-мережі

Ось кілька підказок з безпеки, які вам слід взяти до уваги, коли ви даєте рекомендації з використання онлайнні підліткам:

- Створіть список правил користування мережі інтернет вдома за участю ваших дітей. Туди ви маєте додати типи сайтів з необмеженим доступом, години користування мережею інтернет та рекомендації зі спілкування з іншими в онлайнні, включаючи чат-кімнати.
- Тримайте комп'ютери з інтернет-з'єднанням у відкритій зоні, поза межами кімнати вашої дитини.

- Поговоріть зі своїми дітьми про їхніх онлайнних друзів та те, чим вони займаються так, як ви би говорили про інших друзів або заняття. Предметом розмови повинен стати і список миттєвих повідомлень, порада не спілкуватися з незнайомцями.

- Вивчіть інструменти для фільтрування мережі інтернет (такі як батьківський контроль в Windows Vista), використовуйте їх як додаткові, але не замініть методи батьківського контролю.

- Знайте, які чат-кімнати та дошки повідомлень відвідують ваші діти та з ким розмовляють.

- Рекомендуйте їм використовувати контрольовані чат-кімнати та наполягайте на тому, щоб вони залишалися в публічних зонах чат-кімнат.

- Наполягайте на тому, щоб ваші діти ніколи не погоджувалися зустрічатися зі своїм онлайнним другом.

- Навчіть своїх дітей ніколи не давати про себе інформацію по електронній пошті, в чат-кімнатах, дошках оголошень, реєстраційних формах і персональних профілях, а також для участі в онлайнних конкурсах.

- Навчіть своїх дітей не завантажувати програми, музику або файли без вашого дозволу. Доступ до файлів, отримання текстів та картинок з мережі інтернет може порушувати закони про авторські права.

- Скажіть своїй дитині, щоб вона розповідала вам про те, що або хто в онлайнні примушує її почувати себе незручно або налякано. Будьте спокійними та нагадайте своїм дітям, що у них не виникнуть проблеми, якщо вони вам про це повідомлять. Важливо, щоб ваша дитина не думала, що її позбавлять можливості користуватися комп'ютером. Дізнайтесь більше про те, як діяти з онлайнними хижакими та кібер-хуліганами.

- Поговоріть із своїми дітьми про онлайнну порнографію та спрямуйте їх на корисні сайти про здоров'я та сексуальність.

- Допоможіть дітям захиститися від спаму (EN). Скажіть їм не давати свої адреси електронної пошти, не відповідати на "сміттєву" пошту та використовувати фільтри електронної пошти.

- Знайте, які сайти відвідують ваші діти. Перевірте, щоб вони не відвідували сайти з агресивним змістом, або самі не розміщали персональної інформації та фотографій.
- Навчіть своїх дітей відповідальному та етичному поведженню в онлайні. Вони не повинні використовувати мережі інтернет для розповсюдження пліток, хуліганити або загрожувати іншим.
- Переконайтеся, що ваші діти-підлітки консультуються з вами, перш ніж проводити в онлайні якісь фінансові операції, включаючи замовлення, купівлю або продаж.
- Обговоріть онлайніві азартні ігри та їхні потенційні ризики зі своїми дітьми-підлітками. Нагадайте їм, що азартні розваги в онлайні є незаконними.

Правила поведінки в мережі інтернет для дітей підліткового віку

1. Не відвідуйте без дозволу батьків незнайомі сайти.
2. Виберіть правильне ім'я та пароль. Переконайтесь в тому, що вони не містять ніякої особистої інформації
3. Не повідомляйте нікому своєї адреси, номера телефону, місця навчання чи іншої особистої інформації.
4. Враховуючи те, що люди в мережі інтернет не завжди є тими, за кого себе видають, не зустрічайтесь з ними без дорослих.
5. Поважайте інших в мережі інтернет, дотримуйтесь правил поведінки.
6. Не порушуйте право власності інших. Незаконне копіювання та використання чужої роботи: тексту, музики – є крадіжкою.
7. Слідкуйте за часом перебування в мережі інтернет.
8. Діліться з батьками своїм досвідом перебування в Інтернеті [233].

Додаток В

Соціально-психологічні типи особистості дитини, які відповідають певному типу сімейного виховання

В. Мініяров [93, с. 154] виділяє такі основні сім характерологічних властивостей особистості дитини, які впливають з того детермінованого сценарію виховання, який складається під впливом соціальних факторів і засобів педагогічного впливу, що досліджував також Е. Берн [12, с. 137]. Отримувані в ході діагностики типові портрети особистості відрізняються від запропонованих варіантів у зарубіжній та вітчизняній психологічній літературі. Пропонована В. Мініяровим діагностика вивчає відхилення в нормі від того гармонійного типу особистості, який є ідеалом виховання (Таблиця 2).

Таблиця В.1.

Основні види відносин і їх поєднання з типом особистості й стилями виховання

Види відносин	Типи особистості					
	Конформні	Домінуючі (домінантні)	Сентизивні	Інфантильні	Тривожні	Інтровертності
1. Ставлення батьків до діяльності дитини	Задоволення бажань дитини шляхом ласки, смирення, співпереживання	Стимулювання до змагання з іншими	Надання повної свободи дій	Попередження всіх самостійних дій, обмеження ініціативи	Повне обмеження самостійної діяльності	Дитина надана сама собі, має повну свободу самостійної діяльності
2. Ставлення батьків до заохочення й покарання	Непоследовне або навіть одночасне застосування заохочення й заохочень	Похвала й заохочення	Ні похвали, ні покарань	Ніколи не карають, лише хвалять	Застосування насильницьких заходів у вигляді покарань	Відсутні похвала і покарання

3. Ставлення батьків до дитини	Відсутність турботи про дітей	З захопленням, гордістю	З любов'ю та увагою, добрі, прості відносини	Попереджають всі його вимоги й бажання	Жорсткі, вимогливі	З любов'ю
4. Ставлення батьків до оточуючих людей	Брехня і лицемірство, дрібний розрахунок і прагнення до дрібної наживи	Ставлять себе за приклад і свою дитину	Живуть життям дитини. Допмагають оточуючим людям	Хвалиться своєю дитиною	Роздратування у відносинах до оточуючих людей	Добре, терпляче ставлення до людей з щирістю та любов'ю
5. Ставлення батьків до моральних цінностей	Вимога від дітей дотримання зовнішніх обрядів, значення яких не пояснюється. Дотримання зовнішніх пристойностей в суспільстві	Вимагають формального дотримання моральних норм	Привчають діяти не за шаблоном, а за совістю	Намагаються ласками і домовленостями зробити їх розумними та слухняними. Дотримуються зовнішньої пристойності	Беззаперечно виконання моральних вимог	Суворі вимоги діяти за правилами

б. Ставлення батьків до розумо- вої діяльно- сті дитини	Не збуджують увагу дитини, не спонукають до роздумів. Намагають- ся усунути такі міркування	Потурання всьому, чим би не займався, аби міг виділити- ся	Спостережли- вість, звичка до роздумів над навколишні- ми явищами, розуміння зв'язку їх внутрішньо- го	Не спонукає до роздумів і розумовим дій	Забороняє- ться міркувати, зобов'яза- ний виконува- ти негайно розпоря- дження	Батьки багато розмов- ляють і мірку- ють
Стиль сімейно- го вихован- ня	Вседозволе- ння	Змагаль- ний	Розсудливий	Попереджу- вальний	Контролю- ючий	Співчу- вливий

Таблиця В.2.

Найважливіші функції сім'ї та шлюбу

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреби в дітях
Виховна	Спеціалізація молодого покоління	Задоволення потреб у батьківстві, контактах з дітьми, їх виховання, самореалізація в дітях
Господарсько-побутова	Підтримка соціального здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Надання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї іншим
Виробничо-економічна	Розвиток дрібного виробництва і сфери послуг, отримання прибутку за рахунок сімейних фірм, фермерства	Надання економічної незалежності одними членами сім'ї іншим шляхом використання сімейних підприємств, фірм і т.д.
Матеріального забезпечення	Матеріальна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів сім'ї	Надання матеріальних засобів одними членами сім'ї іншим у випадку непрацездатності або в обмін на послугу

Первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності суспільства, а також відповідальності й зобов'язань між батьками і дітьми, представниками старших і середніх поколінь	Формування й підтримка правових і моральних санкцій за порушення норм взаємовідносин між членами сім'ї
Духовного спілкування	Розвиток членів сім'ї як особистостей, як повноцінних членів суспільства	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї, зміцнення дружніх основ шлюбного союзу
Соціально-статусна	Передача певного статусу членів сім'ї в суспільстві, відтворення його соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля членів суспільства, соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагачення інтересів, пов'язаних з дозвіллям
Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства	Надання психологічного захисту та емоційної

		підтримки членами сім'ї, задоволення потреб в особистому щасті й любові
Сексуальна	Контроль над сексуальною поведінкою членів суспільства	Задоволення сексуальних потреб